AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE

MEĐUNARODNI CENTAR ZA MIR - SARAJEVO
INTERNATIONAL PEACE CENTER SARAJEVO

DIALOG

Časopis za filozofiju
i društvenu teoriju

CENTAR ZA FILOZOFSKA ISTRAŽIVANJA

1-2, 2024

DIJALOG 1-2, 2024.
Časopis za filozofiju i društvenu teoriju

Izdavači:
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
Bistrik 7, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
telefon: +387 33 560 700, +387 560 722
fax: +387 33 560 703
e-mail: dijalog@anubih.ba
web: www.anubih.ba

Međunarodni centar za mir, Sarajevo
Titova 9a/V, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
telefon: +387 62 031 594
fax: +387 33 207 948
e-mail: ibrahim.spahic1@gmail.com
web: www.sarajevskazima.ba

Urednici:
Slavo Kukić
Asim Mujkić

Savjet Časopisa:
Mile Babić
Ivan Cvitković
Fikret Čaušević
Muris Čičić
Nerzuk Ćurak
Esad Duraković
Blagoje Govedarica
Dževad Juzbašić
Marina Katnić-Bakaršić
Emina Kečo Isaković
Adila Pašalić Kreso
Mirko Pejanović
Ibrahim Spahić
Miloš Trifković

Redakcija:
Miodrag Simović
Jasna Bakšić Muftić
Predrag Finci
Jasmina Husanović
Zlatiborka Popov Momčinović
Ivan Šijaković
Miodrag Živanović
Bernard Harbaš

Tehnička sekretarka:
Belinda Milanović
e-mail: dijalog@anubih.ba

Lektura:
Irma Grebović-Muratović

Korektura:
Belinda Milanović

DTP:
Eldin Hodžić

Račun:
ANUBiH 1610000010720063
Raiffeisen bank d.d. BiH, Sarajevo

Za izdavače:
Muris Čičić
Ibrahim Spahić

Tiraž:
200

Štampa:
Dobra knjiga

Sadržaj

Predgovor 5

Safer Grbić – Heideggerov Kraj 11

Vesna Stanković Pejnović – Bionadzor u vreme „nove normalnosti“ . 31

Admir Lisica – O tranziciji i stanju demokratije u Crnoj Gori 63

Semir Halilović – Dejtonska Bosna i Hercegovina – novi Berlinski zid međunarodne zajednice? 87

Hamdija Muratović – Mogućnosti unapređenja stečajnog postupka korištenjem informacionih tehnologija 105

Sadmir Karović, Marina M. Simović – Nasilje u porodici u krivičnom pravu Bosne i Hercegovine sa osvrtom na međunarodne standarde i savremena shvatanja 117

Rifat Hadžiselimović – Neka futurološka pitanja suvremenog čovječanstva 135

Nevad Kahteran – Dvostruki doktor znanosti Mile Babić, filozof i teolog – najraskošniji franjevački mislitelj Bosne Srebrene 149

Mile Babić – Politička filozofija Nerkeza Smailagića *Nerkez Smailagić, Historija političkih doktrina I–II & Politička vizija Dantea Alighierija, Sarajevo/Zagreb: Kupola, 2023.* 167

Mile Babić – Različite, ali nedjeljive: vjera i religija *Ivan Cvitković, Sociološki pogledi na naciju i religiju IV, Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2023, 291 str.* 171

Upute autorima. 175

Predgovor

Izdavanje ovog dvobroja Dijaloga za cijelu redakciju i Akademiju nauka i umjetnosti BiH protiče u tuzi i bolnoj patnji zbog gubitka našeg ko-urednika, dragog prijatelja i velikog borca za pravednije društvo Slave Kukića. Nije se predavao do posljednjeg dana baš kako je i živio, boreći se kroz brojne komentare, kritike, analize, kroz svoj ogroman znanstveni i publicistički opus, stalno gradeći mostove povjerenja, čuvajući otvorenost, njegujući kritički refleks historijskim i društvenim okolnostima unatoč. I pored često zamornog društvenog angažmana, Slavo je uspio za vrijeme svoga uredničkog mandata vratiti na noge časopis Dijalog i u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu. U kvalitativnom transformirajući ga postepeno u pogon proizvodnje znanja, objavljujući tekstove koji su širili granice etabliranih spoznaja uz stabilnu proceduru provjere kvaliteta, što je bila i izvorna zadaća časopisa, a u kvantitativnom smislu, po tome što je uspio nadoknaditi višegodišnji zaostatak u periodici izlaženja. Ovaj dvobroj Dijaloga izdajemo u nadi da će uredništvo i redakcija časopisa nastaviti njegov razvoj u intelektualnim prostorima koje je svojim djelom i radom otvorio naš Slavo.

Dvobroj koji je pred vama sastoji se od deset autorskih tekstova iz područja društvenih i humanističkih znanosti. U prvom tekstu kojega potpisuje Safer Grbić naslovljenom kao „Heideggerov Kraj“ autor problematizira postavke o posljednjoj, trećoj fazi Heideggerovog mišljenja koja se kategorizira kao faza ‘kraja filozofije’. Autor želi dokazati stav da Heidegger, izlažući tezu o kraju filozofije, zapravo mijenja svoje početne filozofske pozicije, pri čemu raskida s problemima sa kojima se suočavao decenijama, insistirajući na novim postavkama, da bi, u biti, na taj način postulirao, zapravo, zadaću novoga početka. Glavna hipoteza ovog istraživanja, prema riječima autora, jeste mogućnost određivanja Heideggerovog cjelokupnog opusa fenomenom kraja – usprkos različitim metodološkim promjenama višedecenijskih prevrata i poznih preusmjeravanja.

U tekstu „Bionadzor u vreme ‘nove normalnosti’“ autorice Vesne Stanković Pejnović iz Instituta za političke studije u Beogradu, na tragu Foucaultove figure ‘panoptikuma’, dokazuje se da je tehnokracija ovladala svakim aspektom bionadzora u društvu, jer posjeduje instrumentarnu moć koja teži instrumentalizaciji ponašanja, modifikaciji, predviđanju, kontroli. Kroz bionadzor, autorica pokazuje u tekstu kako tehnokracija teži stvaranju poslušnog podanika i dominaciji privatne sfere domenama javnog interesa. Tehnokracija je ovladala

suverenom moći koja traži poslušnost, strategijama discipliniranja koje zahtijevaju pokornost i regulacijom koja zahtjeva pokoravanje i potčinjavanje zdravlju stanovništva kroz organizirani sustav psihološke intervencije i zakonodavnih normi. Autorica pokazuje kako se kroz biomoć društvo potčinjava kapitalu, u cilju ovladanja i upravljanja životom u periodu prijelaza iz disciplinarnog društva u društvo nadzora.

Treći tekst potpisuje Admir Lisica s doktorskog studija na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, Odsjek politologija, pod naslovom „O tranziciji i stanju demokratije u Crnoj Gori". U tekstu autor dokazuje hipotezu po kojoj na putu vlastite demokratizacije Crna Gora prolazi kroz različite unutrašnje procese, te da veoma tromu tranziciju Crne Gore na tom putu uvjetuje snažan utjecaj Srbije i tadašnjeg režima Slobodana Miloševića. U tu svrhu autor daje argumentirane odgovore na niz ishodišnih istraživačkih pitanja, u prvom redu, kakvo je stanje demokratije u Crnoj Gori, da li su vidljive autoritarne tendencije i kako unaprijediti trenutno stanje? u kojoj mjeri vlast vrši utjecaj na pravosudne institucije? Kakav je položaj medija?, te kakav je utjecaj Srbije na društveno-političku svakodnevnicu Crne Gore? U zaključku autor sugerira da relevantne međunarodne analize i indeksi ukazuju na to da Crna Gora još uvijek mora puno raditi kako bi ispunila sve potrebne zahtjeve za pristupanje Evropskoj uniji, koji su u velikoj mjeri povezani s unapređenjem demokratskih trendova u ovoj zemlji.

Semir Halilović, ambasador BiH i student doktorskog studija na Fakultetu političkih nauka potpisuje tekst s naslovom „Dejtonska Bosna i Hercegovina – Novi Berlinski zid međunarodne zajednice?" U tekstu polazi s tvrdnjom da pad Berlinskog zida ne predstavlja i kraj podjela na relaciji Istok – Zapad, već njihovo premještanje u nove geografske okvire. Raspad komunizma i, skupa s njim, jugoslovenske federacije, predstavljao je priliku za pomjeranje geopolitičkih rasjeda iz epicentra Evrope na njenu periferiju. Autor pokazuje da su rat protiv Bosne i Hercegovine međunarodni donosioci odluka okončali mirovnim sporazumom, kojim su izgrađena dva nova geopolitička zida: prvi – na zapadnoj hemisferi Bosne i Hercegovine – razdvajao je Evropu od njenog muslimanskog ostatka dok je drugi, na istoku zemlje, tenziju između Zapada i Rusije amortizirao umetanjem bošnjačke demografske tampon zone. Povijesno je pitanje može li se mirovni ugovor smatrati valjanim ukoliko "prešutno sadrži povod budućem ratu", odnosno da li međunarodna zajednica, kreirajući bosanski mir, stvara uslove njegove suprotnosti.

U narednom tekstu „Mogućnosti unapređenja stečajnog postpka korištenjem informacionih tehnologiji" autor Hamdija Muratović analizira zakonsku dopunu koja omogućava upotrebu informatičkih tehnologija, s ciljem da sve objave idu putem e-oglasne ploče sudova. Treba istaknuti da e-oglasna ploča

predstavlja besplatnu i javnu uslugu koja omogućava elektronički pregled i pretraživanje objavljenih odluka i drugih pismenih dokumenata općinskih, kantonalnih i entiteskih sudova u Bosni i Hercegovini. Autor u zaključku konstatira da za sada koncept prava u elektronskoj sferi nije izravno uređen domaćim BiH propisima, na način da je pristup internetu prepoznat kao pravo. No, iako judikatura evropskog sudstva ne utvrđuje posebne uvjete u vezi s e-pravosuđem, sadašnje rješenje o dostavi može rezultirati činjenicom da će se određenim osobama potencijalno onemogućiti ostvarivanje prava na pristup pravosuđu u slučaju da nemaju pristup internetu.

Autori Sadmir Karović i Marina M. Simović u svom tekstu komparativne naravi pod naslovom „Nasilje u porodici u krivičnom pravu Bosne i Hercegovine sa osvrtom na međunarodne standarde i savremena shvatanja“ aktualiziraju određena pitanja krivičnopravne, krivičnoprocesne i viktimološke prirode koja se neposredno odnose na krivično djelo nasilje u porodici. U tekstu je posebna pažnja posvećena kompleksnosti definisanja pojma nasilja u porodici, cijeneći, prije svega, njegovu pravnu, odnosno društvenu dimenziju sa osvrtom na međunarodnopravne standarde, te objektivno – subjektivnu koncepciju pojma nasilja u porodici na osnovu zakonskog opisa ovog krivičnog djela. Autrori, između ostalog, apostofiraju preventivnu komponentu koja se bazira, prije svega, na blagovremenom prepoznavanju, otklanjanju ili bar re duciranju određenih etioloških (uzročnih) faktora koji pogoduju nastanku ovog fenomena. Dakle, nauka krivičnog prava mora uzeti u obzir etiološko-feneomenološku dimenziju ovog pravnog i društvenog fenomena.

Akademik Rifat Hadžiselimović autor je teksta „Neka futurološka pitanja savremenog čovječanstva“. Autor ukazuje da su se definitivnim odbacivanjem finalističkih i antropocentričnih ideja o čovjeku kao osnovnom i krajnjem cilju sveukupne organske evolucije, otvorila mnoga značajna i provokativno inspirativna pitanja iz oblasti biološke budućnosti vrste Homo sapiens. Pokušaji da se pronađu odgovori na najatraktivnija futurološka pitanja postepeno su uklonili ranije (vještačke) dileme o odnosima faktora biološke i kulturološke evolucije, tj. o mogućoj predominaciji jednih ili drugih u mikroevolucijskim tokovima savremenog i budućeg čovječanstva; danas se biološki i kulturni uspon ljudske vrste shvataju kao nedjeljive komponente njenog jedinstvenog evolucijskog sistema u općoj ekonomiji prirode. U mnoštvu futuroloških pitanja biologije čovjeka, posebnu pažnju privlače projekcije mogućeg fizičkog izgleda i konstitucije, kao i same “gole” egzistencije. U ovoj sferi posebno su aktuelizirana pitanja demografske eksplozije, ekološke krize i potencijala globalnog ili ograničenog nuklearnog rata.

Svoj tekst „Dvostruki doktor znanosti Mile Babić, filozof i teolog – najraskošniji franjevački mislitelj Bosne Srebrene“ autor Nevad Kahteran posvećuje

analizi opusa akademika Mile Babića. Kahteran smatra da u svom filozofskom i teološkom mišljenju Babić traga za prijelazom iz svijeta nasilja u svijet slobode i ljubavi, dokazujući kako najveća ljubav nastaje iz najveće slobode i kako nas ljubav drugih i Drugog oslobađa za slobodno djelovanje, drukčije rečeno, razlika i jedinstvo su nerastavljivi, jer gdje ima razlike ima i jedinstva, i obratno, prema tome, pluralizam i jedinstvo se uzajamno pretpostavljaju i uključuju. Tako Babić, kako pokazuje autor, zapravo razvija filozofiju i teologiju slobode i ljubavi, drukčije rečeno, filozofiju i teologiju razlike i jedinstva. Time je rečeno da se ljudski život umnaža u razlikama, jer ukidati razlike znači ukidati život. Samo razlike mogu biti u jedinstvu.

Dva posljednja teksta potpisuje Mile Babić. U tekstu „Politička filozofija Nerkeza Smailagića" autor izlaže i aktualizira osnovne misli političke filozofije Nerkeza Smailagića na temelju njegovih djela pod naslovom *Historija političkih doktrina* (objavljenoj u dva sveska) i *Politička vizija Dantea Aligijerija*. Babić ističe kako Smailagić oštroumno primjećuje da je kod starih Grka prisutna samo politička sloboda, koja se sastoji u sudjelovanju građana u vlasti i u pravosuđu. Ni u takvoj umanjenoj slobodi nisu mogli participirati robovi, žene i stranci. Naime, Smailagić zamjećuje da ideja slobode u kršćanstvu, kod sv. Pavla i kod sv. Augustina, postaje glavnom idejom. Kršćanstvo usvaja grčku filozofiju i prihvaća intelekt kao važan, ali sada se kao važnije pojavljuje slobodna volja (voluntas), pa do danas osjećamo napetost između grčkoga intelekta i slobodne volje. Toma Akvinski stajao je pod utjecajem Aristotela i on se jasno odlučuje za intelekt. Ni do danas mnogi nisu taj problem riješili, jer je tomizam vladao u Katoličkoj Crkvi sve do Drugoga vatikanskog sabora (1962–1965); i kad kažemo visio beatifica, to je gledanje Boga intelektom koje čovjeka usrećuje. Primat slobodnoj volji dali su veliki franjevački mislioci Ivan Duns Škot i Vilim Ockham. Škot jasno kaže da jedna ljudska zajednica ne može postojati bez slobode, a pod zajednicom podrazumijeva sve njezine oblike, od političke do religijske. Kod Škota intelekt pripada naravi, a u naravi vlada princip nužnosti. Tek slobodnim činom čovjek nadilazi svoj prirodni egoizam. Iz te slobode od egoizma nastaje ljubav prema Bogu, zaključuje autor. Važan je, prema autoru i sljedeći uvid, naime da Smailagić zaključuje da se u novovjekovnoj političkoj filozofiji otišlo u dvije krajnosti: u egoistički individualizam u za padnom i američkom svijetu te u egoistički kolektivizam u nekadašnjim socijalističkim zemljama. U egoističkom kolektivizmu uglavnom vlada vođa koji je apsolutist ili diktator. On ističe da je sada potrebna temeljna revolucija, temeljni obrat od libido dominandi do onoga što je tome suprotno. Dakle, potreban je temeljni obrat prema etosu koji nam je zajednički i prema ideji brat stva koja je posve potisnuta jer su je mnogi zlorabili.

Posljednji tekst u ovom dvobroju koga potpisuje Mile Babić s naslovom „Različite, ali nedjeljive: vjera i religija“ dubinski je osvrt na knjigu akademika Ive Cvitkovića *Sociološki pogledi na naciju i religiju IV* autor polazi od jedne zanimljive teze, naime, kad je Bosna i Hercegovina samostalno mislila za vrijeme Branka Mikulića, Hamdije Pozderca, Brace Kosovca i Džemala Bijedića, tada je i napredovala. Oni koji danas u Bosni i Hercegovini proizvode strah na svim područjima i na svim razinama društva negiraju slobodu pojedinca i slobodu Bosne i Hercegovine. On ističe važnost Cvitkovićevog fokusa na razliku između vjere i religije, osobito kad govori o velikom sociologu religije Đuri Šušnjiću. Ta je tema najvažnija, jer su vjera i religija različite stvarnosti, ali nedjeljive. Cvitković pokazuje, piše autor, da svi poznati sociolozi religija ističu važnost obreda u religiji, jer se vjera očituje u molitvi, individualnoj i zajedničkoj, a vrhunac molitvne je kult, odnosno obred. Ali, ako ljudi ne mogu vidjeti da vanjska stvarnost u obredu upućuje na unutarnju, nevidljivu stvarnost, na vjeru u Boga, onda njima taj obred djeluje onako kako je Sigmundu Freudu djelovalo kao dječaku koji je sa svojom dadiljom išao na misu: nije razumio simboliku, pa su mu obredne radnje djelovale kao prisilne radnje. Najvažnija je stvar u religiji da je ono vidljivo znak koji nas upućuje na nevidljivo. Sjetimo se Platona, zaključuje autor: nevidljiva stvarnost je prava stvarnost. A danas, u doba scijentizma, ova vidljiva (mjerljiva) stvarnost jedina je prava stvarnost.

Safer Grbić*

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.01

Heideggerov Kraj

Sažetak

Do sada je pitanje teze o kraju filozofije u Heideggerovom trećem periodu mišljenja ostalo uglavnom nerazriješeno. Ukoliko pogledamo baze znanstvenih članaka možemo pronaći svega nekoliko radova koji govore o Heideggerovoj tezi kraja filozofije. A, pitanje kraja se zapravo isporučuje sabirnim mjestom Heideggerovog cjelokupnog opusa i njegovoj vrijednoj pažnje samoevaluaciji – jer, teza kraja filozofije predstavlja zapravo produbljivanje ili pak zaoštravanje ili naposljetku radikaliziranje Heideggerovih projekata prvoga i drugoga perioda mišljenja. Naprosto: Heidegger izlažući tezu o kraju filozofije zapravo mijenja početne pozicije, raskida s problemima sa kojima se suočavao decenijama, insistira na novim postavkama i postulira zadaću novoga početka. Glavna hipoteza ovog istraživanja koje slijedi jeste mogućnost određivanja Heideggerovog cjelokupnog opusa fenomenom kraja – usprkos različitim metodološkim promjenama višedecenijskih prevrata i poznih preusmjeravanja. Cilj je dokazati da je Heideggerovo spisateljstvo usmjereno fenomenu kraja.

Ova teza će se istraživati kroz analizu Heideggerove borbe sa (ne)izvjesnošću, Heideggerovo posadašnjenje budućnosti i Heideggerovo insistiranje na dovršenju.

Ključne riječi: Heidegger, filozofija, metafizika, ontologija, izvjesnost, budućnost, kraj

1. Uvod

Ukoliko sagledamo Heideggerov opus u cijelosti – dakle svih do sada objavljenih stotinu i dva toma iako i mogućne bibliotečke jedinice koje bi tek trebale biti objavljene teško mogu dovesti u pitanje ono što se ovdje tvrdi – ne možemo ne zamijetiti Heideggerovo davanje prvenstva fenomenu kraja. Ovo tvrdimo u kontekstu toga da – kada odstranimo pitanje bitka koje se propituje kroz konačno mnogo fenomena koji pobuđuju osobit dojam redundancije – ne možemo ne primijetiti kako se već od Heideggerovog glavnoga djela nešto najavljuje, kako svi iskazi jesu u nekoj vrsti predgovora i prethodnih istraživanja, kako je hiljade pisanih stranica zapravo priprema za ono što tek slijedi. Izvjesno pozna djela ukazuju da ono što slijedi jeste teza o kraju filozofije. Ali, ukoliko podvrgnemo metodi analize i dijelove tekstova u kojima se govori o kraju, ne možemo ne zamijetiti kako izlaganjem teze o kraju u poznim

* Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Republika Hrvatska

radovima, Heidegger zapravo propituje sve svoje prethodne temeljne koncepcije destruiranja povijesti ontologije i prevladavanja metafizike, mijenja osnovne metodske pozicije svojega prvog i drugog perioda mišljenja, pa čak i pitanje bitka postavlja na jedan neočekivano drugačiji način. Dakle, ne samo da sva djela kroz prvi, drugi, pa i treći period Heideggerovoga mišljenja vode ka tezi o kraju negoli i djela trećeg perioda prikazuju reevaluaciju prvoga i drugoga perioda Heideggerova mišljenja kako bi ih uskladili s njim. Tragom toga ovdje se tvrdi kako ukoliko govorimo o Heideggerovom djelu zapravo govorimo o Heideggerovom kraju – i to, kraju kao fenomenu koji gotovo da poprima eshatološki karakter.[1] Na tome tragu se neće problematizirati kraj na način istraživanja implikacija koje proizlaze iz hipoteze određivanja Heideggerovog cjelokupnog opusa fenomenom kraja – namjera je dokazati kako je Heideggerov opus u cijelosti usmjeren fenomenu kraja. Dakle, ovdje će biti problematiziran Heideggerov kraj kroz detaljnije izlaganje Heideggerove borbe sa (ne)izvjesnošću, potom kroz Heideggerovo posadašnjenje budućnosti, te naposljetku kroz Heideggerovo insistiranje na dovršenju u čemu se zapravo krajnje eksplicira ovdje za istraživanje izdvojen fenomen Heideggerovoga kraja.

2. Heideggerova borba sa (ne)izvjesnošću

Postavljanje zahtjeva za izvjesnost jeste zapravo među glavnim zahtjevima novog vijeka sve s ciljem postizanja egzaktnosti: i to, izvjesnost kao diskurzivna logička izvjesnost na temelju pojmova, intuitivna estetička izvjesnost na temelju opažaja, te izvjesnost kao pūka zabranjenost nagađanja negoli insistiranje na apodiktičkoj nužnosti.[2] Ali, Heidegger je iznašao da usprkos takvim

---

[1] U suvremenijoj produkciji literature možemo pronaći popriličnoga govora o prosvjetiteljskoj krizi eshatologije, teologijskome obratu eshatologije u 19. i 20. vijeku, pa čak i mnoštvu dokazivanja eshatoloških učenja kod Kanta, Hegela, Rosenzweiga, Benjamina, Derride i drugih. O tome više: Balthasar, H. U. (1937). *Apokalypse der deutschen Seele: Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen.* Einsiedeln: Pustet. Ritschl, A. (1889). *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung.* Bonn: Adolph Marcus. Löwith, K. (1964). *From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth Century Thought.* New York: Columbia University Press. Sauter, G. (1988). *The Concept and Task of Eschatology—Theological and Philosophical Reflections. Scottish Journal of Theology, 41*(4). Berthold-Bond, D. (1988). *Hegel's Eschatological Vision: Does History Have a Future? History and Theory, 27* (1). Bernhardt, R. (1990). *Der Absolutheitsanspruch des Christentums: Von der Aufklärung bis zur pluralistischen Religionstheologie.* Gütersloh: G. Mohn. O'Regan, C. (1994). *The Heterodox Hegel.* Albany, NY: SUNY Press. Troeltsch, E. (1910). *'Eschatologie: dogmatisch', Religion in Geschichte und Gegenwart.* Tübingen: Mohr Siebeck. Alfeyev, H. (2008). *Eschatology.* In: *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology.* Cambridge: Cambridge University Press. Zachhuber, J. (2013). *Theology as Science in Nineteenth-Century Germany: From F.C. Baur to Ernst Troeltsch.* Oxford: Oxford University Press., i drugi.

[2] Usp. Kant, I. (1998). First Preface. In: *The Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press., str. 102

zahtjevima se nakon dvije hiljade godina i dalje bitak kao temeljni ontologijski pojam mislio kao biće zbog čega je otpočeo sa radom na svojemu prvome projektu destrukcije povijesti ontologije vođene po niti vodilji pitanja o bitku da bi nakon nemogućnosti pružanja izvjesnih rezultata istraživanja pokrenuo projekat prevladavanja metafizike koji također nije ponudio egzaktnost zbog čega je uspostavio eshatološku tezu o kraju. Takvo što ukazuje na njegovu borbu sa (ne)izvjesnošću koja još u prvome periodu njegova mišljenja počinje postavljanjem konkretnih pitanja sukladno samoj prirodi čovjeka. Jer, Heidegger u svojemu glavnome djelu naslovljenom kao 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) unutar prvih poglavlja navodi kako se postavlja pitanje o bitku čitavog čovjeka pri čemu orijentacija na ono što je antičko-kršćanska antropologija zakrčuje put takvome pitanju upravo stoga što su ontologijski temelji takve antropologije nedovoljni. Prostije rečeno tradicionalna antropologija nosi u sebi definiciju čovjeka u dobro poznatoj krilatici antike: ζωον λόγον εχον – što u rimskoj interpretaciji ima značenje živog bića koja je racionalno – *animal rationale*.[3] Na tomu tragu Heidegger samo još na jednom mjestu u svojemu glavnome djelu govori na tu temu kada kaže da su Grci u predfilozofskome kao i filozofskome izlaganju također bīt čovjeka određivali kao: ζωον λόγον εχον – problem je što rimska interpretacija i pogotovo kršćanska nasada ipak zakrivaju fenomensko tlo s kojega potječe prvobitno određenje čovjeka.[4] U djelu iz 1929. godine naslovljenom kao 'Kant i problem metafizike' (Kant und das Problem der Metaphysik) Heidegger nastavlja upotrebljavati radije novokovanicu tubitak negoli čovjek: „Što zbog svoje radikalne antiantropologijske usmjerenosti što zbog pijeteta prema metafizici Heidegger nikada ne upotrebljava 'čovjek' negoli uvijek tubitak. Heidegger istražuje čovjeka bez čovjeka."[5] I stoga što je bitak kao temeljno pitanje njegova opusa zapravo uvijek bitak nekoga bića koje se pita o bitku i koje je terminski zahvaćeno kao tubitak Heidegger je u predmetnome djelu osobito nastojao putem transcendentalne uobrazilje prekoračiti od bića ka bitku: jer, Heidegger naprosto podupire u cijelosti onu Kantovu tezu kako metafizika pripada prirodi čovjekovoj.

No, stoga što u svojim nastojanjima nije uspio tijekom prvoga perioda mišljenja Heidegger u drugome periodu mišljenja nastoji svoje namjere i realizirati, pa primjerice u korpusu zabilješki pisanih od 1936. do 1946. godine po kojemu su napose kritičari naslovili Heideggerov drugi period mišljenja

---

[3] Usp. Heidegger, M. (1988). Razgraničenje analitike tubitka prema antropologiji, psihologiji i biologiji. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed., str. 54.

[4] Usp. Heidegger, M. (1988). Tubitak i govor. Jezik. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed., str. 188.

[5] Stanislavac, M. (1979). Kant i Heidegger ili o konačnosti. U: *Kant i problem metafizike*. Beograd: Mladost., str. XII

'Prevladavanje metafizike' (Überwindung der Metaphysik) zabilježeno je eksplicitno: „Njegova (čovjekova) tako oblikovana suština, njegova priroda, šta i kako njegova bića, sama je po sebi metafizička: *animal* (čulnost) i *rationale* (ono što nije čulno). Na taj način uvučen u granice metafizičkog mišljenja čovjek biva uhvaćen u razliku između bića i bitka, koju nikada ne dokučuje"[6] – dodajući: „Način ljudskog predstavljanja, metafizikom prožet, svuda nalazi samo onakav svijet sagrađen po metafizičkom obrascu."[7] Na takav način interpretacija prvobitno određenoga čovjeka u predfilozofskim i filozofskim izlaganjima kao onoga što je ζωον λόγον εχον zaobilazi rimsku interpretaciju čovjeka kao racionalnoga živog bića zadobivši drugačiji oblik: čovjek je uhvaćen u razlici između čulnoga i onoga što nije čulno kao razlici između bitka i bića. I, takva interpretacija je u skladu s Heideggerovim glavnim djelom stoga što je postavljeno pitanje bitka istražujući samo biće, stoga što je terminski određeno biće koje postavlja pitanje bitka, stoga što je početo s tim da je bitak uvijek bitak nekoga bića. Tako, čovjek je uhvaćen u razlici između pitanja o bitku i pitanja o biću kao pitanja o bitku tubitka i tubitku čije je temeljno ustrojstvo bitak-u-svijetu. Stoga, ne čudi kada Heidegger u drugome periodu mišljenja 1938. godine u predavanju naslovljenom kao 'Doba slike svijeta' (Die Zeit des Weltbildes) navodi: „Pojam svijeta, onaj koji je razrađen u 'Bitku i vremenu' može se razumjeti samo iz horizonta pitanja o 'tubitku' – pitanja koje ostaje uklopljeno u osnovno pitanje o smislu bitka, a ne bića."[8] Na tomu tragu se eksplicira ono što je Heideggerova interpretacija grčkoga određenja čovjeka kao ono što je: ζωον λόγον εχον. I, stoga je jasnije što Heidegger osobito u drugome periodu mišljenja uz pitanje bitka pita i pitanje svijeta kao pitanje zavičaja, izvora, ognjišta, glasa majke, otadžbine uz Hölderlinovo pjesništvo kao i pitanje svijeta, zapada, zapadnog čovječanstva, Europe, kozmosa uz Nietzscheovo mišljenje.

Tragom toga ne treba iznenađivati što Heidegger u sva tri perioda mišljenja iznosi istodobno postavljanje pitanja bitka i pitanje bića od kojih možemo ovom prigodom navesti samo neke od najegzemplarnijih. Heidegger u svojemu nastupnom predavanju iz 1929. godine naslovljenom kao 'Što je metafizika?' (Was ist Metaphysik?) razlažući ono što je 'ništa' kao pravo pitanje metafizike upozorava kako riječ metafizika jeste kovanica koja u sebi sadrži ono μετὰ koje ukazuje kako se ide preko bića. Ili, primjerice, u korpusu bilješki naslovljenih kao 'Prevladavanje metafizike' (Überwindung der Metaphysik) Heidegger bilježi da metafizika nije nešto izvan čega možemo naprosto stajati

---

[6] Hajdeger, M. (1982). Prevladavanje metafizike. U: *Mišljenje i pjevanje.* Beograd: Neolit., str. 10.

[7] Ibidem., str. 10.

[8] Hajdeger, M. (2000). Doba slike sveta. *Šumski putevi.* Beograd: Plato., str. 80.

kao da je stvar prošlosti zbog ontologije koja je u njoj sadržana sukladno čemu prevladavanje metafizike nije prevladano.[9] Ili, još eksplicitnije kada u Uvodu iz 1949. godine za svoje nastupno predavanje iz 1929. godine naslovljeno kao 'Što je metafizika?' (Was ist Metaphysik?) bilježi kako prevladavanje metafizike ne može naprosto ukloniti ono što je metafizika jer čovjek dok je *animal rationale* ostaje *animal metaphysicum*.[10] Posebno bi bilo značajno ukazati na primjer Heideggerovog istraživanja metafizičkih osnova novoga vijeka u predavanju iz 1938. godine koje je naslovljeno kao 'Doba slike svijeta' (Die Zeit des Weltbildes) jer Heidegger u predmetnom predavanju stalno opetuje kako metafizika utemeljuje epohu: naprosto, metafizika je ta koja je povod mašinskoj tehnici, koja je temelj ovladavanju bića, koja je povod kraju filozofije.[11] Kao što, primjerice, u pismu 'O humanizmu' (Brief über den Humanismus) iz 1946. godine bilježi kako svi današnji sve promatraju kroz prizmu metafizike sukladno tomu što povijest bitka jeste ta koja nosi i određuje *condition et situation humaine*.[12] Iz takvih primjera možemo izvući sasvim očekivan zaključak da tubitak pitajući o bitku jeste zapravo taj koji ono do čega dolazi pitajući o bitku prenosi na biće jer ono do čega se došlo s novovjekovnom metafizikom naprosto je temelj za ono u što je svijet u sadašnjosti doveden: eksperimenti, simpoziji, tehnika, kozmička osvajanja, industrija, instituti, eksploatacija, konferencije – ili, prostije rečeno, gospodarenje bićem.

Upravo, ono što je najtemeljnija osobina tubitka jeste da se do njega došlo postavljanjem pitanja o bitku na način da se učinilo transparentnim biće koje pita o njegovu bitku. Ili, Heideggerovim riječima: „To biće, koje smo uvijek mi sami i čiji bitak može, pored ostalog, biti zapitivanje, terminski zahvaćamo kao tubitak."[13] I, u tomu jeste sadržana Heideggerova interpretacija čovjeka kojom se želi napraviti otklon od rimske interpretacije grčkoga određenja čovjeka kao onoga što je ζωον λόγον εχον što Heidegger u drugome periodu mišljenja plastično objašnjava navodeći naprosto kako je čovjek uhvaćen u razlici između onoga što je *animal* (čulno) i onoga što je *rationale* (ono što nije čulno) kao izvjesnoj razlici bića i bitka. Na tomu tragu čovjekovo ponašanje je takvo da postavlja pitanje o onomu što nije čulno jer po svojoj prirodi je *animal metaphysicum*, pa samim time što je u njegovoj prirodi sadržano ono

---

[9] Usp. Hajdeger, M. (2000). Ničeove reči bog je mrtav. U: *Šumski putevi.* Beograd: Plato., str. 164.

[10] Usp. Heidegger, M. (1972). Uvod. Što je metafizika? U: *Uvod u Heideggera.* Zagreb: RKSOH., str. 30.

[11] Usp. Hajdeger, M. (2000). Doba slike sveta. *Šumski putevi.* Beograd: Plato., str. 60.

[12] Usp. Heidegger, M. (1996). O humanizmu. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja.* Zagreb: Naprijed & Brkić i sin., str. 154.

[13] Heidegger, M. (1988). Formalna struktura pitanja o bitku. *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed., str. 7.

što nije čulno on mora da pita i postavljanje pitanja jeste njegova najtemeljnija osobenost. I, javljanje bitka u različitim epohama različito jeste uzrokovano time što je postavljano pitanje bića, ali ono što Heidegger ukazuje kao propust jeste zaborav ontologijske diferencije bitka i bića jer se pitalo o bitku kao da je riječ o biću sukladno čemu i ne iznenađuje kada Heidegger na jednome mjestu navodi kako je povijest metafizike zapravo povijest nihilizma.[14]

Na takav način se postavljanje pitanja nametnulo kao temeljni način postupanja, a što Heidegger eksplicira i mnoštvom svojih djela, pa i samim glavnim djelom: jer, upravo 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) su Heideggerovo glavno djelo ne zbog davanja nekih konačnih odgovora negoli zbog postavljenoga pitanja bitka. Isti je slučaj primjerice i sa djelom 'Kant i problem metafizike' (Kant und das Problem der Metaphysik) u kojemu se nastojalo putem temeljite obrade transcendentalne uobrazilje prekoračiti od bića ka bitku – ali, takvo što se naposlijetku nije uspjelo sukladno čemu predmetno djelo kod povjesničara filozofije, interpreta i mislilaca nije neuspješno upravo zbog postavljanja pitanja u obliku imanentne kritike jedne kritike čistoga uma. Pa, i nastupno predavanje iz 1929. godine naslovljeno kao 'Što je metafizika?' (Was ist Metaphysik?) nosi u samome naslovu pitanje – da bi već u prvome pasusu Heidegger se očitovao kako ne samo da neće biti odgovora na postavljeno pitanje, već neće biti govora o metafizici. Upravo, takav je slučaj i sa drugim kao i trećim periodom Heideggerova mišljenja što bi se moglo taksativno pobrajati i s lahkoćom dokazivati.

U tomu obzorju i treba razumjeti postavljanje pitanja kao pitanje metode! Jer, Heideggerovo mišljenje je takvo da na postavljeno pitanje nikada nemamo uvid kamo koraci u njegovu istraživanju vode. Uzmemo li u obzir cjelokupni Heideggerov opus i prelazak iz jednoga u drugi period mišljenja – koji su vođeni upravo opetovanim postavljanjem pitanja – teško bismo mogli i pretpostaviti neki Heideggerov krajnji odgovor. Da li bi njegovo daljnje postavljanje pitanja bilo u obzorju filozofije ili pjesništva ili misticizma ili šutnje teško je za pretpostaviti zbog nepredvidivosti njegovih koraka. Ali, ono što je izvjesno jeste kako glavna osobenost njegovog cjelokupnog djela jeste postavljanje pitanja sukladno čemu se postavljanje pitanja zapravo nameće kao ono što je metoda istraživanja. Heidegger je to nastojao eksplicirati sintagmom 'šumski putevi' koju koristi kao alegoriju za svoje djelo: ne odgovori negoli pitanja. Postavljanje pitanja jeste slično šumskim putevima koji vode i samo od jednom prestanu jer su zarasli, neke puteve poznaju samo šumari i drvosječe, neki putevi vode različitim pravcima premda u istoj šumi.[15] Ali, ipak, krilatica: radije

[14] Usp. Hajdeger, M. (2000). Ničeove reči bog je mrtav. U: *Šumski putevi.* Beograd: Plato., str. 207.

[15] Usp. Hajdeger, M. (2000). *Šumski putevi.* Beograd: Plato., str. 6.

pitanja negoli odgovori! Na tomu tragu možemo ustvrditi kako je Heidegger insistirao na pitanju dok su konačni odgovori smatrani dogmom na temelju koje prestaje mišljenje. Jer, upravo eksplicitno kazano tamo gdje su ponuđeni odgovori prestaje mišljenje što je Heidegger nastojao eksplicirati primjerom protivnim dogmatizmu: ne postoji nešto poput 'kršćanske filozofije' – takvo što bi bilo poput drvenog željeza.[16] Upravo takvo što ide u prilog tezi kako je postavljanje pitanja zapravo metoda istraživanja jer usprkos njegovim promjenama zvaničnih metodskih pozicija od fenomenologije do mišljenja sve one su temeljene na nečemu prvotnijem koje im prethodi, a to je postavljanje pitanja. Jer, šta su fenomeni ukoliko ne uspostavimo pitajući odnos spram njih ili što je mišljenje ukoliko ne postavimo pitanje mišljenja. Upravo, takvo što omogućuje tvrdnju kako je postavljanje pitanja zapravo temeljna metoda istraživanja u Heideggerovome djelu. I, ne samo da je postavljanje pitanja Heideggerova metoda istraživanja negoli naprosto nema bilo kakvog istraživanja kojega možemo bilo kako okarakterizirati bez onoga što je postavljanje pitanja – na takav način se postavljanje pitanja daje izvornijim od svih drugih metoda ili sve druge metode se zasnivaju na postavljanju pitanja. Ukoliko uzmemo kontekst cjelokupnoga Heideggerovoga djela i razmotrimo postavljanja pitanja kao metodu istraživanja na kojoj se perpetuirano insistira možemo uvidjeti zapravo indirektno ukazivanje i na nemogućnost pružanja nekih odgovora: „Odgovor je samo posljednji korak samog ispitivanja i odgovor koji se oprašta od ispitivanja poništava sebe kao odgovor, pa tako ne može da utemelji nikakvo znanje; od njega, od takvog odgovora, sazrijeva samo pūko mnijenje, i on učvršćuje samo puko mnijenje."[17] I, upravo u tomu se ogleda Heideggerova višedecenijska borba sa (ne)izvjesnošću!

3. Heideggerovo posadašnjenje budućnosti

Kao bitan eshatološki moment Heideggerovog djela isporučuje se pitanje vremena gdje se daje prednost budućnosti u odnosu na bilost i sadašnjost tijekom prvog i drugog perioda njegova mišljenja da bi tijekom njegova trećega perioda mišljenja Heidegger naprasno izložio posadašnjenje budućnosti. Ili, plastično rečeno: kraj je već stigao, naprosto je tu, kraj je sada! Jer, u svojemu glavnome djelu 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) tijekom prvoga perioda mišljenja Heidegger u prvome odsječku sprovodi egzistencijalnu analitiku tubitka kojoj je vremenska odrednica: svakidašnjost. Dakle, egzistencijalna analitika kao ontički nacrt koji se isporučuje prethodnim za temeljna ontologijska

[16] Heidegger, M. (2000) *Introduction to Metaphysics*. New Haven, CT: Yale University Press., str. 8. Usp. Trabbic, J. G. (2017). A critique of Heidegger's critique of Christian philosophy in the "Introduction to Metaphysics." *Religious Studies*, 53 (1): 71–86.

[17] Hajdeger, M. (2009). Večno vraćanje istog. U: *Niče I*. Beograd: Fedon., str. 431.

istraživanja zapravo usmjerava na ono što je prosječnost, svakidašnjost, neupadljiv način egzistiranja tubitka: svakidašnjost tubitka jeste kakav je tubitak najprije i najčešće u svojoj svakidašnjici, kakav je svakoga dana, kakav je u pravilu ponajprije i najčešće. No, drugi odsječak Heideggerovog glavnog djela 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) donosi uvid kako je značenje onoga što je 'svakidašnjost' ostalo u izvjesnoj tami stoga što je riječ o pojmu koji nije uzet za predmet rasprave o onomu što je njegova ontologijska omeđenost premda je ontički nacrt izrastao iz svakidašnjosti zbog toga što je jasno kako svakidašnjost ne misli ništa drugo negoli vremenost što napose i omogućuje bitak tubitka: i, usprkos docnijem navođenju ekstaza vremena kao bilosti, sadašnjosti i budućnosti ono što je svakidašnjost ostalo je bez onoga što je ontologijsko omeđivanje pojma svakidašnjosti. No, ontologijski pojmovno omeđenje svakidašnjosti Heidegger drži mogućim u okviru razmatranja smisla bitka stoga što je smisao bitka isporučen kao vremenost! Tako, kada docnije dođe do načelnoga istraživanja smisla bitka tubitka Heidegger dolazi i do vremenosti: „Pri nabrajanju ekstaza (vremenosti) uvijek smo budućnost imenovali na prvome mjestu. To treba pokazati da budućnost pripada prvenstveno u ekstatičkom jedinstvu izvorne i prave vremenosti (…) Izvorna i prava vremenost ovremenjuje se iz prave budućnosti i to tako što ona, bivajući budućnosnom, najprije budi sadašnjost."[18] Upravo se tako nastojalo na izvjestan način omeđiti svakidašnjost: naprosto davanjem prvenstva budućnosti u sveopćem vremenovanju jer iako je svakidašnjosti izostalo pojmovno ontologijsko omeđivanje ipak svakidašnjost ima vremenski karakter što ukazuje kako je samim tim potpadna pod budućnost kao izvorni fenomen prave vremenosti. Tako i u onome što je trebao biti drugi glavni dio Heideggerovoga glavnoga djela kao predavanja iz 1929. godine naslovljenog kao 'Kant i problem metafizike' (Kant und das Problem der Metaphysik) samo se potvrđuje takva teza izričitog: „Ne treba li reći da iz Kantove analize čiste sinteze pojma, na izgled nezavisne od vremena, izvorno prosijava upravo suština vremena: vrijeme vremenuje iz budućnosti!"[19]

Glede pitanja vremenosti možemo kazati da je Heideggerov drugi period mišljenja obilježen interpretativnim razvijanjem pojma budućnosti – i to, uz Hölderlinovo i Nietzscheovo djelo. Pitanje budućnosti kao pitanje onoga dolazećeg tako predstavlja pitanje koje je izričitije problematizirano u Heideggerovim prvim govorima o Hölderlinovu pjesništvu stoga što iznosi tezu kako su pjesnici oni koji znaju ono svēto temeljem slutnje koja im isporučuje ono dolazeće. O tomu Heidegger i ne govori samo uzgredno negoli eksplicitno: „Jedino to dolaženje sāmo imenuje 'vrijeme' u kojemu je 'vrijeme'

[18] Heidegger, M. (1977). Sein und Zeit. Vittorio Klostermann. Frankfurt am Main. str. 435-436.
[19] Ibidem., str. 120.

da se povijest postavi spram bitnih odluka.“[20] Osim pojma dolazećeg kao vrste pitanja budućnosti Heidegger izdvaja i Hölderlinov pojam sudbine kao budućnostan kada u svojim predavanjima o Nietzscheu ukazuje na jedan fragment iz pisma Balendorfu kojega interpretira kao pitanje sudbine Nijemaca.[21] No, Heidegger ne pruža odgovor na zahtjev spoznavanja sudbine Nijemaca niti uopće interpretira Hölderlinove riječi o sudbini negoli ukazuje kako se takvoga zahtjeva poduzeo Nietzsche. Dakle, Heidegger uzima nakon pjesništva Hölderlina upravo djelo Nietzschea za kojega je njemačka javnost tvrdila da se radi o aforističaru, pjesniku i mistiku. No, Heidegger je insistirao na Nietzscheu protiveći se prethodnim interpretacijama Nietzscheovog učenja svejedno da li ono bilo afirmativnog ili negativnog karaktera. U tomu obzorju pronađen je jedan fragment koji se isporučio podesnim cjelokupnome prethodnom učenju o budućnosti: „Dolazi vrijeme kada će se voditi borba za vlast nad Zemljom – ona će se voditi u ime osnovnih filozofskih učenja.“[22] Trgajući za kakvim filozofskim učenjima je riječ Heideggeru se isporučilo pet osnovnih učenja Nietzscheove metafizike kao učenja o vječnom vraćanju istoga, volji za moć, nihilizmu, pravdi i natčovjeku od kojih učenje o natčovjeku se potom isporučilo učenjem koje će se eksplicirati u budućnosti. Jer, naprosto, Nietzscheov Zaratustra – kada je uvidio da dosadašnji čovjek nema niti malo razumijevanja za natčovjeka – ostavio je takvo što za budućnost pri tomu otpočevši propovjedi o posljednjem čovjeku.

Upravo u trećem periodu mišljenja Heidegger je u predavanju iz 1951/1952. akademske godine naslovljenom kao ‘Što se zove mišljenje?’ (Was heißt Denken?) nastojao osim pitanja mišljenja razložiti i natčovjekovo dovršavanje budućnosti tragom toga što ga je držao sopstveni uvid kako je Nietzsche u svojim potonjim djelima jasno davao do znanja kako nešto u povijesti zapadnog čovjeka ide kraju. Heidegger je takav Nietzscheov govor o onomu što je kraj držao nedovršenim stoga što je Nietzsche zapravo Zaratustrom objasnio kako niti dosadašnji čovjek niti posljednji čovjek ne mogu sprovesti takvo dovršenje jer se po svojoj vrsti razlikuju od natčovjeka. Stoga je Zaratustra bio prinuđen ustuknuti i potom pripovijedati samo i isključivo o posljednjem čovjeku dočim njegovo glavno djelo o onomu što slijedi nikada nije dovršeno niti u konačnici objavljeno. Razložno tomu što je Zaratustra ipak ustuknuo pred svetinjom Heidegger nije bio u poziciji eksplicirati natčovjekov dolazak, ali 1955/1956. akademske godine Heidegger u predavanju naslovljenom kao ‘O

[20] Heidegger, M. (1981). Wie wenn am Feiertage... U: *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 76

[21] Hölderlin, F. (1913). Übersetzungen und Briefe. U: *Sämtliche Werke* (5). München: Verlag Georg Müller., str. 318. i dalje.

[22] Hajdeger, M. (2009). Ničeova metafizika. U: *Niče II.* Beograd: Fedon., str. 246.

principu razloga' (Der Satz vom Grund) nastavljajući propitivanje onoga što se zove mišljenje sukladno prethodnim predavanjima iz akademske 1951/1952. godine počinje uzgredno iznositi i tezu o posadašnjenju budućnosti. Naprosto, Heidegger oštro, nedovoljno eksplicirano i neočekivano navodi: „… princip razloga određuje svu spoznaju i ponašanje. I to je stanje stvari danas."[23] Upravo Leibnizov 'princip razloga' koji je oslovljen kao *principuium grande et nobilissimum* jeste princip na osnovu kojega Heidegger s potenciranja budućnosti prelazi na izlaganje sadašnjosti jer je riječ o principu na kojemu se temelji cjelokupno moderno mišljenje i iz kojega proistječe cjelokupna moderna tehnika. Na tomu tragu u predavanju iz 1962. godine naslovljenom kao 'Vrijeme i bitak' (Sein und Zeit) Heidegger i zvanično prelazi s budućnosti na sadašnjost navodeći kako u sadašnjosti mislimo i prošlost i budućnost jer se vrijeme zapravo predstavlja iz 'sada' tražeći potvrdu za takav iskaz i u Kantovome djelu.[24] Stoga i ne čudi Heideggerova teza iz 1964. godine o tomu kako je filozofija dovršena u sadašnjem razdoblju što ima značenje početka svjetske civilizacije utemeljene u onomu što je zapadno-europsko mišljenje koje ubuduće ne bi trebalo biti niti filozofija niti znanost. Upravo, na tragu toga, Heidegger iznosi iskaz koji izričito eksplicira posadašnjenje budućnosti: „To pretpostavljeno pripremno mišljenje ne želi i ne može predskazivati nikakvu budućnost. Ono pokušava samo da sadašnjosti predskaže nešto što je odavna i upravo na početku filozofije i za nju već kazano, a ipak nije navlastito mišljeno."[25][26]

Tragom praćenja pitanja budućnosti i sadašnjosti kroz cjelokupan Heideggerov opus ne možemo ne zamijetiti problem onoga što je prostor stoga što tubitak na njemačkome jeziku osim vremenonskog tumačenja 'tada' ima sadržano i tumačenje onoga prostornog u onome 'tu' tubitka.[27] Na tomu tragu možemo uvidjeti kako sama konstitucija tubitka kao nosećega pojma u Heideggerovome glavnome djelu zapravo ima korelaciju vremenosti i prostornosti. Upravo, prostor u Heideggerovome glavnom djelu 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) je određen kao širenje do svjetskoga prostora: tubitak se uvijek nalazi u nekom prostoru do kojega se može doći tek kada nema priručnoga jer prostor je razmrvljen stoga što jedna stvar stoji na drugoj – i, sukladno tomu, tubitak može ostvariti prostor zapravo samo kroz ono što je brigujući odnos s unutarsvjetskim bićima – što hoće kazati kako je tubitak prostoran jer

---

[23] Heidegger, M. (1991). *The Principle of Reason.* Bloomington&Indianas: Indiana University Press., str. 121.

[24] Usp. Kant, I. (1919). *Kritik der reinen Vernunft.* Leipzig: Verlang von Felix Meiner., str. 86.

[25] Hajdeger, M. (1998). Kraj filozofije i zadaća mišljenja. U: *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato., str. 68.

[26] Heidegger, M. (2007). *Zur Sache des Denkens*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 75.

[27] Petrović, G. (1988). Uvod u 'Sein und Zeit'. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed., str. XXV.

zauzima prostor kao bitak-u-svijetu.[28] No, prostor može biti zapravo pojmljen tek ukoliko ga svedemo na svijet kao svjetski prostor jer se prostornost dā otkriti isključivo na temelju svijeta shodno temeljnom ustrojstvu tubitka kao bitka-u-svijetu. Heidegger u svojim eksplikacijama navodi kako tubitak kao bitak-u-svijetu jeste najprije i najčešće obuzet svojim svijetom kao zajedničkim svijetom kojeg dijeli s drugima, a potom iznosi niz istraživanja o ponašanju tubitka u takvome svijetu: od spoznavanja svijeta, ideje svjetovnosti svijeta, okolosvjetovnosti i svjetovnosti, interpretaciji svijeta u Descartesa, okolskoga okolnoga svijeta, subitka i samobitka itd.[29]

O osobitom značaju pojma svijeta govori i Heideggerov drugi period mišljenja kojega smo ugrubo odredili Heideggerovim interpretativnim periodom mišljenja sukladno tomu što primjerice do pojma svijeta Heidegger nastoji podrobnije doći u dijalogu jednoga mišljenja sa Hölderlinovim pjevanjem. U predavanju iz 1936. godine glasovito naslovljenom kao 'Hölderlin i bīt pjesništva' (Hölderlin und das Wesen der Dichtung) Heidegger pojam 'tubitak' zamjenjuje pojmom 'čovjek' i navodi kako je čovjek ono što jeste shodno njegovu pripadanju zemlji kao zavičaju: naprosto, Hölderlinovo pjesništvo se isporučuje u Heideggerovim interpretacijama kao pjesništvo koje se obraća Nijemcima premda Nijemci se oglušavaju o riječ koja je spjevana. Heidegger takvo što nastoji interpretirati Nijemcima kroz pojmove zavičaja, izvora, ognjišta, glasa majke, otadžbine, zemlje i dr. No, u svojim nastojanjima govora o svijetu osim onoga što je isporučeno u Hölderlinovome pjesništvu Heidegger iznalazi za shodno razračunati se i Nietzscheovim djelom u kojemu uočava sabiranje svega onoga što jeste zapadno čovječanstvo: ono što je Hölderlin pjesmom stavio kao zahtjev pred Nijemce upravo Nietzsche svojim djelom nastojao je razriješiti. Sukladno tome Heidegger iz Hölderlinovoga 'čovjeka' zavičaja prelazi na Nietzscheovu 'veličanstvenu plavu zvijer' zemaljske kugle ponovno ponavljajući navod iz Nietzscheovoga djela: „Dolazi vrijeme kada će se voditi borba za vlast nad Zemljom – ona će se voditi u ime osnovnih filozofskih učenja."[30] U tomu obzorju svijet od zavičaja postaje svijet zemljine kugle u kojemu su mašine, vozila, avioni, tehnika svojevrsna priprema za dolazak natčovjeka koji će voditi perpetuiranu borbu za ovladavanje zemaljskom kuglom. Tragom toga možemo jasno uvidjeti prelazak onoga zavičajnoga kao Njemačkoga i samim time europskoga u ono što tek dolazi u eksplikaciji svjetskoga kao planetarnoga i samim time kozmičkoga. Ili, Heideggerovim riječima: „Descartesovo

[28] Usp. Heidegger, M. (1988). Okolsko okolnog svijeta i prostornost tubitka. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed., str. 115-125.

[29] Usp. Heidegger, M. (1988). Bitak-u-svijetu uopće kao temeljno ustrojstvo tubitka. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed., str. 58-70.

[30] Hajdeger, M. (2009). Ničeova metafizika. U: *Niče II.* Beograd: Fedon., str. 246.

mišljenje, Leibnizova metafizika, Humeova filozofija – sve je to evropsko i stoga planetarno. Isto tako, Nietzscheova metafizika nikad u svom jezgru nije specifično njemačka filozofija. Ona je evropska, planetarna!"[31] Na takav način možemo i razumjeti kako čovjek zavičaja u prelasku iz početka u kraj novoga vijeka postaje veličanstvena plava zvijer koja pohlepno grabi svega čega se domogne da bi na kraju novoga vijeka se postalo natčovjekom koji gospodari bićem u cijelosti. Heidegger ukazuje kako pripreme za dolazak natčovjeka su u tijeku i kako posljednji čovjek uveliko radi za njegov dolazak mogao on to ili ne, bio on toga svjestan ili ne, želio on takvo što ili ne. No, u trećem periodu Heideggerovog mišljenja Heidegger primjerice u predavanju iz 1955/1956. godine u 'O principu razloga' (Der Satz vom Grund) navodi kako problem materijalizma je počeo puhati podjednako i sa Istoka i sa Zapada što hoće ukazati na posadašnjenje budućnosti: naprosto, ono svjetsko je tako potonulo u ono europsko slijedom čega je ono europsko postalo zapravo ono svjetsko[32] – i, u tome ono što je „ono" jeste metafizika. A, to „ono" što jeste metafizika Heideggeru je impliciralo na kraj filozofije kao dovršenju i dovođenju filozofije do njezinih krajnjih mogućnosti razložno čemu svoje predavanje iz 1964. godine naslovljava kao: Kraj filozofije i zadaća mišljenja (Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens).[33]

4. Heideggerovo insistiranje na dovršenju

Boreći sa (ne)izvjesnošću na način da se želi osigurati izvjesnost za pitanje bitka da bi potom se borilo protiv izvjesnosti zbog nemogućnosti zahvatanja bitka Heidegger je budućnost kojoj je decenijama davao prednost u poznim djelima doveo u sadašnjost upravo na način posadašnjenja budućnosti – budućnost o kojoj se sve vrijeme problematiziralo naprosto se događa sada, budućnost koju su Hölderlin i Nietzsche najavljivali dešava se sada, kraj filozofije je otpočeo sada! Upravo u tome se ogleda bitan eshatološki moment Heideggerovoga djela kroz insistiranje na dovršenju, na krajnjim mogućnostima, na kraju podvrgnutom otpočinjaju! Jer, u svojemu glavnome djelu 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) tijekom prvoga perioda mišljenja Heidegger na samome početku naslovne stranice izrijekom postavlja pitanje i odmah na njega nudi odgovor: „Jesmo li, također, danas bar u neprilici što ne razumijemo izraz

[31] Heidegger, M. (1996). Nietzsches Metaphysik. U: *Nietzsche II.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 333.

[32] Usp. Heidegger, M. (1991). *The Principle of Reason.* Bloomington&Indianas: Indiana University Press., str. 122.

[33] Hajdeger, M. (1998). Kraj filozofije i zadaća mišljenja. U: *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato., str. 64.

'bitak'? Nipošto."[34] Pa, ipak, iako nismo u neprilici što danas ne razumijemo izraz bitak Heidegger problem nerazumijevanja bitka isporučuje primarnim problemom cjelokupnog mišljenja sukladno čemu otpočinje projekt destrukcije. Ili, drugim riječima: iako nismo u neprilici što ne razumijemo izraz bitak neophodno je razlabaviti ukrućenu tradiciju koja kao takva prekriva pitanje bitka, neophodno je dosadašnju tradiciju razbiti na sastojine prvotnih iskustava bitka, potrebno je destruirati dosadašnje mišljenje. Iako pojam destrukcije zapravo sadrži negativni naboj Heidegger na jednome mjestu obećava da destrukcija ima malo negativan smisao otresanja cjelokupne ontologijske tradicije stoga što se ne odnosi spram prošlosti nimalo negirajući niti ima tendenciju da prošlost pokopa u ništavilo. Ili, Heideggerovim riječima: „Njezina negativna funkcija ostaje neizričita i indirektna."[35] Ono što ovdje osobito skreće pažnju jeste to da Heidegger – koji za mnoge pojmove tvrdi kako su istrošeni slijedom čega pravi novokovanice – ne pravi novokovanicu za njegovo razumijevanje pojma 'destrukcije' negoli zadržava njezino latinsko podrijetlo kao *destruere* što ima značenje razrušavanja jednako kao i rječničko značenje razaranja, rušenja i uništavanja.[36] Tako, predmetno destruiranje je otpočelo egzistencijalnom analitikom tubitka kao ontičkim nacrtom za docnija ontologijska istraživanja s namjerom izlaganja neprave egzistencije koja se odnosi na propalost u svakidašnjost i prosječnost, bježanje tubitka pred samim sobom na odvraćajući način od samoga sebe, gubljenjem sopstvene autentičnosti. I, na tragu predmetnih istraživanja ovdje je važno skrenuti pozornost na dva vrlo važna momenta eksplicirana već na prvim stranicama Heideggerovog glavnoga djela: prvo, Heidegger određen način egzistencije koji je takav kakav jeste naprosto proglašava nepravim; drugo, Heidegger postavlja pitanje bitka dok odmah nakon toga počinje s istraživanjem bića. I, za ovo potonje Heidegger bi imao odgovor kako pitanje bitka podrazumijeva prvo istraživanje bića stoga što je bitak uvijek bitak nekoga bića, ali za pitanje o (ne) pravoj egzistenciji ostaje nedorečen jer kada su istraživanja prave egzistencije trebala dosegnuti svoj vrhunac Heidegger je prekinuo istraživanja glavnoga djela ostavivši prazninu u početno najavljivanim rezultatima istraživanja.

Na jednome mjestu na početnim stranicama svojega glavnoga djela 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) Heidegger je naveo kako je Kant bio prvi i posljednji mislilac kojega je prisila fenomena odvela pred problem temporalnosti iako u tako tamnu oblast zapravo se nikada nije usudio upustiti.[37] Na tomu tragu je

---

[34] Heidegger, M. (1977). Sein und Zeit. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 1.

[35] Ibidem., str. 31.

[36] Jahić, Dž. (2010). *Rječnik bosanskog jezika* (D-F). Sarajevo: ANUBIH., str. 38.

[37] Usp. Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed., str. 25.

Heidegger nastojao nastaviti otpočeta istraživanja u svojemu glavnome djelu tamo gdje su naprasno prestala 1929. godine održanim zaključnim predavanjem koje je naslovio kao 'Kant i problem metafizike' (Kant und das Problem der Metaphysik). Predmetno predavanje Heidegger otpočinje na sljedeći način: „Istraživanje koje slijedi ima zadatak da Kantovu kritiku čistoga uma izloži kao zasnivanje metafizike i time problem metafizike predoči kao problem fundamentalne ontologije."[38] Ono što bi ovdje bilo zgodno napomenuti jeste kako Heidegger u predmetnom predavanju se služi prvim i drugim izmijenjenim izdanjem Kantovog glavnoga djela nastojeći izvjesne izmjene u drugome izdanju jedne kritike čistoga uma i osloviti. Heidegger tako nastoji svoja prethodna istraživanja nastaviti pokušajem rješavanja problema pred kojim je Kant navodno ustuknuo, pa kao mogućnost prelaska od bića ka bitku iznalazi transcendentalnu uobrazilju na kojoj nastoji zasnovati i razum i čulnost kao izvore saznanja. Naime, Heidegger polazi takvim putem stoga što već u uvodnim poglavljima svojega glavnoga djela 'Bitak i vrijeme' (Sein und Zeit) navodi kako ukoliko želimo sprovoditi destrukciju povijesti ontologije ponajprije bi trebali postaviti pitanje da li se i kako se fenomen vremena u povijesti ontologije dovodio u vezu s interpretiranjem bitka, te da li je moglo biti obrađeno ono što je problematika temporalnosti. Heidegger upravo navodi Kanta kao onoga koga je prisila fenomena dovela do problema temporalnosti koji je pred njom ustuknuo uslijed tame shematizma.[39]

Međutim, iako Heideggeru na prvi pogled uspijeva izlaganje jedne kritike čistoga uma u obzorju njegova glavnoga djela sasvim je evidentno kako se i dalje nije uspjelo postići ono što se Heideggerovim glavnim djelom zapravo zahtijevalo – naprosto nije se iz bića prekoračilo u bitak. Drugim riječima: poglavlje o shematizmu je ostalo u tami usprkos Heideggerovim najavama rasvjetljavanja onoga pred čime je Kant ustuknuo. I, možemo kazati da nakon Heideggerovih istraživanja ostalo je vrijediti ono što je Kant izričito naglasio: „Taj shematizam našega razuma, u pogledu pojava i njihove puke forme, skriveno je umijeće u dubinama ljudske duše, čije ćemo istinske prirodne tajne teško ikada odgonetnuti i neskrivene ih dovesti pred oči."[40] Na takav način Heideggerov prvi period mišljenja ostao je obiman, ali sadržinski otvoren stoga što nije polučio najavljene rezultate, nije odgovorio na postavljena pitanja kao što nije riješio niti temeljni problem bitka.

S takvom situacijom se Heidegger nastojao suočiti u drugome periodu mišljenja kada bitak nastoji zasnovati putem Hölderlinovoga pjesništva kojemu

[38] Heidegger, M. (1991). *Kant und das Problem der Metaphysik*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. 1.

[39] Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed., str. 25.

[40] Ibidem., str. 25.

je ostao vjeran do kraja života – pozivajući se na njegova pisma, predgovore, fragmente, stihove, himne – pri tome nastojeći ostvariti ono što je nazvao dijalogom jednog mišljenja sa jednim pjevanjem. O koliko velikoj posvećenosti Hölderlinovome pjesništvu je riječ govore i objavljeni zvučni zapisi u kojima Heidegger predano čita odabrane Hölderlinove pjesme – što je naslovljeno kao: Martin Heidegger liest Hölderlin.[41] Pa, ipak, nakon govora 1936. godine, govora 1939. godine, govora 1943. godine, rasprave 1943. godine, predavanja 1959. godine, predavanja 1968. godine ne iznenađuje Heideggerov uvid kako Hölderlinovo pjesništvo ne isporučuje najavljene rezultate istraživanja slijedom čega u drugome izdanju djela 'Objašnjenja uz Hölderlinovo pjesništvo' (Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung) iz 1951. godine u predgovoru izrijekom navodi: „Poradi onoga pjevanog, objašnjenje pjesme mora težiti za tim da sebe učini suvišnim."[42] No, osim sa Hölderlinovim pjesništvom drugi period Heideggerovoga mišljenja obilježilo je i razračunavanje sa stvari Nietzscheovog mišljenja – Nietzschea, koji je također tijekom Heideggerovih predavanja o njegovu djelu i potom pisanja rasprava u obličju predavanja slovio za pjesnika, aforističara i mistika. Nietzscheovi fragmenti, aforizmi, stihovi, dosjetke i neke vrste životnih mudrosti pobudile su potrebu da se Heidegger naprosto razračuna s Nietzscheom ulaskom u stvar njegovoga mišljenja. Ili, Heideggerovim riječima: „Nietzsche – misliočevo ime stoji kao naslov za stvar njegovog mišljenja. Stvar, sporni slučaj, sama po sebi jeste razračunavanje. Pustiti naše mišljenje da uđe u stvar, pripremiti ga za nju – ti ciljevi određuju sadržaj ovoga spisa.[43] Na tomu tragu je Heidegger objavio jedan volumen predavanja o Nietzscheu, potom drugi volumen rasprava pisanih u obličju predavanja o Nietzscheu i nekoliko predavanja koja su zasebno objavljena u različitim zbirkama Heideggerovih tekstova. Tako preobiman korpus interpretacija Nietzscheove metafizike bio je povodom da se Heideggerov drugi period mišljenja nazove periodom prevladavanja metafizike isporučen kao odgovor na destruiranje povijesti ontologije vođene po niti vodilji pitanja o bitku iz njegovog prvoga perioda mišljenja: jer, Heidegger je Nietzschea oslovio posljednjim filozofom, posljednjim misliocem na horizontu zapada, posljednjim koji je preokretanjem platonizma nastojao dovršiti metafiziku – iako još uvijek ostavši u njoj. Nastojeći da postigne takvo što u desetogodišnjem pothvatu interpretiranja Nietzscheove metafizike – pri tomu ostavivši dojam krajnje redundancije – uočljiva je pak nedosljednost u Heideggerovim tumačenjima

[41] Heidegger, M. (1972). *Martin Heidegger liest Hölderlin* [zvučni zapis]. Stuttgart: Klett-Cotta.

[42] Heidegger, M. (1981) *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung.* Frankfurt am Main: Vittorio Klosermann., str. 8.

[43] Heidegger, M. (1996). *Nietzsche I.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann., str. XI.

temeljnih Nietzscheovih učenja. Naime, Heidegger je na određen način u samim počecima svojega pristupa Nietzscheovome djelu određene frekventne pojmove interpretirao na jedan način da bi iz godine u godinu mijenjao svoju interpretaciju temeljnoga pojmovlja zbog čega možemo govoriti ne samo o Heideggerovome interpretiranju Nietzschea negoli o genezi Heideggerovih interpretiranja Nietzscheovih temeljnih učenja.[44] Takvo što bi se moglo nazvati putevima mišljenja na šumskome putu uz putne znakove s jedne strane, ali moglo bi se nazvati također i nedosljednošću, neakribičnošću ili nelogičnošću što ipak nećemo ovdje izričito tvrditi.

No, kako god razumijevali Heideggerov postupak i metodske promjene ipak se izvjesnim isporučuje kako najavljena destrukcija povijesti ontologije nije postigla najavljeni cilj tijekom Heideggerovog prvog perioda mišljenja kao što niti prevladavanje metafizike nije uspjelo radikalno prevladati metafiziku u njegovu drugome periodu mišljenja. No, u trećem periodu mišljenja Heidegger uspostavlja tezu o kraju filozofije što zapravo znači sjećanje na metafiziku jer filozofija je razumljena kao stavljanje-u-pogon metafizike kao onto-teo-logike – i to, one metafizike koja je zapravo dovedena do svojih krajnjih mogućnosti pri tomu priređujući kraj filozofije. Ili, Heideggerovim riječima: „Kraj filozofije je to mjesto, ono, u čemu se cjelina njezine povijesti sabire na svoju krajnju mogućnost. Kraj kao dovršenje znači sabiranje.“[45] U trećem periodu mišljenja se naprosto sve temeljne koncepcije unapređuju: primjerice, u predavanju iz 1962. godine naslovljenom kao ‘Vrijeme i bitak’ (Zeit und Sein) Heidegger napušta prilazak bitku preko bića pitajući o odnosu vremena i bitka. Na tragu toga i sukladno stavljanju pojma ‘kraj’ u sam naslov glasovitoga predavanja iz 1964. godine i ne čudi što se počinje iskazom o potrebi jedne preobrazbe cjelokupnog dosadašnjeg mišljenja uopće i onoga mišljenja koje je otpočeto sa Heideggerovim glavnim djelom, posebice. Tako, spomenuto predavanje o kraju filozofije ima za cilj podvrgnuti imanentnoj kritici prvi i drugi period Heideggerovoga mišljenja, te naposljetku trećim periodom mišljenja ipak ukazati na krajnju neophodnost preobrazbe mišljenja s otpočinjanjem novoga početka.

5. Zaključni govor

Ovdje je otvoren doista golem zahvat unutar Heideggerova opusa što je zahtijevala početno postulirana hipoteza koja se odnoseći na treći posredno odnosila kako na prvi tako i na drugi period Heideggerova mišljenja. I, nakon svega pobrojanoga – polazeći od borbe sa (ne) izvjesnosti preko posadašnjenja

[44] O tomu više: Gray, J. G. (1953). Heidegger "Evaluates" Nietzsche. *Journal of the History of Ideas*, 304-309.

[45] Heidegger, M. (1998). *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato., str. 64.

budućnosti do insistiranja na dovršenju – pri tome ukazujući samo na temeljne odlike Heideggerovog prvog, drugog i trećeg perioda mišljenja mogli bismo konačno u okviru zaključnoga govora sabrati rezultate istraživanja i temeljem svih izručenih dokaza odrediti Heideggerov cjelokupni opus fenomenom kraja. Jer, Heideggerova teza o kraju filozofije iskazana u njegovu trećem periodu mišljenja 1964. godine samim naslovom predavanja *Kraj filozofije i zadaća mišljenja* (Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens) isporučila se nastavkom projekta prevladavanja metafizike tijekom njegova drugog i još ranije projekata destrukcije ontologije vođene po niti vodilji pitanja o bitku tijekom njegova prvoga perioda mišljenja. Tako se kraj filozofije eksplicirao produbljivanjem, zaoštravanjem ili radikalizacijom projekata destrukcije i prevladavanja! Jer, teza kraja filozofije predstavlja Heideggerov posljednji odnos spram pitanja bitka na taj način sabirući sveukupnost sopstvenih istraživanja u tezu koja pri tome reevaluira prvi i drugi perioda kako bi bili usklađeni s krajem.

Heideggerov kraj se ovdje odnosi na Heideggerove zahtjeve preobrazbe mišljenja stoga što prema njegovim iskazima mi današnji još uvijek ne mislimom preobrazbe filozofije koja nije uopće dorasla stvari mišljenja pretvarajući se stoga u povijest sopstvenoga propadanja, pri tomu ukazujući i na samu preobrazbu svijeta usklađenu s novovjekovnim zahtjevima. U tomu obzorju sve pobrojano jeste preduvjet novoga početka koji počinje Heideggerovim proglašavanjem kraja: „(…) problem početka postao je osnovnom temom njegova mišljenja i to do te mjere dominantnom da je nadmašila i slavu veličanstvenog nastojanja otvaranja uvida u novi, nadasve raskriljujući smisao bitka.“[46] Jer, u Heideggerovoj tezi o kraju je sadržano produbljivanje ili zaoštravanje ili radikalizacija projekata destrukcije i prevladavanja slijedom čega dolazimo do Heideggerovoga kraja. Na takav način je dokazana početno postulirana hipoteza kako kada govorimo o Heideggerovu opusu zapravo govorimo o Heideggerovu kraju – i to, kraju kao fenomenu koji gotovo da poprima eshatološki karakter. Jer, kao što možemo pronaći u literaturi: „Možda najizuzetnija filozofska eshatologija u Njemačkoj između dva rata bila je Heideggerova…“[47] Tako se zapravo Heideggerov kraj isporučio i Heideggerovim krajem…

[46] Uzelac, M. (2014). Vječna pitanja na novom raskrižju: *Filozofska istraživanja* no 34 vol 3., str. 321.

[47] Wolfe, J. (2019). The eschatological turn in German philosophy. *Modern Theology*, *35* (1)., str. 61. Usp. Wolfe, J. (2013). *Heidegger's Eschatology: Theological Horizons in Martin Heidegger's Early Work.* Oxford: Oxford University Press.

LITERATURA

Alfeyev, H. (2008). *Eschatology.* U: *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology.* Cambridge: Cambridge University Press.

Balthasar, H. U. (1937). *Apokalypse der deutschen Seele: Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen.* Einsiedeln: Pustet.

Berthold-Bond, D. (1988). *Hegel's Eschatological Vision: Does History Have a Future? History and Theory, 27* (1).

Bernhardt, R. (1990). *Der Absolutheitsanspruch des Christentums: Von der Aufklärung bis zur pluralistischen Religionstheologie.* Gütersloh: G. Mohn.

Gray, J. G. (1953). Heidegger" Evaluates" Nietzsche. *Journal of the History of Ideas*, 1.

Heidegger, M. (1988). Razgraničenje analitike tubitka prema antropologiji, psihologiji i biologiji. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed.

Heidegger, M. (1988). Tubitak i govor. Jezik. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed.

Hajdeger, M. (1982). Prevladavanje metafizike. U: *Mišljenje i pjevanje.* Beograd: Neolit.

Hajdeger, M. (2000). Doba slike sveta. *Šumski putevi.* Beograd: Plato.

Hajdeger, M. (2000). Ničeove reči bog je mrtav. U: *Šumski putevi.* Beograd: Plato.

Heidegger, M. (1972). Uvod. Što je metafizika? U: *Uvod u Heideggera.* Zagreb: RKSOH.

Heidegger, M. (1996). O humanizmu. U: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja.* Zagreb: Naprijed & Brkić i sin.

Heidegger, M. (1988). Formalna struktura pitanja o bitku. *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed.

Hajdeger, M. (2000). *Šumski putevi.* Beograd: Plato., str. 6.

Heidegger, M. (2000) *Introduction to Metaphysics*. New Haven, CT: Yale University Press.

Heidegger, M. (1977). *Sein und Zeit*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Heidegger, M. (1981). Wie wenn am Feiertage... U: *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Hajdeger, M. (2009). Ničeova metafizika. U: *Niče II.* Beograd: Fedon.

Heidegger, M. (1991). *The Principle of Reason.* Bloomington&Indianas: Indiana University Press.

Hajdeger, M. (1998). Kraj filozofije i zadaća mišljenja. U: *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato.

Heidegger, M. (2007). *Zur Sache des Denkens*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Heidegger, M. (1988). Okolsko okolnoa svijeta i prostornost tubitka. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed.

Heidegger, M. (1988). Bitak-u-svijetu uopće kao temeljno ustrojstvo tubitka. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed.

Heidegger, M. (1996). Nietzsches Metaphysik. U: *Nietzsche II.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Heidegger, M. (1991). *Kant und das Problem der Metaphysik.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Heidegger, M. (1972). *Martin Heidegger liest Hölderlin* [zvučni zapis]. Stuttgart: Klett-Cotta.

Heidegger, M. (1981) *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung.* Frankfurt am Main: Vittorio Klosermann.

Heidegger, M. (1996). *Nietzsche I.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Hajdeger, M. (1998). *O stvari mišljenja*. Beograd: Plato.

Heidegger, M. (2004). *Fenomenologija religioznog života.* Zagreb: Demetra.

Hölderling, F. (1913). Übersetzungen und Briefe. U: *Sämtliche Werke* (5). München: Verlag Georg Müller.

Kant, I. (1919). *Kritik der reinen Vernunft.* Leipzig: Verlang von Felix Meiner.

Kant, I. (1998). First Preface. In: *The Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.

Löwith, K. (1964). *From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth Century Thought.* New York: Columbia University Press.

O'Regan, C. (1994). *The Heterodox Hegel.* Albany, NY: SUNY Press.

Petrović, G. (1988). Uvod u 'Sein und Zeit'. U: *Bitak i vrijeme.* Zagreb: Naprijed.

Ritschl, A. (1889). *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung.* Bonn: Adolph Marcus.

Stanislavac, M. (1979). Kant i Heidegger ili o konačnosti. U: *Kant i problem metafizike*. Beograd: Mladost.

Sauter, G. (1988). *The Concept and Task of Eschatology—Theological and Philosophical Reflections. Scottish Journal of Theology, 41*(4).

Trabbic, J. G. (2017). A critique of Heidegger's critique of Christian philosophy in the "Introduction to Metaphysics." *Religious Studies*, 53 (1): 71–86.

Troeltsch, E. (1910). *'Eschatologie: dogmatisch', Religion in Geschichte und Gegenwart.* Tübingen: Mohr Siebeck.

Uzelac, M. (2014). Vječna pitanja na novom raskrižju: *Filozofska istraživanja* no 34 vol 3.

Zachhuber, J. (2013). *Theology as Science in Nineteenth-Century Germany: From F.C. Baur to Ernst Troeltsch.* Oxford: Oxford University Press.

Wolfe, J. (2019). The eschatological turn in German philosophy. *Modern Theology*, *35* (1).

Wolfe, J. (2013). *Heidegger's Eschatology: Theological Horizons in Martin Heidegger's Early Work.* Oxford: Oxford University Press

Safer Grbić

Heidegger's End

ABSTRACT

So far, the question of the thesis about the end of philosophy in Heidegger's third period of thought has remained largely unresolved. If we look at the databases of scientific articles, we can find only a few papers discussing Heidegger's thesis on the end of philosophy. However, the question of the end is actually delivered to the gathering place of Heidegger's entire oeuvre and its valuable self-evaluation – because the thesis on the end of philosophy actually represents a deepening, sharpening, or ultimately radicalising of Heidegger's projects of the first and second periods of thought. Simply put: by presenting the thesis on the end of philosophy, Heidegger actually changes his initial positions, breaks away from the problems he faced for decades, insists on new propositions, and postulates the task of a new beginning. In this context, the main hypothesis of the research that follows is the possibility of determining Heidegger's entire oeuvre through the phenomenon of the end – suddenly, after various methodological changes, decades-long upheavals, and late redirections of intentions, the aim is to prove that all of Heidegger's writings are directed towards the phenomenon of the end. This is intended to be proven through Heidegger's struggle with (un)certainty, Heidegger's presentification of the future, and Heidegger's insistence on completion.

Keywords: Heidegger, philosophy, metaphysics, ontology, certainty, future, end

Vesna Stanković Pejnović*
DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.02

Bionadzor u vreme „nove normalnosti“

Sažetak

Bionadzor u vreme „nove normalnosti“ u sebi sadrži apstraktne forme panoptikuma, kao kategorija moći sa disciplinskom funkcijom u cilju nametanja određenog ponašanja i iskorištavanja moći ljudskog kapitala koji obuhvaća biopolitičko tijelo s jedne strane, u Foucaultovoj perspektivi i, s druge, društvenu kontrolu, kako je vidi Deleuze. U kapitalizmu biokontrole, kapital korporacija u sebi objedinjuje kontroliranu, disperzivnu, sveobuhvatnu i sveprisutnu umreženu moć. Biokontrola nad pojedincima ne provodi se samo kroz ideologije već i kroz svijest i u tijelu i nad tijelom u spektaklu straha i medijskog programiranja, kroz sve aspekte društvenog života. Novo normalno“ doba je vrijeme socijalnog inžinjeringa i prikrivenog biološkog i psihološkog rata.

Radom se dokazuje da je tehnokracija ovladala svakim aspektom bionadzora u društvu jer posjeduje instrumentarnu moć koja teži instrumentalizaciji ponašanja, modifikaciji, predviđanju, kontroli. Kroz bionadzor tehnokracija teži stvaranju poslušnog podanika i dominaciji privatne sfere domenama javnog interesa. Tehnokracija je ovladala suverenom moći koja traži poslušnost, disciplinskom koja zahtjeva pokornost i regulativnom koja zahtjeva pokoravanje i potčinjavanje zdravlju stanovništva kroz organizirani sustav psihološke intervencije i zakonodavnih normi.

Ključne riječi: bionadzor, totalitarno-ideološka klasa, novo normalno, multinacionalne kompanije

Uvod

Budućnost više nije virtuelna, zamagljena, više ne postoji, „više „nije“ jer nam se predstavlja kao paranoični i fobični antropcentrizam koji se oslanja na imperijalnu i entropijsku kolonizaciju čitavog univerzuma.“[1] Društvo se mijenja sa namjerom da bude „obrazovano“, racionalnije, „discipliniranije“ u Foucaultovom smislu, kako bi bilo kompatibilno sa znanošću, ali sa paradoksom između tehnokratskog odgovora na nivou odlučivanja – „sva moć stručnjaka“ – i na transparentog obrazovnog – težnje „informiranja“ javnosti. Očekuje se da će javno mnijenje, informirano od stručnjaka, podržavati

* Institut za političke studije, Dobrinjska 11, RS–11000 Beograd, vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com

1 Keith Ansell Pearson, *Viroid Life: Perspectives on Nietzsche and the Transhuman Condition,* Routledge, London and New York, 1997, str. 203.

tehnokratske stavove,[2] jer živimo u vrijeme „post-akademske“ znanosti koju karakterizira novi „akademsko-industrijsko-vladin“ kompleks u kojem važnija znanstvena otkrića uzdižu vrijednosti privatnih kompanija,[3] sa tendencijom rušenja granica, prvenstveno tradicionalnih, među osnovnim istraživanjima, primjenjenim istraživanjima i njihovom tehnološkom implementacijom.[4]

Nova paradigma je sustav i hijerarhija, centralizirana izgradnja normi i dalekosežna proizvodnja legitimacije.[5] Potčinjeni smo proizvodnji istine kao zakonu i usmjereni načinu življenja i umiranja u skladu sa istinitim diskursima, koji nose posebne učinke moći.[6] Svaki model istine je povezan sa određenim tipom moći te i ne postoji znanost koja ne izražava i ne podrazumijeva neku moć. Svjedoci smo sprovođenja te moći kroz bionadzor tehnokracije iza koje stoji ogroman kapital korporacija. Taj proces je moguće pratiti kroz mrežu moći u procesima pokoravanja pojedinaca, usmeravanja kretanja i oblikovanja ponašanja u kojem su nastali podanici, „kroz mnoštvo tijela, sila, energija, materija, želja, misli; shvatiti materijalnu instancu pokoravanja kao nastanak podanika.“[7] Umrežena i kontrolirana moć je temelj biopolitike koja se može konstituirati kao totalitarna politika[8] u promijenjenoj suverenosti koja se sastoji od nacionalnih i nadnacionalnih tijela ujedinjenih jedinstvenom logikom vladavine.[9]

Kako, prema Foucaultu, moć i znanje imaju različitu prirodu iako su uklopljeni jedno u drugo, pandemija je pokazala da je nemoguće da znanje više ne zavisi od moći te da tehnokracija ovladava svakim aspektom biomoći i bionadzora u društvu kroz „opću medikalizaciju ponašanja, vladanja, diskursa, želja.“[10] Kako postoji „čitav poredak kretanja u ‘institucijama’ koji je nezavisan

---

2 Massimiano Bucchi, *Beyond Technocracy Science, Politics and Citizens,* Springer Science, Business Media, New York, 2009, str.24.

3 Michael, Gibbons, Camille, Limoges, Helga Nowotny, *The New Production of Knowledge: Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies.* Sage, London 1994, str. 98. Henry Etzkowitz, Andrew Webster, „Science as intellectual property“ . In: Sheila Jasanoff, Gerald E. Markle, eds. *Handbook of Science and Technology Studies,* Sage, Thousand Oaks , CA 1995, str.480 – 505; John Ziman, *Real Science. What it is, and what it means,*Cambridge University Press, Cambridge, 2000, str.45-50.

4 Helga Nowotny, Peter Scott and Michael Gibbons, *Re-Thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty.*Polity Press, Cambridge, 2001, str. 39.

5 Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb 2003, str.25..

6 Mišel Fuko, *Moć i znanje.* Mediteran Publishing, Novi Sad, 2010, str .99-100.

7 Žil Delez, *Fuko,* Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Novi Sad 1989, str.102.

8 Giorgio Agamben, *Homo sacer*, Institut Otvoreno društvo – Hrvatska, Zagreb 2006, str.106.

9 Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str.8.

10 Mišel Fuko, *Volja za znanjem*. Karpos, Loznica 2006, str. 111.

i od zakona i od ugovora“,[11] u njemu tehnokracija nalazi pogodno mjesto za djelovanje. Cilj rada je ukazati da društvo nadzornog kapitalizma usmjereno na iskorištavanje moći ljudskog kapitala koji obuhvaća biopolitičko tijelo s jedne strane, u Foucaultovoj perspektivi i, s druge, društvenu kontrolu, kako je vidi Deleuze, kroz sustav psiholoških intervencija i zakonodavnih normi koje osmišljava i sprovodi tehnokracija sa podrškom kapitala koropracija.

1. Sveprisutnost fluidne moći

U shvaćanju pojma nadzora koji se vrši nad tijelom, potrebno je ukazati na dimenzije moći koje će u radu biti ograničene na Foucaultovo mišljenje koji moć analizira kao nešto što kruži i funkcionira lančano. Moć nije lokalizirana, već „obrazuje mrežu u kojoj pojedinci trpe, ali i sprovode tu moć.“[12] Moć ne daje, ne razmjenjuje se, ne preuzima se, već se sprovodi, i postoji samo kao čin. „Moć je sveprisutna; ne zato jer sve obuhvaća, nego što dolazi sa svih strana.“[13] Moć je svaki utjecaj na pojedinca čime se mijenja njegovo buduće djelovanje. Moć je odnos sila, odnosno, svaki odnos sila je „odnos moći“.[14] Objekt moći je sila, a nasilje je posljedica sile, a ne njezin sastavni dio.[15] Mehanika moći je njezin kapilarni oblik postojanja, točka u kojoj se moć sjedinjuje sa pojedincima, pogađa njihovo tijelo, djeluje na kretnje, držanje, diskurse, stjecanje znanja i svakodnevni život.[16] Po Deleuzu, Foucault moć vidi kao funkciju sile koja se ne posjeduje i prolazi preko onih kojima vlada, ali i preko onih koji vladaju.[17] U modernim društvima moć ima „anatomsko-političku“ i „biološko-političku“ funkciju [18] ili ugovor kao ugnjetavanje, kroz diskurs zakona i dominaciju-represiju, kroz diskurs discipline.[19]

Bionadzor u doba „novog normalnog“ u sebi sadrži apstraktne forme panoptikuma, kao kategorija moći sa disciplinskom funkcijom[20] u cilju nametanja određenog ponašanja. Tu neoliberalnu dimenziju Foucault naziva dijagram, što je apstraktna forma koja se može nametnuti svakom socijalnom polju i vezana je za „moderna disciplinska društva u kojima se vlast služi opkoljavanjem

---

[11] Žil Delez*, Pregovori,* Karpos, Loznica, str. 241

[12] Mišel Fuko, *Moć i znanje.* Mediteran Publishing Novi Sad, 2012, str.102.

[13] M. Fuko, *Volja za znanjem*. Karpos, Loznica 2006, str.106.

[14] M. Fuko, *Moć i znanje.* Mediteran Publishing, Novi Sad, 2012, str.168.

[15] Žil Delez, *Fuko,* Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Novi Sad, 1989, str.75.

[16] M. Fuko, *Moć i znanje.*Mediteran Publishing, Novi Sad 2012, str.47.

[17] Ibid, str.76

[18] Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati.* Prosveta, Beograd, 1997, str. 132

[19] Mišel Fuko, *Moć i znanje.* Mediteran Publishing, Novi Sad 2012, str.96, 110.

[20] Žil Delez, *Fuko,* Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Novi Sad 1989, str.77.

društvenog polja...kao model 'kuge' koja opkoljava oboljeli grad i prodire do najmanje pojedinosti,"[21] stvarajući „novi tip stvarnosti, novi model istine." [22] Dijagram je nepostojan i fluidan jer stvara povijest, razbijajući prethodni realitet i značenja, kao odnos sila koji predstavljaju vlast te djeluje kao imanentan neobjedinjujući uzrok koji uspostavlja odnose, a „ti odnosi sila prolaze „ne preko" tkiva, već kroz samo tkivo rasporeda koje proizvodi.[23]

Oblik moći koja uređuje društveni život iz njegove biti je biomoć, na način da ona djelotvorno zapovijeda životom stanovništva kada postane integralna, životna funkcija koju svaki pojedinac prihvaća i reaktivira vlastitim pristankom te je prema Foucaultu "život, objekt moći."[24] Koncept biomoći nastoji individualizirati strategije i konfiguracije koje stvaraju diskurs istine o živom biću preko autoriteta koji izriču te istine, to je strategija intervencije na kolektiv u ime života i zdravlja. Ovaj koncept se odlikuje načinima subjektivizacije u koje se pojedinci oblikuju u odnosu na diskurse istine, u ime individualnog ili kolektivnog života i zdravlja. [25] Prema Foucaultu, paradoks moći se sastoji u tome što ujedinjuje i obuhvaća unutar sebe sve elemente društvenoga života.[26] Foucault je uočio proces društvenog preobražaja koji se kretao od prezira prema tijelu k tijelu kao „polju manifestacije moći, i prilikâ za potvrđivanje neravnoteže snagâ" [27] i procesa stvaranja „poslušnih tijela"[28] putem discipline koja su joj bila potrebna. "Politička anatomija" koja je istovremeno i "mehanizam vlasti" je ovladavanje tijelom drugih i utjecaj na njega da bi djelovali i ponašali se kako se od njih očekuje, prema utvrđenim tehnikama.

Biopolitika koristi posebne strategije i osporavanja problematizacije kolektivne ljudske vitalnosti, morbiditeta i mortaliteta nad oblicima znanja, režimima moći i praksom intervencije koje su poželjne, legitimne i efikasne.[29] Za Hardta i Negrija, sva suvremena politika je biopolitika kao regulatorna moć društvenog života iz njegove unutrašnjosti i kontrola koja se proteže kroz sve dubine svijesti i tijela populacije.[30] Ova transformacija biomoći razlog je pre-

---

21 Ibid, str.40.

22 Mišel Fuko, *Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon, 2010, str. 217

23 Žil Delez, *Fuko,* Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1989, str.41-42.

24 Mišel Fuko, *Spisi i razgovori*. Fedon, Beograd 2010, str.145

25 Paul Rabinow, Nikolas Rose, „Biopower Today". *BioSocieties* 1, 2006, 195–217, str. 215.

26 Peter Dews, *Logics of Disintegration: Poststructuralist Thought andthe Claims of Critical Theory,* Verso, London 1987, str.175.

27 Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati.* Prosveta, Beograd 1997, str. 65

28 Ibid, str.133.

29 Paul Rabinow, Nikolas Rose, „Biopower Today." *BioSocieties* 1, 2006, str. 216. https://doi.org/10.1017/S1745855206040014

30 Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str.23, 24

laženja iz „društva discipline“ u „društva kontrole“[31] čime je ostvaren odnos uzajamne upletenosti svih društvenih sila. Biomoći, kao režimu, cilj nije samo kontrola populacije već “produciranje i reproduciranje svih aspekata društvenog života.”[32]

2. Bionadzor u sveprisutnom fluidnom strahu

Kao „veliki vizionar“ problema društvenog i političkog straha, Hobbes je ukazao da je za učinkovito vladanje „strah, strast s kojom treba računati”[33]. „Načelo straha“ vjeru zamjenjuje strahom kao temeljem našeg stava prema postojanju. „Strah je nalik proizvodu nuklearne ere sa sveprisutnim totalitarizmom, a znanost ima prijeteći izgled.”[34] Moć, dok proizvodi, organizira se i izražava kao vlast,[35] ali se na isti način proizvodi neizvjesnost straha. Najstrašniji strah je difuzan, rasut, nejasan, nevidljiv, a najgora je njegova sveprisutnost. „Osjećaj nemoći je najgori efekat straha.“ [36] Čist, „normalni” strah je koristan obrambeni odgovor, dok je difuzni strah u obliku amorfne strepnje beskoristan jer ne usmjerava i ne mobilizira, već omamljuje, prikiva za tlo i uništava [37] Strah povezuje i osigurava društveni poredak i prvenstveni je mehanizam nadzora koji ispunjava društvo spektakla[38].

U svakom društvu tijelo je uhvaćeno u gustu mrežu moći koja mu nameće zabrane ili obaveze [39] kroz stalnu prinudu i nadzor, a metode kojima se omogućava kontrola tjelesnih aktivnosti i diktira odnos poslušnost-korist, Foucault naziva “disciplinom”. Disciplinske institucije koriste svoju moć kroz sitna lukavstva velike difuzne snage, suptilna podešavanja, naizgled skromna, ali „u službi ekonomskih ciljeva i prisila“[40], dok vlast djeluje nevidljivo, ali nameće potčinjenima princip obavezne vidljivosti. [41] „Disciplina se ne može

---

[31] Gilles Deleuze, *Postscript on control societies. Negotiations,* Columbia University Press, New York 1995, str. 177-82.

[32] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 13.

[33] Corey Robin, *Fear: The history of a political idea*. Oxford University Press¸ Oxford, 2004, str. 29

[34] Paul Virilio, Bertrand Richard, *The Administration of Fear,* Semiotext(e), Los Angeles, 2012, str. 23

[35] Ibid, str. 25

[36] Zigmunt Bauman, *Fluidni strah,* Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010, str.31

[37] Vojin Dimitrijević, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru,* Peščanik: Fabrika knjiga, Beograd, 2016, str. 159.

[38] Brian Massumi, *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia,* Cambridge, Mass., MIT Press. 1992, str. 34.

[39] Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati.* Prosveta, Beograd 1997, str.132

[40] Ibid, str. 134

[41] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 85

poistovjetiti ni sa jednom institucijom ili aparatom, jer je jedan tip vladanja, jedna tehnologija koja prolazi kroz sve vrste aparata i institucija da bi povezala, produžila, usmjerila jedne na druge i ostvarila se na nov način.“[42] Disciplina “stvara” podanike i specifična je tehnika određenog tipa moći, dok su individue istovremeno „ciljevi i instrumenti, kao neugledni načini djelovanja i postupanja.“[43] Disciplinska vlast djeluje nevidljivo, ali nameće potčinjenima „princip obavezne vidljivosti“.[44] Disciplinarno društvo i njegova evolucija kao “biopolitičko društvo”, istovremeno je oblik proizvodnje i oblik vladanja. Pojave, strukture i hijerarhije podjele društvenog rada postaju sve rasprostranjenije, a nova pravila potčinjavanja i disciplinarnih kapitalističkih režima šire se po cijelom društvu. [45]

Trijumf kapitalizma ne bi bio moguć bez disciplinske kontrole i nove biomoći koja je kroz niz tehnologija stvorila “krotka tijela” koja su joj bila potrebna.[46] Za Agambena je “goli život” jezgra suverene moći koja ukazuje na negativnu granicu čovječanstva i pozadinu političkih ponora gdje je moderni totalitarizam izgradio temelje ljudske pasivnosti. To je život, odvojen od svoje „forme“ i izložen ili prepušten suverenoj vlasti nad životom i smrću. „Goli život“ je rezultat „rascjepa između *zoe* i *biosa*“, [47] koji nastaje kao dobrovoljno ropstvo u presjecištu pravno-institucionalnog i biopolitičkog modela moći, odnosno sustav koji posjeduje kontrolu na kolektivnim „golim životom“ svih pojedinaca. Karakteristika moderne politike nije toliko uključenje zoe u polis, već činjenica, da se prostor golog života, izvorno nastao na rubnim djelovima poretka, postupno počinje podudarati s političkim prostorom. Skriveni temelj političkog sustava je “izvanredno stanje, u kojemu je goli život istovremeno i isključen i uključen.“ Kada njegove granice nestanu, „goli život“ postaje “istodobno subjektom i objektom političkog poretka i njegovih konflikata, jedino mjesto organizacije državne moći i emancipacije od nje.”[48] U izvanrednom stanju, kao kontekstu proizvodnje trajnih nesigurnosti i pretnja, suveren kroz zakonske procedure propisuje isključenja „golog života“ iz svojih pocedura te je “jedan od paradoksa izvanrednog stanja nemogućnost razlikovanja kršenje zakona od njegova izvršenja,“.[49] Agamben tvrdi da je država izvanrednog

---

[42] Žil Delez, *Fuko,* Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1989, str. 31

[43] M. Hardt, A. Negri, *Imperijum,* str. 166.

[44] Ibid, str. 208

[45] Ibid, str. 210

[46] Giorgio Agamben, *Homo sacer*: *suverena moć i goli život,* Institut Otvoreno društvo – Hrvatska, Zagreb 2006, str. 9

[47] Ibid, str. 12

[48] Ibid, 14

[49] Ibid, str. 57

stanja legalna kategorija koja opisuje suspenziju zakona, što pogoduje režimu biomoći.

Model disciplinarnog društva je prolazan, prevaziđen u suverenim društvima koje odlikuje kontrola koja se svodi na novi sustav dominacije i ovisi o različitom načinu organiziranja moći. Kontrola je odvija istovremeno sa širenjem informatizacije, digitalizacija, informacijskim inputima jer je tehnološki napredak ukorjenjen u mutaciji kapitalizma.[50] Deleuze naglašava da se krećemo ka društvima kontrole koja ne zatvaraju ljude, već su usmjerena na kontinuiranu, neograničenu kontrolu i trenutnu komunikaciju dok je disciplina bila dugotrajna, beskrajna i diskontinuirana. [51] Deleuze je predvidio da će „nova medicina 'bez doktora ili pacijenta' izdvajati potencijalno bolesne i rizične ljude, te pojedinca ili numeričko tijelo zamijeniti kodom „dividualne" materije koji treba kontrolirati." [52] Takav pristup je u velikoj mjeri bio prisutan u pandemiji.

Nadzor društva nad pojedincima ne provodi se samo putem svijesti ili ideologije već i u tijelu i s tijelom. Moć je nadzor koja se proteže u dubine svijesti i tijela stanovništva kroz sveukupnost društvenih odnosa. [53] Prema Foucaultu, nadzor se provodi kroz moć koja je odnos – više ili manje uređen i koordiniran, a njezin paradoks se sastoji u tome što ujedinjuje i obuhvaća unutar sebe sve elemente društvenoga života.[54] Nove tehnologije nude različite mogućnosti pojedincima i promiču transparentnost, razvijajući drugačije socijalne, ekonomske i ekološke efikasnosti.[55] Nadzor je društvena moć akumulacije informacija koja proizlazi iz sjecišta komunikacijskih medija i stručnih sustava. Ako su informacije izvor energije, stručnjaci su njihovi posrednici. [56]

Novi oblik informacionog nadzornog kapitalizma ima za cilj „predviđanje i modificiranje ljudskog ponašanje kao sredstvo za proizvodnju prihoda i kontrolu tržišta."[57] Nadzor djeluje kao „suptilna tehnologija podređivanja" pojedinaca pomoću internalizirane i prodorne moći, discipline, koja „stvara poslušnog subjekta."[58] Sadašnji oblik kapitalizma, koji dolazi do nove granice

---

[50] Žil Delez, Pregovori, Karpos, Loznica, 2010, 251-257.

[51] Ibid, 248-258.

[52] Ibid, 259.

[53] M. Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 34

[54] Peter Dews, *Logics of Disintegration: Poststructuralist Thought and the Claims of Critical Theory,* Verso, London 1987, str. 153

[55] Henry Kissinger, *Svjetski poredak*, Školska knjiga, Zagreb, 2015, str. 134

[56] Martin Hewson, *Surveillance and the Global Political Economy,* In Edward Comor, ed. *The Global Political Economy of Communication,* Macmillan, London 1994, 61-83, str. 62

[57] Shoshana Zuboff, Big other: surveillance capitalism and the prospects of an information civilization. *Journal of Information Technology, 30*, 2015, 75-89, str. 75

[58] M. Fuko, M. *Nadzirati i kažnjavati.* Prosveta, Beograd 1997, str. 125.

moći, Soshana Zuboff naziva nadzorni kapitalizam. On posjeduje "novu vrstu instrumentarne moći koja teži instrumentalizaciji ponašanja u svrhu modifikacije, predviđanja, monetizacije i kontrole"[59] Ovaj oblik kapitalizma u sebi objedinjuje i suverenu moć koja traži poslušnost (zaključavanje, policijski sat, obuzdavanje); disciplinsku moć koja zahtijeva pokornost (žrtva, distanciranje, izolacija, kazna, higijena); i regulatorna moć koja zahtjeva pokoravanje i potčinjavanje zdravlju stanovništva (infekcija, prijenos, smrtnost, stope oporavka i imuniteta).[60] Kapitalizam nadzora „uništava, 'volju za voljom' unutarnjost koja održava život, rođenu u utočištu, koja nas razlikuje od strojeva"[61] i briše mogućnost unutarnjeg pretvarajući psihološki unutarnji u digitalni izvor.[62] U takvoj stvarnosti primjetan je „mentocid" duha[63] kao organiziranog sustava psihološke intervencije i zakonodavnih uredbi. Zbunjivanje i plasiranje proturječnih informacija prema ciljanoj publici jedan je od nužnih elemenata kontrole uma. Na taj način, strojevi koje smo stvorili da nam služe, prijete da postanu naši gospodari. Time se stvara baza totalitarizma, kao dominacije tehnologije, sa moći mehanizacije naših života i našeg uma. [64]

Foucault je također bio uvjeren da je „tehnički moguće dovesti ljudski um u stanje porobljavanja i potčinjavanja[65] jer su disciplinske institucije stvorile mehanizme nadzora [66]. Živimo u vremenu borbe između tehnologije i psihologije kako je ukazivao Fromm, u „borbi tehnologije protiv prirode, sustavnog uvjetovanja protiv kreativne spontanosti."[67] Svjedoci smo transformacije supstanci i rastvaranja forme, prijelaza granice u korist fluidnih sila i tokova, tako da tijelo ili riječ ne završavaju na određenoj točki. [68] Baš kao što sada živimo u izvanjskom, ekstra digitalnom svijetu (cyberworld), moguće je stvoriti i ekstra-čovječanstvo. [69]

---

[59] Shoshana Zuboff. *The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power.* New York: Public Affairs, 2018, str. 352

[60] Engin Isin and Evelyn Ruppert, The birth of sensory power: How a pandemic made it visible? *Big Data & Society*, vol. *7*, no.2, 2020, str. 4

[61] Shoshana Zuboff. *The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power.* Public Affairs, New York, 2018, str. 492

[62] Ibid, 457.

[63] Joost A. M. Meerloo, *The rape of the mind, The Psychology of Thought Control*, Menticide, and Brainwashing. Progressive Press, New York, 1956, str. 30

[64] Isto, 65

[65] Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati.* Prosveta, Beograd 1997, str. 38

[66] Isto, 169

[67] Erik From, *Bekstvo od slobode,* Naprijed, Zagreb, Nolit, Beograd, 1986, str. 183.

[68] Gilles Deleuze*,* Felix, Guattari*, Kapitalizam i shizofrenija 2* - tisuću platoa.Sandorf & Mizantrop, Zagreb, 2013, str. 110.

[69] Paul Virilio, Bertrand Richard ,*The Administration of Fear,* Semiotext(e), Los Angeles, 2012, str. 14.

Kao što je tehnološki napredak suvremenog svijeta usavršio oružje za fizičko ratovanje, tako je napredak u razumijevanju manipulacije javnim mnijenjem, omogućio usavršavanje oružja za psihološko porobljavanje, [70] jer se „osvajanje tržišta ostvaruje osvajanjem kontrole, a marketing je instrument društvene kontrole.“[71] Svaka vlast teži potpunosti kontrole i savršenoj (svojoj) sigurnosti, dok je autonomnost čovjekove psihe za nju neprekidan i i nesnosan izazov.[72] Kako je strah temelj uspostavljanja kontrole, oni koji žele vladati, pripremaju i proizvode strah kroz najave događaja koje stvaraju. „Sredstva za proizvodnju“ su u službi „sredstava za modifikaciju ponašanja“.[73] Masovno zastrašivanje strahom paralizira ljudsko razmišljanje. Dolaskom do istine gubi se strah i mijenja se percepcija realnosti, a u čovjeku se oslobađa život.[74] Kako je najveći problem suočavanje sa samim sobom, manipulativne tehnike imaju veliki uspjeh. „Izveden strah“ je duševno stanje, osećaj izloženosti opasnosti i osećaj nesigurnosti i ranjivosti[75] koje u pandemiji sustavno stvaraju i programiraju mediji. Strah je okruženje, okolina, svijet koji nas preokupira sa dvojnom ideologijom zdravlja i sigurnosti. U stanju kolektivnog straha i panike građani bespogovorno prihvaćaju državno ograničavanje slobode zbog sigurnosti, a tu želju je stvorila upravo država koja obećava sigurnost.

Rapidno ograničavanje ljudske slobode, započeto zbog terorizma, prošireno je u pandemiji.[76]*U* političkoj sintezi društvenog prostora mediji imaju središnji položaj jer plasiraju stvaranje informacija na novoj razini i nameću novu strukturu primjerenu globalnom prostoru.[77] Jezik kroz komunikaciju proizvodi robu, stvara subjektivnosti. Mediji objedinjuju imaginarno i simboličko unutar biopolitičkoga tkiva, ne stavljajući ih samo u službu moći, već ih integriraju u samu bit njezinog funkcioniranja.[78] Prema Boudrillardu mediji u sebi nose i smisao i protusmisao, manipulirajući u svim pravcima, prenoseći simulaciju

---

[70] Joost A. M. Meerloo, *The rape of the mind, The Psychology of Thought Control*, Menticide, and Brainwashing. Progressive Press. New York 1956, 85

[71] Žak Delez, *Pregovori,* 2010, str. 258.

[72] Vojin Dimitrijević, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru,* Peščanik: Fabrika knjiga, Beograd 2016, str. 51

[73] Shoshana Zuboff, The *age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power.* Public Affairs, New York 2018, str. 328.

[74] Gilles Deleuze*,* Felix, Guattari, *Kapitalizam i shizofrenija 2* - tisuću platoa. Zagreb: Sandorf & Mizantrop, 2013, str. 96

[75] Zigmunt Bauman, *Fluidni strah,* Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010, str. 11

[76] Giorgio Agamben, “The state of exception provoked by an unmotivated emergency ’” in *Il manifesto*, 26 Feb, 2020.

[77] M. Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 40.

[78] Simon Serfaty, „The Media and Foreign Policy”, In: Simon Serfaty, ed. *The Media and Foreign Policy*, Macmillan, London 1990, 1-18, str. 2

koja je inherentna sustavu i simulaciju koja ga razara.[79] Mediji utječu na oblikovanje dominantnih shvaćanja o stvarnosti i vrijednostima kojima treba težiti, oblikujući mišljenja o događajima u svijetu.[80] Mediji su dio biopolitičkog oblika poretka kao nematerijalne jezgre proizvodnje jezika, komunikacije i simboličkoga.[81] Alain Badiou je mišljenja da su „društveni mediji" mjesto širenja mentalne paralize hvalisavaca, nekontroliranih glasina, otkrivanja pomoćnih „novina" ili čak fašističkog mračnjaštva[82] Prema Baudrillardu „stvarnost" se definira i oblikuje kroz medije, stvarajući virtualnu stvarnost kao osiromašenu zamjenu za realno, koja uzurpira realnost. Ukidanjem realnog dobiva se slika hiperrealnog koja nema oslonca u stvarnosti jer je svedena na niz slika.[83] Suvremeni mediji su ukinuli realnost, stvarajući hiperrealnost koja nema oslonca u stvarnosti jer je svedena na niz slika. Takvom se viđenju suprotstavlja Virilio tvrdnjom da kibernetski prostor ne simulira stvarnost nego je zamjenjuje. Živimo u svijetu dvije realnosti, virtualne i aktualne. On je predvidio da će trenutak kada virtualna realnost nadvlada aktualnu biti katastrofalan za čovječanstvo.[84] Virtualno se može pronaći u ritualima, religijskim raspravama, u arhitekturi i umjetnosti. Digitalna virtualnost globalnog interneta, simulacije i virtualna stvarnost samo je najnoviji oblik virtualnog. Ipak, virtualno postavlja duboka pitanja oko naših stavovima i postupaka prema riziku i našim razumijevanjem važnosti balansiranja između virtualnog i konkretnog (u ekonomiji i svakodnevnom životu), te virtualnog i apstraktnog (u našoj kulturi i vrijednostima).[85] U virtualnoj stvarnosti, spektakl je postao „autonomno kretanje neživih" i tehnička verzija prijenosa ljudskih moći u „onostrani svijet"[86] sa esencijalnom namjerom vidljive negacije života koja dobiva vidljivi oblik. Spektakl je inverzija života, autonoman pokret ne življenja, odnosno društveni odnos među ljudima kao konkretizacija stvaranja alijenacije.[87] Spektakl je poput virusa, „širi se svugdje i inficira se svatko tko postane zagađen njegovom

[79] Žan Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, prevod Frida Filipovic, Svetovi, Novi Sad 1991, str. 88

[80] Ibid, 12

[81] Edward Comor, "Introduction": The Global Political Economy of Communication and IPE, In Edward Comor, ed. *The Global Political Economy of Communication,* Macmillan, London, 1994, 1-21, str. 11

[82] Alain Badiou, „On the Epidemic Situation", *Verso*, 23.4, 2020, https://www.versobooks.com/blogs/4608-on-the-epidemic-situation

[83] Jean Baudrillard. *For a Critique of the Political Economy of Sign*. Telos Press, St. Louis 1981, str. 91.

[84] Pol Virilio, *Mašine vizije,* Svetovi, Novi Sad 1993, str. 66

[85] Rob Shield, *The Virtual,London*, Routledge, 2002, X-XIV

[86] Guy Debord**,** *The Society of the Spectacle,* Zone Books, New York,1994, str. 10.

[87] Ibid, 7-11.

iluzijom sa ciljem samoostvarenje.“[88] Iako je spektakl raspršen i integriran, spektakl politike funkcionira *kao da* jedna jedina moć svjesno i izravno upravlja medijima, vojskom, vladom, transnacionalnim korporacijama, globalnim financijskim institucijama, iako u stvarnosti to nije točno.[89] Iako izgleda da spektakl funkcionira putem želje, on u stvari funkcionira putem komunikacije straha ili stvara oblike želje i užitka koji su intimno povezani sa strahom.[90] Kako simulacija nije predstava nekog objekta iz stvarnog svijeta, nekog bića ili supstance, već proizvodnja nečeg bez porijekla u stvarnosti, u spektaklu caruje simalkrum simulacije, utemeljen na kibernetičkoj informaciji, modelu, igri sa totalnom operacionalnosti, nadstvarnosti, težnji za totalnom kontrolom. [91] U takvom svijetu tehnokracija, koja teži gospodarskoj i društvenoj kontroli društva i individua, nalazi svoju veliku ulogu i značajnu mogućnost delovanja.

Ne postoji više predstavljanje kakvo smo poznavali ranije jer stvari koje su bile projektirane psihološki i mentalno sada se nalaze u hipersvijetu. Boudrillardovom perspektivom nalazimo se u „simulakrumu“ u kome se negira razlika između realnosti i njezine predstave, čime se anulira i poništava suprostavljanje istine i neistine. On simulakrum vidi kao psihosomatsku bolest u kojoj je uzaludno nastojati dokazati obmanutost pacijenta, pošto su svi simptomi prisutni i djeluju onako kako bi „prava stvar“ izgledala i djelovala.[92]Ovakav simalkrum je vidljiv i od početka pandemije, kada su se medijske kompanije obavezale da će osigurati prioritet mjerodavnim porukama, a lažne poruke suzbijati, uključujući i upotrebu tehnologije. Twitter, Facebook i YouTube cenzuriraju, suzbijaju sve informacije povezane sa koronavirusom koje su u suprotnosti sa preporukama SZO. One su dobivale oznaku političkog pitanja suprotnog dominantnom narativu kog je potrebno potisnuti. U toj perspektivi slijedeći korak je potpuno preoblikovanje društva pod tehnokratskim režimom neizabranih tehnokrata koji žele diktirati kako upravljati svijetom, koristeći invazivne tehnologije za praćenje, dok cenzuriraju i „blokiraju” svakoga tko se ne pridržava zadatih okvira.[93]

---

[88] Keith Ansell Pearson, *Viroid Life: Perspectives on Nietzsche and the Transhuman Condition*, 1997, str. 152.

[89] Michael, Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 271.

[90] Ibid, str. 272.

[91] Žan Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, prevod Frida Filipovic, Svetovi, Novi Sad 1991, str. 122

[92] Ibid, str. 58.

[93] Tim Hinchliffe, “How to hack a human 101: ‘organisms are algorithms,’“ World Economic Forum Davos, *The Sociable,* Jan. 25, 2018. https://sociable.co/technology/hack-human-algorithms-davos-wef/

3. Bionadzor vladajuće totalitarno-ideološke klase

Istraživanje tehnokracije koja se bavi ekonomskom i društvenom kontrolom društva i individua prema znanstvenoj metodi datira uglavnom od Henri de Saint-Simona i Augusta Comtea. Saint-Simonovo *Novo kršćanstvo* ukazuje na potrebu da se povijesno kršćanstvo zamjeni sekularnom humanističkom religijom znanstvenika i inženjera koji bi činili novo svećenstvo.[94] On je predvidio reorganizaciju društva s elitom filozofa, inženjera i znanstvenika koji predvode proces industrijalizacije s „racionalnim" kršćanskim humanizmom sa znanstvenicima kao svećenicima. Comte je promovirao mišljenje da je jedino autentično znanje, znanstveno znanje, a do istine se dolazi naučnom metodom. [95]

Da bi bionadzor tehnokracije bio učinkovit, potrebno je imati sveobuhvatan sustav upravljanja ljudima i svim aspektima društvenog djelovanja. U tom procesu, veliku pomoć imaju od znanstvenika i umjetnika koji imaju najveću intelektualnu snagu i talenat za promicanje novih ideja.[96] Prema Scottu i Hubbardu, tehnokracija se bavi društvenim fenomenima u najširem smislu te riječi, ne samo postupcima ljudskih bića, već i svim onime što direktno ili indirektno utječe na njihova djela.[97] Tehnokracija se može shvatiti kao upravljačka racionalnost i praksa menadžerskog scijentizma, tehno-progresivizma i društvenog inženjeringa[98] što se specifičnije izražava kao državničko umijeće depolitizacije, kroz korištenje diskurzivnih, regulatornih i/ili institucionalnih alata koji političke odluke stavljaju iznad ili izvan područja političkog izbora, osporavanja i rasprave. [99]

U svojim promišljanjima o utjecaju znanosti na društvo, sredinom prošlog stoljeća, Bertrand Russell zaključuje da „znanstveno društvo može biti stabilno ako postoji jedinstvena vlada cijelog svijeta koja posjeduje monopol oružane sile i u stanju je nametnuti mir, s najvećom difuzijom moći koja je

---

[94] Claude-Henri Saint-Simon, *The New Christianity Dialogues between a Conservative and an Innovator,* 1825, str. 4, http://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368StSimon6NewChristianity.pdf

[95] Auguste Comte. *A Discourse on the Positive Spirit*. Translated by Edward S. Beesley. London, William Reeves, 1903, str. 16.

[96] Claude-Henri Saint-Simon, Letters from an Inhabitant of Geneva to His Contemporaries, (1803). The Political Thought of Saint-Simon, Edited by Ghita Ionescu. London: Oxford University Press, 1976, str. 66.

[97] Howard Scott, and Hubbard King, „Technocracy Study Course," *The Technocrat*, 1934, str. 10.

[98] Anderes Esmark, *The New Technocracy*.Bristol University Press, Bristol, 2020, str 18.

[99] Anders Esmark, Maybe it's time to rediscover technocracy? An old framework for a new analysis of governance era reforms. *Journal of Administrative Research and Theory* vol 27. no3, 2017, str 501–516., Paul Fawcett, Matthew Flinders, Collin Hay, Matthew Wood, *Anti-Politics, Depoliticization, and Governance*. Oxford University Press, Oxford, 2017.

kompatibilna s održavanjem neophodnog političkog i ekonomskog okvira".[100] Prirodne znanosti, naročito biologija i fizika su „zone obrazovanja nove osobe „posebnog" intelektualca. Promicanje tehničko – znanstvenih struktura na ekonomski i strateški poredak daje mu poseban značaj."[101]

Brzezinski je ukazivao da će u tehničko-tehnološkom dobu „nacionalna država kao temeljna jedinica organizovanog života čovjeka, prestati biti glavna kreativna snaga jer međunarodne banke i multinacionalne korporacije djeluju i planiraju u terminima koji su daleko ispred političkih koncepata nacionalne države[102]. Organizacije UN-a, velike transnacionalne financijske i trgovinske organizacije (MMF, Svjetska banka, WTO), postaju važne u perspektivi nadnacionalne pravne konstitucije.[103] Korporacije su zauzele mjesto koje su imali razni nacionalni kolonijalni i imperijalistički sustavi u ranijim fazama kapitalističkoga razvoja.[104]Bzezinski se još 70-tih godina 20. stoljeća zalagao za promjenu međunarodnog u globalni sustav u koji treba uključiti nove, aktivne i kreativne snage; Japan, Brazil, zemlje proizvođače nafte, pa čak i SSSR. [105] Sukladno tome SAD su usmjeravale milijarde tehnološke pomoći Sovjetskom Savezu i Kini. Henry Kissinger pod Richardom Niksonom i Zbigniev Brzezinski pod Jimmyjem Carterom normalizirali su odnose sa Kinom i otvorili vrata zapadnim multinacionalnim korporacijama čime su se stvorile velike mogućnosti za gospodarski razvoj. Kinezi su bili potpuno uvučeni u viziju „novog međunarodnog ekonomskog poretka" ili tehnokracije.[106] Na taj način se stvarao, prema Kissingeru, svjetski poredak, kao „koncept regije ili civilizacije o prirodi pravednog aražmana i preraspodjeli moći koja je primjenjiva na cijeli svijet. Njegova uspješnost se temelji na „balansu između legitimiteta i moći"; pri čemu je legitimitet shvaćen kao „set opće prihvaćenih pravila koja definiraju limite prihvatljivog djelovanja."[107]

Tokom 1980-ih mnogo se govorilo o tehnokraciji kao konceptu, posebno u kontekstu takozvanog „neo-autoritarizma"-principa u središtu „azijskog razvojnog modela" koji su uspješno slijedili Južna Koreja, Singapur i Tajvan. Osnovna uvjerenja i pretpostavke tehnokrata iznijeta su sasvim jasno:

---

[100] Bernard Russel, *The Impact of Science on Society*, AMS PRESS, INC. New York, 1953, str.104.

[101] Mišel Fuko, *Spisi i razgovori*. Fedon, Beograd, 2010, str. 132

[102] Ibid, 246.

[103] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 38-39

[104] Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century,* Verso, London 1995, str. 76.

[105] Intervju Bzezinskog, Veja Magazine, Brazil, 1974, prema Patric Wood, *Technocracy rising* 2015, str.61.

[106] Patrick M. Wood, "Technocracy and the Making of China", August Forecast & Review, May 22, 2013, str.233.

[107] Henry Kissinger, *Svjetski poredak,* Školska knjiga Zagreb, 2015, str.135

društveni i ekonomski problemi slični su inženjerskim problemima i mogu se razumjeti i rješavati[108] U društvu nadzora vidljiva je nova i potpunija spojivost između suverenosti i kapitala[109] sa istaknutom ulogom znanosti koja povećava osjećaj ljudske moći nad prirodom što dolazi u potpunosti iz tehnike[110] i tehnokracije koja transformira ekonomiju, vladu, religiju i pravo kroz propise, a ne vladavinom zakona. Politiku sprovode tehnokrati u vladinim agencijama i regionalnim strukturama. Tehnokracija pokriva područje društvenog inženjeringa, djelujući na društveni mehanizam za proizvodnju i distribuciju dobara i usluga za čitavo stanovništvo. [111]

Tehnokracija ne agitira za prvu veliku društvenu promjenu u povijesti već je priprema za nju, obuhvaćajući znanstvenu, tehnološku i inžinjersku stranu i u njoj neće biti mjesta za politiku i financije.[112] Kako je sistematičnost dehumanizacija političkih i drugih odnosa sada u velikoj mjeri oslonjena na progres znanosti i tehnike, [113] znanstvena oligarhija ima više moći nego bilo koja oligarhija u predznanstvenom dobu, i postat će „totalitarnom", jer će svi važni oblici moći postati monopol države. Russel tvdi da će takva oligarhija biti temelj za „totalitarnu vladu sa znanstvenim sklonostima koja bi mogla učiniti stvari koje bi nam izgledale užasno."[114]

Novi pokreti se u velikoj mjeri oslanjaju na najnovije komunikacijske tehnologije za organiziranje svojih aktivnosti, ali i iskorištavaju tradicionalnije medije da bi dobili pristup javnoj areni i izvršili politički pritisak. Ova „dvosmislena, duboka veza sa znanosti i tehnologijom"[115] omogućava novim društvenim pokretima značajnu ulogu u proizvodnji samog znanstvenog znanja. Imperijalnim upravljanjem putem modalnosti biopolitičkoga nadzora, a u cilju stvaranja mnoštva koje se mora uniformirati da bi se s njim vladalo,[116] oblikuju se novi krugovi bioekonomije, a kapitalizacija bioznanosti i mobilizacija njenih elemenata ulaze u nove odnose razmjene. Nova molekularna znanja o

---

[108] Kaiser Kuo, „Made In China: Revenge Of The Nerds", *Time Magazine*, June, 2001.

[109] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 272.

[110] Bernard Russel, *The Impact of Science on Society,* AMS PRESS, INC. New York, 1953, str.17, 80.

[111] Patric Wood, *Technocracy rising, The Trojan Horse of Global Transformation,* Coherent Publishing, Mesa, 2015, p 4.

[112] The Technocrat, What Is Technocracy?", The Technocrat, Vol. 3, No. 4, 1937, str. 1. https://archive.org/details/TheTechnocrat-September1937/page/n1/mode/2up

[113] Vojin Dimitrijević, 2016, str. 20.

[114] Bernard Russel, *The Impact of Science on Society,* AMS PRESS, INC. New York, 1953, 44, 50.

[115] Manuel Castells, *The Power of Identity*, Blackwel, Oxford 1997, str. 123.

[116] Ibid, str. 286.

životu i zdravlju razvijaju i eksploatiraju brojne korporacije, uspostavljajući konstitutivne veze između života, istine i vrijednosti.[117]

Hardt i Negri korporativna moć koja upravlja svijetom vide u spoju nacionalnih i nadnacionalnih organizacija ujedinjenih jedinstvenom logikom vladavine. Od druge polovine 20. stoljeća, velike transnacionalne korporacije izgrađuju temeljno vezivno tkivo biopolitičkoga svijeta. Vidljiv je prikriven zaokret od demokracije ka kororativnoj vlasti ko procesa stvaranja novog sveta. [118]

Multinacionalne i transnacionalne industrijske i financijske korporacije biopolitički strukturiraju globalna područja [119] i oblikuju područja i stanovništvo, dok su im nacionalne države instrumenti za bilježenje tijekova roba, novca i stanovništva koje one pokreću. Taj složeni aparat koji odabire investicije i upravlja financijskim tokovima određuje stvarno novo biopolitičko strukturiranje svijeta.[120] Velike korporacije i njihovi dioničari proizvode ne samo robu već i posredničke subjektivnosti unutar biopolitičkoga konteksta: potrebe, društvene odnose tijela i uma, proizvode proizvođače, ali i krizu.[121]

Hardt i Negri novi oblik suverenosti vide kao koncept, vladanje bez vlade, kao decentralizirani i deteritorijalizirajući aparat sa ciljem da se neizravno ovlada ljudskom prirodom.[122] i oblikuje društveni život kao oblik biomoći kao apsolutne inverzije moći života.[123] Od 20. i 21. stoljeće, naročito od 1980. do 2020, svi sektori društvenog života ovise o podacima koji prate ljude u njihovim kretanjima, osjećajima, potrebama i željama. Međutim, senzori koji čine te tehnologije i podaci koje one generiraju stvorili su ne samo nove načine akumulacije kapitala, već i akumulaciju potčinjenih ljudi. Pojava osjetilne moći, ne samo da ukazuje na nove tehnologije akumulacije kapitala i podložnih pojedinaca, već i kako se stvaraju novi načini života. Ovakva forma uključuje moduliranje učinka tijela i stanovništva kroz upravljanje koje se

---

[117] Paul Rabinow, Nikolas Rose, „Biopower Today“. *BioSocieties*, 2006, 1, 195–217, https://doi.org/10.1017/S1745855206040014

[118] Vesna Stanković Pejnović, „Meka moć vladara novog doba“, *Srpska politička misao*, 45(3), 2014, 111-133

[119] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, 39.

[120] Paul Kennedy, *Preparing for the Twenty-first Century,* Random House, New York 1993, str. 164.

[121] Vidi: Jeremy Rifkin, *The End of Work: The Decline of Global Labor Force and the Dawn of the Postmarket Era* Putnam, New York 1995; Stanley Aronowitz & William DiFrazio, *The Jobless Future,* University of Minnesota Press, Minneapolis 1994.

[122] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 8

[123] Ibid, str. 287.

oslanja na tehnologije strojnog učenja, algoritme i vizualizacije klastera kao odnosa.[124] Budući da osobni podaci postaju izvor zarade, pojedinci postaju subjekti i objekti, potrošači i potrošački proizvodi potrošnje. Pojedinac se više ne promatra samo kao individua, već i kao prototip, s ciljem predviđanja ponašanja, a time i usavršavanja tehnika ciljanja i utjecaja – pristanka ili zavisnosti. Podaci senzorne moći su međusobno isprepleteni kroz suverene, disciplinske i regulatorne strategije. Ovaj aspekt senzorne moći postao je posebno vidljiv i artikuliran tijekom pandemije.

Jacques Atalli "predviđa" da će se događaji u 21. stoljeću odvijati u tri različite faze: u prvoj fazi će se stvoriti **globalna "super Imperija"** i njome će vladati velike međunarodne korporacije i kreirati globalnu politiku. Druga faza je **hiperkonflikt u kome se stvara opći svjetski kaos oko** 2030. godine. Tridesetak godina kasnije, doći će do t**reće faze,** kao **period hiperdemokracije** što će biti temelj za **stvaranje globalnog kolektivističkog sustava. [125]**

Organizacije UN-a, zajedno s velikim multi- i transnacionalnim financijskim i trgovinskim organizacijama (MMF, Svjetska banka, SZO) postaju važne u perspektivi supranacionalne pravne konstitucije tek kada ih razmatramo unutar biopolitičke dinamike stvaranja svjetskoga poretka.[126] Vlade se moraju prilagoditi činjenici da se moć također prebacuje s državnih na nedržavne aktere, i s uspostavljenih institucija na nesigurne mreže.[127]

Vladajuća totalitarno-ideološka klasa stvara „novo normalni" svijet. Što je klasa moćnija, usmjerenija je na nepostojanje, nevidljivost, a njezina moć se koristi prije svega za nametanje ove tvrdnje. Ova službeno nepostojeća tehnokracija istovremeno „pripisuje krunska dostignuća u povijesti vlastitom nepogrešivom rukovodstvu." [128] Tehnokracija mora proučiti matricu mogućnosti i odabrati najpogodnije te „moraju biti vrhunski majstori kalkuliranja beskompromisne racionalnosti, bez suosjećaja, žaljenja, srama, savjesti, simpatiji prema „objektima", osim posvećenosti zadatku."[129] Birokraciji kao obliku tehnokracije imanentno je upravljanje sklopom „institucija, procedura, analiza i refleksija, računa i taktika" kroz koje se izvršavaju specifične, mada kompleksne

[124] Engin Isin and Evelyn Ruppert, The birth of sensory power: How a pandemic made it visible? *Big Data & Society*, vol 7, no2. 2020, str.10

[125] Jacques Atalli, *A brief history of the future*, Arcade Publishing, New York, 2011, str.120-250.

[126] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 39.

[127] Karl Schwab, *The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond,* Geneva: World Economic Forum, 2016, str.66

[128] Guy Debord, *The Society of the Spectacle,* Zone Books, New York 1994, str. 34

[129] Zigmunt Bauman, *Fluidni strah,* Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010, str. 76-77.

forme moći,“[130] kroz mrežu „releja“ kao točaka kroz koje cirkulira moć i na indirektan način oblikuje ponašanje subjekata.[131] Dio tog procesa je i međusobna povezanost politike i medicine kroz najmanje tri stoljeća, što je dovelo do procesa medikalizacije politike. Ovaj proces je naizgled neopterećen bilo kakvim ideološkim ograničenjima, ali je sve više posvećen „izlječenju“ svojih građana od rizika za koje je često odgovoran. S druge strane, svjedoci smo politizacije medicine koja dobiva moć „društvene kontrole koja joj ne pripada, što je vidljivo na primjeru heterogene procjene koju virolozi daju o prirodi i težini koronavirusa.“[132] Medicinske tehnike mogu se koristiti u „pokoravanju i prilagođavanju čovjeka.“[133] Ideologija se na mnogo načina može usporediti sa virusom. Historija je prožeta neuspjelim idejama koje su zaboravljene čim su izgovorene; mnoge mutacije virusa su prekinute prije nego što su ikada imale priliku zaraziti druge. Ono što je potrebno za širenje virusa je zaraza ili medij putem kojeg se može prenijeti. Da bi tehnokracija ponovo zaživjela na svjetskoj sceni, „bila je potrebna i zaraza kojom bi čitava društva i društveni sistemi mogli biti uspešno zaraženi.“[134]

4. Mreža moći nove normalnosti

Prema Foucaultu, sveprisutna, rasuta moć je „prodrla u tijelo i izložena je u tijelu samom.[135] Mrežnim oblikom moći promijenjena je paradigma i omogućila je jačanje moći transnacionalnih korporacija izvan i iznad tradicionalnih granica nacionalnih država[136]čime se umanjuje i mijenja pojam autonomije političkoga. Transnacionalne korporacije i organizacije tržišta oblikuju jedinstveni i jednoznačni vrh svjetskoga zapovijedanja. Kako je moć je odnos – više ili manje uređen, hijerarhiziran, koordiniran snop odnosa,[137] razumijevanjem i povezivanjem snopa odnosa i tehnokracije kao njihovih nositelja moguće je povezati naizgled nepovezane teme, kao što su Agenda 21, održivi razvoj, oduzimanje zemljišta i vode od strane agencija, „pametan rast” i javno-privat-

[130] Mišel Fuko, *Bezbednost, teritorija, stanovništvo.* Novi Sad: Mediteran Publishing, 2014, str. 127.

[131] Peter Miller and Nikolas Rose. *Governing The Present*. Polity Press, Cambridg 2008, str. 26-27.

[132] Roberto Esposito, „Cured to the Bitter End,“ *Antinomie*, 2020, https://antinomie.it/index.php/2020/02/28/curati-a-oltranza

[133] Joost A. M. Meerloo, *The rape of the mind, The Psychology of Thought Control*, *Menticide and Brainwashing*. *New York:* Progressive Press. 1956, str. 60

[134] Patric Wood, *Technocracy rising, The Trojan Horse of Global Transformation,* Coherent Publishing, Mesa, 2015, str. 56.

[135] M. Fuko, *Volja za znanjem*. Karpos, Loznica 2006, str.60

[136] M. Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 256.

[137] M. Fuko, *Moć i znanje.* Mediteran Publishing, Novi Sad 2012, str. 78.

no partnerstvo, „pametna mreža" globalnog zagrijavanja, klimatske promjene, „zelena revolucija", karbonski porezi.[138] Nevidljivi odnosi moći tehnokracije preoblikuju aspekt svakog društva u procesu „redefiniranja čovječnosti" kako bi svaki aspekt života bio praćen i kontroliran radi „boljitka čovečanstva" na temelju Četvrte industrijske revolucije koju karakterizira spoj tehnologije s brisanjem granica između fizičke, digitalne i biološke sfere,[139] budući da su „sredstva za proizvodnju" u službi „sredstava za modifikaciju ponašanja."[140]

Takozvani „veliki reset" obećava izgradnju „sigurnijeg, ravnopravnijeg i stabilnijeg svijeta" ako se svi slože da „zajednički i brzo djeluju na rekonstrukciji svih aspekata naših društava i gospodarstva, od obrazovanja do socijalnih ugovora i uvjeta rada." Veliki reset može biti ostvaren ako ljudi vjeruju sve invazivnijoj tehnologiji bio-elektronskog nadzora koja će biti razvijena. [141] Kako populacija odrasta pod masovnim nadzorom, ona će prilagoditi svoje ponašanje koje će izgledati normalno za društvo, ali u skladu sa namjerama vladajuće klase. Vremenom će građani iz straha biti podvrgnuti policijskoj kontroli.

Naomi Klein ističe da je transformacija društva moguća kroz „doktrinu šoka", kao radikalne politike koju su konzervativci uveli tokom katastrofa. Neoliberalne ekonomske politike su "ovladale društvom" nakon „šokova" – obično prirodnih katastrofa, ratova ili opresivnih državnih aparata kako bi sprovele svoje politike privatizacije, deregulacije i smanjenja javne potrošnje jer većina ljudi ne bi prihvatila takvu politiku budući da one podrazumijevaju prijenos bogatstva i moći na korporativne elite.[142] Pandemija je svakako jedan od velikih šokova jer se pokazalo da se ljudi pokoravaju autoritetu, odriču slobode kretanja i kritičkog razmišljanja zbog obećane sigurnosti. Pandemija je istakla u prvi plan i usmjerila raspravu na ulogu korporacija. Novo okruženje karakterizira sve složeniji skup pritisaka i zahtjeva korporacija iz različitih grupa zainteresiranih strana, povećana očekivanja za društveni angažman i korporativno građanstvo te radikalna neizvjesnost budućnosti.[143] Kako bi smo bili spremni za „novu realnost" Svjetski ekonomski forum najavljuje da svijet

---

[138] Kelly Moore, Organizing integrity: American science and the creation of public interest organizations, 1955–1975 . *American Journal of Sociology*, 101, 1995, 1592 – 1627, str.1612.

[139] Karl Schwab, *The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond,* World Economic Forum, Geneva 2016, str. 12

[140] Shoshana Zuboff, *The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power.* Public Affairs, New York 2018, 328

[141] Schwab, Klaus and Thierry Malleret, COVID-19: *The Great Reset.* Forum Publishing, Geneva 2020, 107.

[142] Naomi Klain, *Doktrina šoka – Uspon kapitalizma katastrofe*, V.B.Z. Zagreb, 2008, str.48.

[143] Antonia Koumproglou, *Stakeholder Capitalism in the Covid-19 Era: The new environmental, social and governance (ESG) agenda for both business stakeholders and investors*. EU Business School, Online November 2020, https://onresearch.ch/wp-content/uploads/2020/11/Antonia-Koumproglou-Konstantinos-Biginas-EU-Faculty-Thoughts-Nov-2020.pdf

mora djelovati zajedno i da je nužno promijeniti sve aspekte društva i ekonomije, od obrazovanja do socijalnih ugovora i uvjeta rada. Svaka zemlja, od SAD do Kine, mora sudjelovati i industrija se mora transformirati. Traži se „veliki reset" kapitalizma.[144] Veliki reset ima tri glavne komponente; usmjereno tržište u kome bi vlade trebale poboljšati koordinaciju u poreskoj, regulatornoj i fiskalnoj politici, stvarajući uvjete za zajedničke ciljeve, kao što su jedinstvo i održivost kroz proračune EU, SAD-a, Kine i drugih zemalja u cilju „stvaranja novog gospodarstva, „otpornijeg, ravnopravnijg i dugoročno održivog uz korišćenje inovacija Četvrte industrijske revolucije za podršku javnom dobru, naročito rješavanjem zdravstvenih i socijalnih izazova. „Četvrta industrijska revolucija uključuje biotehnološki uređivanje genetske strukture, telekomunikacije 5G, umjetnu inteligenciju." „Veliki reset se u potpunosti podudara sa Agendom UN-a iz 2015. godine, pod nazivom Agenda 2030, koja promovira globalnu agendu restrukturiranja svjetskog gospodarstva i „održivi svijet" koji obuhvaća ravnopravnost prihoda, rodnu ravnopravnost, cijepljenja pod pokroviteljstvom SZO."[145] Ključna riječ je održivost kao šifra za reorganizaciju svjetskog bogatstva. Manje razvijeni svijet neće se uzdići do razvijenog, već naprotiv, napredne civilizacije moraju smanjiti svoj životni standard da bi postale „održive".[146] Prema mišljenju Svjetske trgovinske organizacije potrebno je izgraditi ravnopravnije, inkluzivne i održive ekonomije i društva koja su otpornija na pandemije, klimatske promjene i mnoge druge globalne promjene „Potrebna nam je promjena načina razmišljanja, prelazak s kratkoročnog na dugoročno razmišljanje, prelazak iz kapitalizma dioničara u odgovornost dioničara." Najveća podrška se očekuje od globalne mreže medija i mreže društvenih medija koje će mobilizirat će miliune ljudi.[147]

Epidemije su se kroz povijest pokazale kao sila koja može biti uzrok radikalnih promjena jer imaju jedinstvenu sposobnost prouzročiti strah, anksioznost i masovnu histeriju. Zbog toga, globalna elita Svjetskog ekonomskog foruma tvrdi da je potrebno i ovu epidemiju „iskoristiti kao priliku bez presedana da ponovo osmislimo naš svijet."[148] Tehnokratska globalna elita predlaže

---

[144] Klaus Schwab and Thierry Malleret, COVID-19: *The Great Reset.* Forum Publishing, Geneva 2020, str. 17-18

[145] Klaus Schwab, 3. Jun, 2020, Now is the time for a 'great reset' https://www.weforum.org/agenda/2020/06/now-is-the-time-for-a-great-reset/

[146] F. William Engdahl, „Now Comes the Davos Global Economy "Great Reset". What Happens After the Covid-19 Pandemic?," *Global Research*, July 24, 2020, https://www.globalresearch.ca/davos-great-reset/5715515

[147] Klaus Schwab, 3. Jun, 2020,Now is the time for a 'great reset', https://www.weforum.org/agenda/2020/06/now-is-the-time-for-a-great-reset/https://www.weforum.org/agenda/2020/06/now-is-the-time-for-a-great-reset/

[148] Klaus Schwab and Thierry Malleret, COVID-19: *The Great Reset.* Forum Publishing, Geneva, 2020, str. 13, 17.

stvaranje „novog društvenog ugovora“, jer je pandemija pokazala da stari sistemi ne odgovaraju 21. stoljeću. Oni se zalažu da čovjek živi u skladu sa prirodom kroz tehnologije Četvrte industrijske revolucije.[149] Fizički, digitalni i biološki svijet približavaju nove tehnologije. Prema pretpostavkama globalne tehnokratske elite, vlade će steći novu tehnološku moć za povećanje kontrole nad stanovništvom, zasnovano na sveprisutnim sustavima nadzora i sposobnosti kontrole digitalne infrastrukture. Vlade će se sve više suočavati s pritiskom da promijene svoj dosadašnji pristup javnom angažmanu i kreiranju politika.[150] Vlast je produktivna jer proizvodi stvarnost, proizvodi posebna područja objekata i rituale kojima se dolazi do istine.[151]

Najava preoblikovanja svijeta bila je prezentirana na projekciji „Event 201“[152] kao simulacija „izmišljenih“ izazova pandemije, zajedno sa preporukama koje podržavaju reset koji bi uspostavio sustav „nove normalnosti“ uz sugestiju da će biti potrebne mjere visokotehnološkog nadzora kako bi se „zaustavilo širenje“ moguće pandemije. Pandemija je glavni posrednik između modela nadzora i modela blagostanja i ne podržava divlje fluktuacije, već svemogući sudar oblika konzumerizma koji dominira u najbogatijim zemljama. Spiralni oblik beskonačne akumulacije kapitala širi se iz jednog dijela svijeta u svaki drugi.[153] Dominacija privatne sfere u pitanjima javnog interesa te pojava apsolutne normatizacije života pripada mehanizmima profita i znanosti,[154] naglašena je u planovima tehnokatske elite uz isticanje da je potrebna sve veća suradnja između javnog i privatnog sektora, ističući važnost uspostavljanja partnerstva sa neizabranim, globalnim institucijama kao što su SZO, Svjetska banka, MMF.[155] Pandemija je pogodna prilika za sprovođenje ciljeva globalne elite na uplašeno stanovništvo koje je „zatvaranje” obeshrabrilo i zastrašilo,

[149] Klaus Schwab and Prince Charles on why we need a Great Reset, 2020, https://www.weforum.org/agenda/2020/06/the-great-reset-this-weeks-world-vs-virus-podcast/

[150] Klaus Schwab and Thierry Malleret, COVID-19: *The Great Reset.* Forum Publishing, 2020, Geneva 16, 28.

[151] Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati.* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci, 1997, 189

[152] Event 201, Public-Private corporations for pandemic preparedness and response,https://www.centerforhealthsecurity.org/event201/event201-resources/200117-PublicPrivatePandemicCalltoAction.pdf, pristupljeno 05.07.2020.

[153] Jean-Luc Nancy, „Communovirus, Communovirus,“ *Verso*, 27 March 2020. https://www.versobooks.com/blogs/4626-communovirus

[154] Roberto Esposito, *Bios: Biopolitcs and Philosophy*, University of Minnesota Press, Minneapololis, London, 2008, str. 32, 35.

[155] Event 201, Public-Private Corporation for pandemic preparedness and response,https://www.centerforhealthsecurity.org/event201/event201resources/200117-PublicPrivatePandemicCalltoAction.pdf, pristupljeno 05.07.2020.

„pa su postali podložniji prepuštanju svojih sloboda ideji centraliziranoj vlasti i njezinoj kontroli.“[156]

Revolucije u biotehnologiji i umjetnoj inteligenciji, redefiniraju značenje pojma čovjeka, pomičući sadašnje pragove životnog doba, zdravlja, saznanja i sposobnosti, što će nas primorati da redefiniramo moralne i etičke granice.[157] „Iako izgleda da primjena ovih tehnologija štiti zdravlje zaposlenih, ona također pruža temelje za njihov kontinuirani nadzor. Vjerovatno će, kao i kod ostalih tehnologija digitalnog nadzora, mjere nadzora trajati i nakon perioda pandemije.“[158] Pandemija je još jasnije otkrila da smo svedeni na objekte koji se kontroliraju, sa tijelom i umom kao novim kolonijama koje su napadnute. 26. marta 2020. godine, Microsoft je dobio patent od Svjetske organizacije za intelektualnu svojinu (WIPO).“ Patentom WTO 060606 dobijena je intelektualna svojina nad našim tijelom i umom koje su postale njegove nove kolonije. [159] U kolonijalizmu kolonizatori sebi pripisuju pravo da zauzmu zemlju i resurse autohtonog stanovništva, ugase njihovu kulturu i suverenitet.“ Mi smo izvori suštinskog viška nadzornog kapitalizma: objekti tehnološki napredne i neizbježne operacije korištenja sirovina. Stvarni „kupci“ nadzornog kapitalizma su „korporacije koje djeluju na tržištima radi oblikovanja budućeg ponašanja.“[160] Sredstva za proizvodnju podređena su sve složenijim i sveobuhvatnijim mehanizmima za modifikaciju ponašanja.

Globalna elita je uvjerena da je nemoguć povratak na „staru normalnost“, ističući da život više nikada neće biti onakav kakav je bio prije pandemije te zato stalno naglašavaju nužnost prihvaćanja „nove normalnosti“. Svjetski ekonomski forum, je za 2021. godinu zajedno sa MMFom, UN-om, globalističkim organizacijama i moćnim pojedincima obećao da će preko velike mreže Big Tech tehnologija, on line aktivističkih pokreta, lokalnih i nacionalnih vođa, implementirati veliki reset. To je globalna obaveza koju su iskoristili, s panikom i strahom oko pandemije, kao sredstvo za preoblikovanje ekonomija i zakona. Osjećaj

---

[156] F. William Engdahl, Now Comes the Davos Global Economy “Great Reset”. What Happens After the Covid-19 Pandemic?, *Global Research*, July 24, 2020, https://www.globalresearch.ca/davos-great-reset/5715515

[157] Klaus Schwab and Thierry Malleret, COVID-19: *The Great Reset.* Forum Publishing, Geneva 2020, str.115.

[158] Danielle L.Couch, Priscilla Robinson, and Paul A Komesaroff , “COVID-19—Extending Surveillance and the Panopticon.” *Journal of Bioethical Inquiry*, vol 17, no 4, 2020, str 809-814, str.809.

[159] Vandana Shiva, “Bill Gates’ Global Agenda and How We Can Resist His War on Life”, *Global Research*, April 13, 2021, https://www.globalresearch.ca/bill-gates-global-agenda-how-we-can-resist-war-life/5736577

[160] Shoshana Zuboff. *The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power.* Public Affairs, New York 2018, str. 17.

nemoći je najgori efekt straha koji svoje mjesto nalazi u prostoru između prijetnji kao izvora straha i naših odgovora. Globalna elita ponavlja da je pandemija izgovor za korištenje svih političkih i autoritarnih alata (zaključavanje, prisilno zatvaranje malih poduzeća, velike novčane kazne, proglašavanje protesta ilegalnim). Oni teže oblikovanju novog sustava jer je sada povijesni trenutak da se nauči lekcija i vrati na „održiv put", „kao prilika koju nikada nisu imali, niti će je ikada imati."[161] Klaus Schwab ističe da se najmoćnije sile na svijetu spremaju iskoristiti krizu zbog pandemije kao izgovor za uvođenje jedne nove ekonomije, jedne svjetske vlade i jedne svjetske religije.[162]

Spoj nadzornog kapitalizma, velikog reseta i kapitalizam zainteresiranih strana, vidljiv je u dokumentu usvojenom krajem ožujka 2021. godine u kome **Svjetska zdravstvena organizacija ističe potrebu za zajedničkim djelovanjem oko izgradnje međunarodne zdravstvene arhitekture.** Pristup Covid-19 Tools (ACT) akceleratoru je najopsežnije sveobuhvatno rješenje za okončanje akutne faze razarajuće pandemije,[163] a okuplja vlade, zdravstvene organizacije, znanstvenike, kompanije, civilno društvo i filantrope kako bi ubrzali razvoj, proizvodnju i jednak pristup testovima, tretmanima i cijepivima. Prema ovom dokumentu, pripremljenost za pandemiju treba globalno vodstvo za globalni zdravstveni sustav koji odgovara ovom stoljeću. Nužno je jačanje međunarodne suradnje radi poboljšanja, i distribucije medicinskih i javnih zdravstvenih mjera, poput cjepiva, lijekova, dijagnostike i osobne zaštitne opreme. Zbog toga je nužna suradnja sa predsjednicima država i vlada globalno, ali i sa svim akterima javnog života, uključujući civilno društvo i privatni sektor.[164] Za elitu je pandemija idealna prilika da "dobiju moć za koju

[161] Klaus Schwab and Prince Charles on why we need a Great Reset, 2020, https://www.weforum.org/agenda/2020/06/the-great-reset-this-weeks-world-vs-virus-podcast/

[162] Schwab, Klaus, 2020, Now is the time for a 'great reset', https://www.weforum.org/agenda/2020/06/now-is-the-time-for-a-great-reset/

[163] ACT Accelerator je okvir za saradnju. To nije tijelo koje donosi odluke niti je nova organizacija. Osnovan je kao odgovor na poziv lidera G20 u martu 2020. godine, a pokrenule su ga SZO, Evropska komisija, Francuska i Fondacija Bill & Melinda Gates u aprilu 2020. godine. Globalne zdravstvene organizacije koje učestvuju su: Svetska zdravstvena organizacija (WHO), Koalicija za inovacije u pripravnosti za epidemije (CEPI), Gavi, Alijansa za vakcine, Globalni fond za borbu protiv AIDS-a, tuberkuloze i malarije (Globalni fond), Unitaid, Fondacija za inovativnu novu dijagnostiku (FIND), Wellcome Trust, Svetska banka i Fondacija Bill & Melinda Gates, ACT-Accelerator Strategic Review, WHO, Geneva, Switzerland, 2021, str. 8

[164] WHO 2021, ACT now, ACT together: 2020-2021 Impact Report Originally published, 23 Apr 2021, https://reliefweb.int/report/world/act-now-act-together-2020-2021-impact-report

smatraju da je nepravedno uskraćena."[165] Čini se da izazov epidemije svuda rasipa unutrašnju aktivnost Razuma.[166]

Zaključak

Kroz biomoć društvo se potčinjava kapitalu, [167] u cilju ovladanja i upravljanja životom u periodu prijelaza od disciplinarnog društva u društvo nadzora.[168] Ipak, „društvu nadzora je imanentno vršenje discipline, odnosno samodisciplinriranje subjekata, neprestano šaputanje disciplinarne logike unutar samih subjektivnosti"[169]. Mreže dominacije i opsezi eksploatacije se prepliću, presjecaju i oslanjaju jedni na druge,[170] stvarajući temelj za nadzor koji sadrži iste elemente, vidljive i nevidljive. U takvoj isprepletenoj mreži moći tehnologija upravljanja se sastoji od procedura i praksi koje prevode upravljačku racionalnost u programe kroz različite načine organiziranja institucija čime one dobijaju ulogu „releja."[171] „Novo normalno" doba je vrijeme socijalnog inžinjeringa i prikrivenog biološkog i psihološkog rata.[172] To je i moguće jer je i sama politika postala simulacija uz sve prisutnu i neprimjetnu kolonizaciju duha i tijela. Revolucije u biotehnologiji i umjetnoj inteligenciji, redefiniraju značenje pojma čovjeka, pomičući sadašnje pragove životnog doba, zdravlja, saznanja i sposobnosti, što će nas primorati da redefiniramo moralne i etičke granice.[173]

Korporativnoj moći nije dovoljno samo disciplinirano mnoštva, već nadzor nad općim društvenim i proizvodnim sposobnostima, oblikovanje i stvaranje događaja i stvarnosti te dominacija privatne sfere u područjima javnog interesa. Mnoštvom vladaju društveni odnosi stvarnoga potčinjavanja, „vladavinom

---

[165] Naomi Klein, How big tech plans to profit from the pandemic, *The Guardian*, May 2020, https://www.theguardian.com/news/2020/may/13/naomi-klein-how-big-tech-plans-to-profit-from-coronavirus-pandemic

[166] Alain Badiou, „On the Epidemic Situation", *Verso,* 23.4, 2020, https://www.versobooks.com/blogs/4608-on-the-epidemic-situation

[167] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003,str. 303.

[168] Ibid, str. 33

[169] Ibid, str. 276.

[170] M. Fuko, *Spisi i razgovori*. Fedon, Beograd, 2010, str.77

[171] Peter Miller and Nikolas Rose. *Governing The Present.* Polity Press, Cambridge, 2008, str. 32-36.

[172] Vesna Stanković Pejnović, Pandemija straha kao biomoć sistema „globalne uprave", *Srpska politička misao* 3/2020, 179-213

[173] Klaus Schwab and Thierry Malleret, COVID-19: *The Great Reset.* Forum Publishing, Geneva, 2020, 115

iznutra“, u biopolitičkom kontekstu postojanja.[174] Kroz sveprisutnu medijsku kampanju programiranja javnog mnijenja, stvaraju se obrasci u kojima se daje mnogo prostora stručnjacima koji bi trebali informirati javnost i podržati stavove tehnokracije iza kojih stoje međunarodne korporacije. Logika koja prodire u tehnologiju i oblikuje djelovanje je odlika nadzornog kapitalizma, a tehnologija nije vitalna točka, jer nadzorni kapitalisti žele da mislimo da su njihove prakse neizbježni izraz tehnologija koje koriste. Kao tržišni oblik, nadzorni kapitalizam je nezamisliv izvan digitalnog diskursa. Pandemija COVID-19 potaknula je upotrebu digitalnih tehnologija koje oblikuju živote ljudi i interakciju s društvom. Aktivisti za građanska prava zabrinuti zbog ‘nove normalnosti’ pod biološkim nadzorom i strahuju da bi se aplikacije napravljene za jednu svrhu mogle koristiti za druge.”[175]

Moderna tehnologija i tehnike racionalizacije su temelj stvaranja tehnokratskog mentaliteta. To je moguće jer je i sama politika postala simulacija uz sve prisutnu i neprimjetnu kolonizaciju duha i tijela. Moć nadzora se nalazi u spektaklu kao ne-mjestu politike, tehno-znanstvene dominacije i propagande kroz sveprisutnost straha koji potpuno okupira tijelo, oblikujući, poput matriksa, njegov unutarnji i vanjski svijet. Kako zlo ne može bez straha, „zlo“ je vrsta nanesene nepravde, nerazumljivo, neizrecivo i neobjašnjivo te razara „razumljivost koja čini svijet mogućim za življenje.[176] Bionadzor, kroz gustu mrežu moći, predvodi tehnokracija koja predlaže potpuno drugačiji sustav koji vode znanstvenici, donoseći odluke na osnovu primjene znanstvene metode za kontrolu društvenih i gospodarskih pitanja[177] o novoj „biotehnološkoj“ civilizaciji u nastajanju. Prisutno je „tiho utišavanje“, strukturalno, neopaženo, ali dinamično jer se neprestano širi.[178] Na takav razvoj je ukazao Foucault u izučavanju principa modernog zatvora koji su postepeno implementirani u područja društvenog života. Kroz bionadzor tehnokracije u pandemiji ti principi su „zamagljeni“ kroz zakonodavne procedure i „meku moć“ masovnih medija, povezanima sa društvenim institucijama, koja se provodi nad stanovništvom kroz donešene mjera u cilju suzbijanja pandemije, stvarajući „spiralu utišavanja.“

---

[174] Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003,str. 286.

[175] Dev Lewis, “The bio-surveillance state: an emerging new normal in Asia.” *Heinrich Böll Stiftung*, 2020, str.11, t https://us.boell.org/en/2020/05/08/bio-surveillance-state-emerging-new-normal-asia

[176] Z. Bauman, *Fluidni strah,* Mediterran Publishing, Novi Sad, 2010, str.67

[177] Patric Wood, *Technocracy rising, The Trojan Horse of Global Transformation,* Coherent Publishing, Mesa, 2015, str.86

[178] Thomas Mathiesen, *Silently Silenced: Essays on the Creation of Acquiescence in Modern Society,* Waterside Press, Winchester, 2004, str.13

Sveprisutna korporativna moć želi više od discipliniranja mnoštva, ona nameće nadzor nad općim društvenim i proizvodnim sposobnostima, oblikujući i stvarajući događaje i stvarnost. Mnoštvom vladaju društveni odnosi stvarnoga potčinjavanja, „vladavinom iznutra", u biopolitičkom kontekstu postojanja.[179] Kako je za kapitalističko društvo biopolitika od primarnog zanačaja, pandemija je pokazala da je tijelo kao „polje za manifestaciju moći" kroz bionadzor postalo „poslušno", oblikovano u medijskom spektaklu, sa naglaskom na strah od života u znanstveno oblikovanoj stvarnosti koja dobiva oblik neprikosnovene istine koja se ne preispituje.

Na kraju prošlog stoljeća Agambren je uvidio nastanak procesa koji je pokazao vrhunac svoje moći u pandemiji. On tvrdi da je u suvremenom političkom prostoru biopolitičkih demokracija, vidljivo spajanje suverene moć i medicinsko-znanstvene ideologija. Ova konvergencija predstavlja, mutaciju unutar prirode same suverene moći, čija je iznimnost i status kao odluke koja presijeca tok svakodnevnog života sada postao banalan. Agamben je ukazivao na sve više medikalizirani prostor svakodnevice život, integraciju politike i medicine. U tom procesu se "trenutačno masovno ostvaruje isto uzimanje uzorka golog života koji bi suveren mogao izvesti u određenim okolnostima nad oblicima života, svakodnevnim pseudo-znanstvenim koncepcijama tijela, bolesti i zdravlja, te 'medikalizacijom' sve širih sfera života i individualne imaginacije." [180]

Bionadzor i disciplina su postali primarni izvor društvene kontrole u modernom društvu. U odnosu na zdravlje vidimo da se samonadzor odražava i ugrađuje uobičajene izraze kao što su „brinite o sebi i drugima", „budite odgovorni"...U „bolesnom društvu" zdravlje je postalo suštinski cilj političke moći, te u vrijeme pandemije, doktor postaje savjetnik i stručnjak, ako ne u vještini vladanja, bar u vještini promatranja, popravljanja, poboljšanja društvenog „tijela", a medicinski nadzor postaje solidaran sa čitavom serijom drugih oblika kontrole.[181] Hitna zdravstvena situacija izazvana pandemijom proizvela je razinu nadzora bez presedana. Prihvaćanje ovog novog, pojačanog disciplinskog režima, stečeno je na temelju apeliranja na važnost zdravlja i zdravstvene zaštite, od infekcije i smrti. Isticanjem novih narativa i strahova „smanjena je mogućnost preispitivanja potrebe za naprednim, sveprisutnim panoptikumom i njegovim dugoročnim implikacijama.[182] Stimulira se izgradnja sistema od stra-

---

[179] M. Hardt, Antonio Negri, *Imperijum,* Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., Zagreb, 2003, str. 286.

[180] Giorgio Agamben, *Means without End: Notes on Politics*, translated by Vincenzo Binetti and Cesare Casarino, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2000, str 8.

[181] M.Fuko, *Moć i znanje.* Mediteran Publishing, Novi Sad 2012, str.157.

[182] Danielle L. Couch, Priscilla Robinson and Paul A. Komesaroff," COVID-19—Extending Surveillance and the Panopticon," *Journal of bioethical inquiry*, vol 17, no.4., 809–814, str.811.https://doi.org/10.1007/s11673-020-10036-5

ne vlade i uz podršku stručnjaka za javno zdravlje, a dopunjava se metodama prikupljanja i nadzora podataka od strane privatnih korporacija.

Novi oblik „bio-nadzora“ integrira aspekte nadzora javnog zdravlja s tehnikama primjene upotrebe podataka koji su ranije bili rezervirani za područja nacionalne sigurnosti.[183] Pandemija je opravdala prelazak na intenzivnije i naglašenije oblike nadzora sa dugoročnim utjecajima na kulturnu, politiku i gospodarstvo, dovela je do preoblikovanja struktura društva i života samog. Normalizacija proširenog nadzora predstavlja rizik i postavlja pitanja koja bi trebala postati predmet kritičkog dijaloga.

LITERATURA:

Ansell Pearson, Keith, *Viroid Life: Perspectives on Nietzsche and the Transhuman Condition*, London and New York: Routledge, 1997.

Agamben, Giorgio, *Homo sacer*, Zagreb: Institut Otvoreno društvo – Hrvatska, 2006.

Agamben, Giorgio “The state of exception provoked by an unmotivated emergency ”” in *Il manifesto*, 26 Feb, 2020.

Atalli, Jacques, *A brief history of the future,* Arcade Publishing, New York, 2011.

Arrighi, Giovanni, *The Long Twentieth Century,* Verso, London, 1995

Aronowitz Stanley & William DiFrazio, *The Jobless Future,* University of Minnesota Press, Minneapolis 1994.

Badiou, Alain, „On the Epidemic Situation“, *Verso*, 23.4, 2020, https://www.versobooks.com/blogs/4608-on-the-epidemic-situation

Bodrijar, Žan, *Simulakrumi i simulacija*, prevod Frida Filipovic – Novi Sad: Svetovi, 1991.

Baudrillard, Jean. *For a Critique of the Political Economy of Sign.* St. Louis: Telos Press, 1981

Bauman, Zigmunt, *Fluidni strah,* Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010

Brzezinski, Zbigniew, *Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era*, Viking Press, New York, 1970.

Bucchi, Massimiano, *Beyond Technocracy Science, Politics and Citizens,* Springer Science, Business Media, 2009

Castells, Manuel*, The Power of Identity*. Oxford: Blackwel, 1997.

Comte, Auguste. *A Discourse on the Positive Spirit*. Translated by Edward S. Beesley. London: William Reeves, 1903

Comor, Edward A “Introduction”: The Global Political Economy of Communication and IPE, In Edward Comor, ed. *The Global Political Economy of Communication,*London: Macmillan, 1994, 1-21.

[183] Lisa Lee, Public health surveillance: Ethical considerations, In Anna C. Mastroianni, Jeffrey P. Kahn, and Nancy E. Kass, eds. *The Oxford handbook of public health ethics*, Oxford University Press, Oxford, 2019, 1-13, str. 3.

Couch, Danielle, Priscilla Robinson & Paul A. Komesaroff," COVID-19—Extending Surveillance and the Panopticon," *Journal of bioethical inquiry*, vol.17, no.4, 2020, 809–814, https://doi.org/10.1007/s11673-020-10036-5

Delez, Žil, *Fuko,* Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 1989.

Deleuze,Gilles, and Guattari, Felix, *Kapitalizam i shizofrenija 2* - tisuću platoa. Zagreb: Sandorf & Mizantrop, 2013.

Deleuze, Gilles, *Postscript on control societies. Negotiations,* 177–82. New York: Columbia University Press, 1995.

Debord Guy, *The Society of the Spectacle,* New York: Zone Books, 1994

Dimitrijević, Vojin, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru,* – Beograd: Peščanik: Fabrika knjiga, 2016.

Dews, Peter, *Logics of Disintegration: Poststructuralist Thought and the Claims of Critical Theory,* London:Verso, 1987.

DiFrazio, William *The Jobless Future,* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.

Engdahl, William Now Comes the Davos Global Economy "Great Reset". What Happens After the Covid-19 Pandemic?, *Global Research*, July 24, 2020, https://www.globalresearch.ca/davos-great-reset/5715515

Esposito, Roberto *Bios: Biopolitcs and Philosophy*, Minneapololis, London: University of Minnesota Press, Minneapololis, London, 2008

Esposito, Roberto „Cured to the Bitter End," *Antinomie*, 2020,https://antinomie.it/index.php/2020/02/28/curati-a-oltranza

Etzkowitz, Henry, and Webster, Andrew, "Science as intellectual property", In Sheila Jasanoff, Gerald E. Markle, *Handbook of Science and Technology Studies,* Thousand Oaks , CA: Sage,1995, 480-505

Event 201, Public-Private Corporation for pandemic preparedness and response, https://www.centerforhealthsecurity.org/event201/event201-resources/200117-PublicPrivatePandemicCalltoAction.pdf, pristupljeno 05.07.2020.

From, Erik, *Bekstvo od slobode,* Zagreb: Naprijed, Beograd: Nolit,1986.

Fuko, Mišel, *Nadzirati i kažnjavati.* Beograd: Prosveta.1997.

Fuko, Mišel, *Volja za znanjem*. Loznica: Karpos, 2006.

Fuko, Mišel. *Spisi i razgovori*. Beograd: Fedon, 2010.

Fuko, Mišel. *Moć i znanje.* Novi Sad: Mediteran Publishing, 2012

Fuko,Mišel. *Bezbednost, teritorija, stanovništvo.* Novi Sad: Mediteran Publishing, 2014.

Gibbons, Michael, Limoges, Camille, Nowotny, Helga, *The New Production of Knowledge: Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies.* London: Sage. 1994.

Gross, Leo, "The Peace of Westphalia, 1648-1948", *American Journal of Internaitonal Law*, vol 42, no.1, 1948, 21-41.

Hardt, Michael, Antonio Negri, *Imperijum,* Zagreb: Multimedijalni institute, Arkzin d.o.o., 2003

Hewson, Martin, Surveillance and the Global Political Economy, In: Edward Comor, ed. *The Global Political Economy of Communication,* London:Macmillan, 1994, 61-83.

Hinchliffe, Tim, "How to hack a human 101: 'organisms are algorithms,' World Economic Forum Davos, *The Sociable,* Jan. 25, 2018. https://sociable.co/technology/hack-human-algorithms-davos-wef/

Kaiser Kuo, „Made In China: Revenge Of The Nerds", *Time Magazine*, June, 2001, http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,165453,00.html

Isin Engin and Evelyn Ruppert, The birth of sensory power: How a pandemic made it visible? *Big Data & Society*, vol *7*, no.2, 2020, 1-15 https://doi.org/10.1177/2053951720969208

Kennedy, Paul, *Preparing for the Twenty-first Century,*New York: Random House, 1993

Kissinger, Henry, *Svjetski poredak*, Zagreb: Školska knjiga, 2015.

Klain, Naomi. *Doktrina šoka – Uspon kapitalizma katastrofe*, Zagreb: V.B.Z, 2008.

Klein, Naomi, „How big tech plans to profit from the pandemic", *The Guardian*, May 2020, https://www.theguardian.com/news/2020/may/13/naomi-klein-how-big-tech-plans-to-profit-from-coronavirus-pandemic

Koumproglou, Antonia, *Stakeholder Capitalism in the Covid-19 Era: The new environmental, social and governance (ESG) agenda for both business stakeholders and investors*. Online November 2020

Kuo, Kaiser „Made In China: Revenge Of The Nerds", *Time Magazine*, June, 2001, http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,165453,00.html

Lee, Lisa, Public health surveillance: Ethical considerations, In *The Oxford handbook of public health ethics*, edited by Anna Mastroianni, Jeffry Kahn and Nancy Kass. Oxford: Oxford University Press, 2019, 1-13

Massumi, Brian,*A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia,* Cambridge: Mass., MIT Press. 1992.

Massumi,Brian, ed. *The Politics of Everyday Fear,* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.

Mathiesen, Thomas*, Silently Silenced: Essays on the Creation of Acquiescence in Modern Society,* Winchester: Waterside Press, 2004.

Miller, Peter and Nikolas Rose. 2008. *Governing The Present*. Cambridge: Polity Press.

Meerloo, Joost A. M. *The rape of the mind, The Psychology of Thought Control*, Menticide, and Brainwashing. New York: Progressive Press. *1956*

Moore, Kelly, „Organizing integrity: American science and the creation of public interest organizations, 1955–1975" . *American Journal of Sociology* , 101 , 1995, 1592 – 1627

Nancy, Jean-Luc, "Communovirus, Communovirus," *Verso,* 27 March 2020, https://www.versobooks.com/blogs/4626-communovirus

Nowotny Helga, Peter Scott and Michael Gibbons, *Re-Thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press, 2001.

Rabinow, Paul, Rose, Nikolas, Biopower Today.

BioSocieties 1, 2006, 195–217, https://doi.org/10.1017/S1745855206040014

Robin, Corey, *Fear: The history of a political idea*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Rifkin, Jeremy *The End of Work: The Decline of Global Labor Force and the Dawn of the Postmarket Era,* New York: Putnam, 1995

Rosenau, James, Ernst-Otto-Czempiel, *Governance without Government,* Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Russel, Bernard, *The Impact of Science on Society,* AMS PRESS, INC. New York, 1953.

Saint-Simon, Claude-Henri *The New Christianity Dialogues between a Conservative and an Innovator,* 1825, http://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368StSimon6New-Christianity.pdf

Saint-Simon, Claude-Henri Letters from an Inhabitant of Geneva to His Contemporaries, (1803). The Political Thought of Saint-Simon, (ed) Ghita Ionescu. London: Oxford University Press, 1976.

Schwab, Karl, *The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond,* Geneva: World Economic Forum, 2016.

https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/, pristupljeno 04.07.2020

Schwab, Klaus, 3. Jun, 2020, Now is the time for a 'great reset'

https://www.weforum.org/agenda/2020/06/now-is-the-time-for-a-great-reset/

Schwab, Klaus and Thierry Malleret, COVID-19: *The Great Reset.* Geneva: Forum Publishing, 2020.

Schwab Klaus, and Prince Charles on why we need a Great Reset, 2020, https://www.weforum.org/agenda/2020/06/the-great-reset-this-weeks-world-vs-virus-podcast/

Scott, Howard and Hubbard, King, „Technocracy Study Course," *The Technocrat*, 1934

Shield, Rob, *The Virtual*, London, Routledge, 2002.

Slobodian, Quinn, "Global Elites Agenda To Control your life and The Economy How the 'great reset' of capitalism became an anti-lockdown conspiracy", 4 Dec 2020, *The Guardian*.

Serfaty, Simon, „The Media and Foreign Policy", In: Simon Serfaty, ed. *The Media and Foreign Policy*, London: Macmillan, 1990, 1-18.

Stanković Pejnović, Vesna „Meka moć vladara novog doba", *Srpska politička misao*, 45(3), 2014, 111-133

Stanković Pejnović, Vesna, Pandemija straha kao biomoć sistema „globalne uprave“, *Srpska politička misao* 3/2020, 179-213

Virilio, Pol, *Mašine vizije*, Novi Sad: Svetovi, 1993.

Virilio, Paul, Bertrand Richard, *The Administration of Fear,* Los Angeles: Semiotext(e), 2012.

Wood, Patrick, “Technocracy and the Making of China”, August Forecast & Review, May 22, 2013.

Wood, Patric, *Technocracy rising, The Trojan Horse of Global Transformation,* Coherent Publishing, Mesa, 2015.

World Health Organization 2021, ACT now, ACT together: 2020-2021 Impact Report Originally published, 23 Apr 2021, https://reliefweb.int/report/world/act-now-act-together-2020-2021-impact-report

Ziman, John, *Real Science. What* it is*, and what it means*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Zuboff, Shoshana (2015). Big other: surveillance capitalism and the prospects of an information civilization. *Journal of Information Technology, 30*, 2015, 75-89.

Zuboff, Shoshana. *The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power.* New York: Public Affairs, 2018.

Vesna Stanković Pejnović

Biosurveillance in the Time of „New Normal“

Abstract

In the “new normal” time, biosurveillance contains abstract forms of the panopticon, as a category of power with a disciplinary function aimed at imposing certain behavior and exploiting the power of human capital, which includes the biopolitical body on the one hand, in Foucault’s perspective, and social control, as seen by Deleuze, on the other. In biosurveillance capitalism, corporate capital brings together controlled, dispersive, comprehensive and ubiquitous networked power. Biosurveillance of individuals is not only carried out through ideologies but also through consciousness both in and over the body in the spectacle of fear and media programming, through all aspects of social life. The “new normal” era is a time of social engineering and covert biological and psychological warfare

The article proves that technocracy has possessed every aspect of biosurveillance in society because it has gained instrumental power that tends to instrumentalize behavior, modification, prediction, control. Through biosurveillance, technocracy tends to create obedient subjects and dominate the private sphere by domains of public interest. Technocracy has controlled the sovereign power that demands obedience, the disciplinary power that demands submission and the regulative power that demands obedience and submission to the health of the class through an organized system of psychological intervention and legislative norms.

Keywords: biosurveillence, totalitarian-ideological class, new normal reality, Technocratic Era, multinational companies

Admir Lisica*

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.03

O tranziciji i stanju demokratije u Crnoj Gori[1]

Sažetak

Demokratsku tranziciju i konsolidaciju možemo razumjeti kao kretanje od nedemokratskog ka demokratskom režimu (Linc, Stepan, 1998: 58). Osnovna hipoteza ove analize jeste da na putu vlastite demokratizacije Crna Gora prolazi kroz različite unutrašnje procese, te da veoma tromu tranziciju Crne Gore na tom putu uvjetuje snažan utjecaj Srbije i tadašnjeg režima Slobodana Miloševića. U kontekstu današnjice, također je važno pratiti odnos zvanične Srbije prema Crnoj Gori, budući da snažno prisustvo srpskog utjecaja u pojedinim trenucima utiče na demokratske procese u Crnoj Gori i danas. Ovaj rad će analizirati kakvo je stanje demokratije u Crnoj Gori, da li su vidljive autoritarne tendencije i kako unaprijediti trenutno stanje? u kojoj mjeri vlast vrši utjecaj na pravosudne institucije? Kakav je položaj medija?, te kakav je utjecaj Srbije na društveno-političku svakodnevnicu Crne Gore? Shvatajući važnost ove teme, koja zahtijeva primjenu više različitih naučno utemeljenih metoda, uz konsultiranje dostupnih relevantnih izvora, za potrebe rada realizirano je više intervjua[2] sa kredibilnim sagovornicima, koji su svjedočili prijelomnim trenucima u kontekstu demokratske tranzicije Crne Gore. Metoda prikupljanja podataka je nužna, za pojašnjavanje kompliciranih procesa koji su se odvijali ili se još uvijek odvijaju unutar Crne Gore. Pored spomenutih metoda svakako će biti primjenjene metode analize, komparacije, deskripcije, kao i kvantitativna, te kvalitativna metoda. U konačnici, cilj rada jeste analiziranje stanja demokratije unutar crnogorskog društva, s posebnim osvrtom na ranije postavljena pitanja.

Ključne riječi: Crna Gora, demokratija, tranzicija, prijelomne godine, utjecaj Srbije

* Doktorski studij Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Odsjek za politologiju. admir.lisica@fpn.unsa.ba

1 Istraživački rad je nastao u sklopu doktorskog istraživanja na modulu *Savremeni izazovi demokratije*.

2 Intervjui su realizirani sa univerzitetskim profesorom dr. Isatom Skenderagićem koji je tokom devedesetih godina bio politički zatvorenik u Crnoj Gori, književnikom i aktivistom sa Cetinja Božidarom Proročićem, novinarkom Gradska TV Podgorica Janom Vlahović, te aktuelnim članom Skupštine Crne Gore Nikolom Zirojevićem.

UVOD

Geopolitičke promjene koje su zahvatile svijet nakon 1989. godine, u velikoj mjeri su utjecale na razvoj demokratije u jugoistočnoj Evropi. Iako je proces tranzicije iz komunističkog režima u velikoj mjeri bio zahtjevan proces, ova godina se može smatrati prijelomnom u kontekstu pozicioniranja novih odnosa na međunarodnoj sceni (Cooper, 2003: 16). Nakon završetka Hladnog rata, nova politička realnost bila je osjetna i u Jugoslaviji, koja je tokom 1990. godine održala prve višestranačke izbore. Proces prelaska iz jednopartijskog sistema doprinio je osnivanju velikog broja političkih stranaka u Jugoslaviji. Izbori koji su održani u novembru 1990. godine značili su povratak višestranačja i parlamentarizma nakon pola stoljeća (Lisica, 2022: 160-161). Kao dio tadašnje Jugoslavije, demokratske promjene zahvatile su i Crnu Goru, za koju je bitno istaći da je svoje institucionalne konture političkog sistema dobila na samom početku provođenja demokratskih procesa na teritoriji bivše države.

Ono što je bitno naglasiti jeste da politika Slobodana Miloševića tokom devedesetih godina dvadesetog stoljeća ima značajan utjecaj na sve društvene procese u Crnoj Gori, što je u velikoj mjeri bilo izraženo u periodu od 1990. do 1997. godine (Darmanović, 2015: 13-15). Ključni društveno-politički procesi u Crnoj Gori od 1990. do 2020. godine bili su vezani za politiku Demokratske partije socijalista – DPS, koja je u periodu od 1990. do 1997. godine doživjela promjenu političkog kursa i unutrašnju reformu. Ipak, do 1997. godine, svojevrsnog prijelomnog trenutka za cjelokupnu demokratiju Crne Gore, sigurno je da unutrašnje uređenje Crne Gore najviše liči na "kompetitivni autoritarizam" (Više o kompetitivnom autoritarizmu: Levitky, Way, 2010) o čemu u svojoj opsežnoj studiji govori i Darmanović, koji smatra da je tadašnji DPS u velikoj mjeri imao prednost u odnosu na korištenje državnih resursa u odnosu na druge političke opcije.

U kontekstu demokratskih procesa u Crnoj Gori, ključni događaji se mogu smatrati već ranije pomenuto uvođenje višestrančje 1990, demokratske reforme i promjene političkog kursa Mila Đukanovića i njegovog DPS 1997. godine, referendum o nezavisnosti Crne Gore iz 2006, te članstvo ove države u NATO savez 2017. godine. Shodno tome, cilj istraživanja jeste da na osnovu relevantnih izvora predočimo stanje demokratije unutar Crne Gore, od devedesetih godina do danas, s fokusom na određene događaje, koji su u velikoj mjeri odredili demokratski put Crne Gore u prethodnom periodu.

Kratka politička historija Crne Gore

Prekretnica u modernoj političkoj historiji Crne Gore dogodila se tokom Berlinskog kongresa 1878. godine kada Crna Gora postaje nezavisna država. Ovaj trenutak značajan je za cjelokupnu historiju Crne Gore, jer osim nezavisnosti crnogorska država je nakon Berlinskog ugovora bila i teritorijalno uvećena (više o odlukama Berlinskog kongresa u kontekstu Crne Gore: Raspopović, 2019). Ipak, snažan utjecaj srpske propagande u godinama koje su uslijedile rezultirao je tome da u novembru 1918. godine Crna Gora izgubi stečenu državnost i nezavisnost. Naime, uz finansijsku podršku Vlade Srbije, formirana je "Podgorička skupština", koja je izglasala ukidanje državnosti Crne Gore, te njeno pripajanje Srbiji. Cilj je bio da Crna Gora kao takva postane dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, što je u konačnici i realizirano. Očekivano, sa ovom odlukom se nisu složili politički i vojni predstavnici Kraljevine Crne Gore koji pokreću vojni ustanak poznat i pod nazivom "Božićni ustanak". Ovaj ustanak započeo je 6. januara 1919. godine, ali je njegov uspjeh bio ograničen. Uprkos tome, pobuna onih koji se nisu slagali sa odlukom o ukidanju državnosti Crne Gore i potčinjavanju Srbiji potrajala je čak do 1929. godine (Prekić, 2019: 67).

Iz navedenih činjeničnih podataka jasno se može zaključiti da je utjecaj Srbije na Crnu Goru kontinuiran od početka dvadesetog stoljeća.

Odluku "Podgoričke skupštine" nisu prepoznale velike sile, ali to nije spriječilo Srbiju da provede svoje zamišljene ciljeve. Od 1918–1943. godine Crna Gora je bila sastavni dio centralistički uređene jugoslovenske države. U navedenom periodu nije vladalo povoljno stanje unutar Crne Gore, ni na političkom, ali ni na ekonomskom planu. Naime, u to vrijeme Crna Gora se suočava s različitim problemima, među kojima su siromaštvo, nepismenost i kulturna zaostalost svakako najizraženiji. Rastoder navodi da je postotak nepismenosti tokom 1921. godine iznosio čak 67%, a u kontekstu ekonomije jasno je kako za tada veoma razvijenom Slovenijom Crna Gora zaostaje čak visokih 22 puta! Posebno je zanimljiva politička marginalizacija Crne Gore do 1943. godine, jer je njen utjecaj na cjelokupne procese u zajedničkoj državi bio gotovo minoran. Prema podacima Rastodera "sa područja Crne Gore je birano 7–13 poslanika, podijeljenih u više međusobno sukobljenih partija. U jugoslovenskoj skupštini koja je brojala između 419 i 319 poslanika, poslanici iz Crne Gore, čak i da su svi bili u jednoj stranci, činili su takvu manjinu, da nijesu mogli uticati ni na kakvu odluku" (Rastoder, 2017: 92-94). Uzmemo li u obzir da su crnogorski predstavnici u jugoslovenskoj Skupštini dolazili iz različitih stranaka, koje se često nisu slagale, niti imale zajedničke stavove u kontekstu interesa Crne Gore, jasno je koliko je crnogorska politička scena bila marginalizirana.

Navedeni podaci ukazuju na to kako sjedinjenje Crne Gore sa Srbijom ne doprinosi razvoju Crne Gore, već naprotiv, ukidanjem crnogorske državnosti i nezavisnosti, te potčinjavanjem Srbiji, crnogorsko društvo uopćeno zapada u dekadenciju. Drugi svjetski rat nije zaobišao niti Crnu Goru[3], koja je zahvaljujući antifašističkoj borbi uspjela da povrati svoju nezavisnost i državnost, izgubljenu 1918. godine odlukama "Podgoričke skupštine". Godina 1943. bila je ključna u kontekstu vraćanja državnosti i nezavisnosti, jer se u periodu od septembra do kraja oktobra oslobađa veliki dio Crne Gore uz pomoć partizanskih jedinica.

Aktivnim djelovanjem partizanskih jedinica u tom periodu otvorila se mogućnost za dopremanje još snaga, koje su u konačnici bile presudne u borbi za slobodu Crne Gore. "U oktobru 1943. je formiran i Glavni štab Narodnooslobodilačkog pokreta – NOP-a odreda za Crnu Goru. Sjedište partizanske Crne Gore postaje Kolašin, grad koji je osam mjeseci bio sjedište četničke Vrhovne komande. Za ovaj grad se vezuje i proces obnove crnogorske državnosti u ratu. Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ o federalnom preuređenju jugoslovenske države, podržane su na Drugom zasjedanju ZAVNO (16. februara 1944 u Kolašinu), dok je na Trećem zasjedanju ZAVNO (13–15. jula 1944. u Kolašinu) ovo tijelo preraslo u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO) kao vrhovno zakonodavno i izvršno tijelo Crne Gore. Donijeta je odluka da Crna Gora kao ravnopravna federalna jedinica uđe u sastav Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ). Tako je obnovljena državnost Crne Gore, ukinuta 1918. godine, sada u okvirima federalne jugoslovenske države", smatra Rastoder u svom opsežnom istraživanju, (Rastoder, 2017: 100).

Ulazak u sastav Jugoslavije, položaj Crne Gore jeste unaprijeđen, međutim treba uzeti u obzir da u periodu komunističke vladavine ovim prostorima ne možemo govoriti o demokratizaciji ili političkom razvoju ove države. Jasno je kako i u razdoblju provedenom unutar "zajedničke države", Srbija ima poprilično veliki utjecaj na crnogorsko društvo, što obrazlaže i opredjeljenje ovog rada da u jedan od fokusa pozicionira pitanje utjecaja Srbije na procese unutar Crne Gore do danas. Sve do 1990. godine u Crnoj Gori vlada jednostranački sistem, a jedan od ključnih događaja na putu demokratizacije i cjelokupne tranzicije društva jesu prvi izbori nakon Drugog svjetskog rata koji su u Crnoj Gori održani krajem 1990. godine. Neposredno prije održanih izbora u Crnoj Gori je od 1988. do 1990. godine na političkoj sceni bilo izuzetno turbulentno jer tokom 1988. i 1989. godine dolazi do radikalnih promjena u kontekstu kadrovskih rješenja unutar političkog vodstva Crne Gore (Pavićević et al. 2007, 14).

[3] Tokom Drugog svjetskog rata i Crna Gora je kao ostale jugoslovenske države bila okupirana od strane Italije i Njemačke.

Prvi parlamentarni izbori u višestranačkom sistemu Crne Gore održani su u decembru 1990. godine. Tome je prethodilo osnivanje niza novih političkih partija – pored postojećeg Saveza komunista, utemeljeni su Liberalni savez Crne Gore, Narodna stranka, Ekološki pokret, Stranka Demokratske akcije, Socijalistička partija Crne Gore, Demokratski savez u Crnoj Gori, Partija socijalista, Nezavisna organizacija komunista i još nekoliko manjih stranaka, pri čemu je apsolutnu većinu glasova osvojio Savez komunista, predvođen Momirom Bulatovićem i Milom Đukanovićem – ukupno 171.316. Na izbore su izašli i reformisti Anta Markovića – u Crnoj Gori ih je predvodio Ljubiša Stanković, u tom savezu bili su LSCG, Socijaldemokratska stranka, Partija socijalista, Nezavisna organizacija komunista i Stranka nacionalne ravnopravnosti. Od ovih izbora Momir Bulatović i Milo Đukanović postaju dvije ključne političke figure u Crnoj Gori, o čemu svjedoči i broj mandata koji dobijaju nakon prvih izbora 1990. godine. Naime, od 125 mandata, Bulatovićev i Đukanovićeve Savez komunista osvojio je čak 83! (Portal Analitika, 2023)

Momir Bulatović nakon izbora postaje prvi predsjednik Crne Gore. Savez komunista na izborima koji su održani 1992. godine mijenja ime, u Demokratska partija socijalista – DPS, što nije utjecalo na njihov rezultat koji je ostao isti. Nova pobjeda ojačala je poziciju Bulatovića i Đukanovića tokom devedesetih godina, vremenu u kojem su sve do 1997. godine imali poprilično usaglašenu politiku prema svemu onome što je Srbija radila u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Jedan od primjera jeste nesmetano dopremanje nafte iz Grčke preko crnogorske luke Bar za potrebe Srbije u vrijeme ratnih dešavanja. Crnogorske vlasti tada ovaj čin nisu smatrale spornim (Michas, 2016:104). Jak utjecaj Slobodana Miloševića na vlast u Crnoj Gori bila je velika početkom devedesetih, te stoga se nije moglo ni očekivati da u Crnoj Gori doće do vidljivijih demokratskih promjena.

Ključni događaj koji je utjecao na dalje jačanje odnosa Podgorice i Beograda bio je "Referendum o državnosti Crne Gore", održan 1. marta 1992. godine. Dok se u Bosni i Hercegovini odlučivalo o nezavisnosti, u Crnoj Gori su se građani opredjeljivali o ostanku u sastavu tadašnje SR Jugoslavije. Pitanje na referendumu 1992. bilo je: „Da li ste za to da Crna Goru, kao suverena republika, nastavi da živi u zajedničkoj državi – Jugoslaviji, potpuno ravnopravno sa drugim republikama koje to budu željele"? Čak 95,96% glasača dalo je potvrdan odgovor, što je značilo da Crna Gora nastavlja da djeluje unutar zajednice sa Srbijom (Nedeljnik, 2020).

Tadašnja vlast bila je opredijeljena za blisku saradnju sa Srbijom, što se odražava u načinu na koji je postavljeno referendumsko pitanje. Naime, sadržaj pitanja sugerira poželjan odgovor koji su u stvarnosti priželjkivali oni koji su ga kreirali. Referendum u Crnoj Gori pokazuje prisustvo direktne

demokratije već u ranom periodu nakon uvođenja višestranačja u ovoj državi, ali se kroz pitanje mogu ustanoviti i nedostaci ovako koncipiranog pitanja, što ukazuje na manipuliranjem ovakvom vrstom direktne demokratije (opširnije o referendumima pročitati u: Fejzić, 2022). Da su tadašnji politički lideri Crne Gore Momir Bulatović, Svetozar Marović i Milo Đukanović bili za zajednicu sa Srbijom, govori i tvrdnja Momira Bulatovića kako je zajedno sa druga dva političara imao jasan i jedinstven stav o budućnosti Crne Gore. Prema Bulatoviću tadašnje rukovodstvo DPS-a je mnogo puta javno istakao da oni "ne znaju da prave nezavisnu državu Crnu Goru" i da će, ukoliko narod to tako bude odlučio, oni odstupiti s političke pozornice Crne Gore i vlast prepustiti onima koji se zalažu za njenu nezavisnost (Bulatović, 2005: 81).

Opozicioni lideri, novinari i aktivisti bili su izloženi pritiscima, optužbama i suđenjima koja su često bila percipirana kao politički motivisana. Ovakva praksa postavlja ozbiljna pitanja o stanju vladavine prava, slobodi izražavanja i političkom pluralizmu u zemlji. Važno je napomenuti da su ovi aspekti političke prakse DPS-a izvor zabrinutosti unutar domaćih i međunarodnih krugova. Međunarodne organizacije za ljudska prava i praćenje demokratskih procesa često su izražavale brigu u vezi sa poštovanjem demokratskih normi i standarda u Crnoj Gori tokom vladavine Đukanovića. Ipak, u kasnijem periodu upravo će Đukanović imati presudnu ulogu u kontekstu razvoja demokratizacije crnogorskog društva (Proročić, 2023).

Ključni događaji u kontekstu razvoja demokratije u Crnoj Gori događaju se u rasponu od kraja devedesetih do sredine dvijehiljaditih, a specifično je da u svim procesima presudnu ulogu ima Demokratska partija socijalista – DPS i njen neprikosnoveni politički lider Milo Đukanović, čemu će biti posvećena pažnja u narednim poglavljima. Posebno će biti zanimljivo posmatrati promjene unutrašnje politike Demokratske partije socijalista – DPS, koje su u konačnici bile nužne za veći stepen demokratičnosti crnogorskog društva.

Kako se odvijao proces demokratizacije?

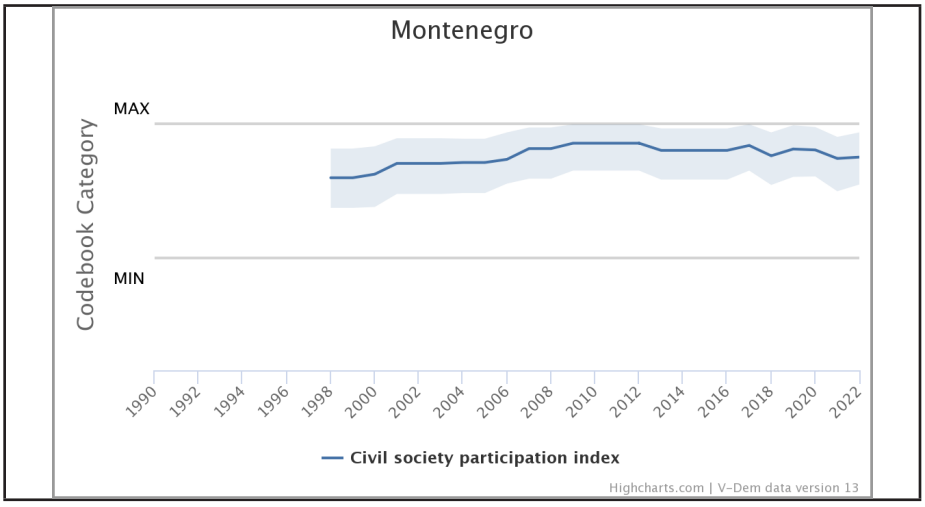

Početak devedesetih godina dvadesetog vijeka iako je donio početak višestranačja u Crnoj Gori, nije u potpunosti doveo do demokratizacije crnogorskog društva. Povezanost režima Slobodana Miloševića sa Bulatovićem i Đukanovićem bila je očigledna i tokom ratnih dejstava Jugoslovenske narodne armije – JNA i ostalih srpskih formacija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Crna Gora, nakon mirne promjene političkog režima i prelaska iz jednopartijskog sistema u višepartijski sistem, suočila se sa izazovima u izgradnji svoje mlade demokratije. Međutim, uprkos tom važnom koraku prema političkoj pluralnosti, čini se da je zemlja imala određene poteškoće u razumijevanju i prihvaćanju različitosti i izgradnji inkluzivnog političkog ambijenta. Jedan od ključnih problema koji su obilježili ovaj period jest usmjeravanje politike prema Srbiji, i solidarnost sa politikom Miloševića što je izazvalo nezadovoljstvo dijela stanovništva i političkih snaga unutar same Crne Gore. Dominacija političkih diskursa i fokusa na odnose sa Srbijom mogla je rezultirati zapostavljanjem drugih važnih pitanja, poput unutrašnjih socioekonomskih izazova, korupcije i vladavine prava. Demokratske i indipendističke snage, kao i stranke koje zastupaju interese manje brojnih naroda, suočavale su se sa predrasudama jer ih tadašnja aktuelna političk „elita“ proglašava pro-nacionalističkim i destruktivnim elementima. Ovakav pristup bio je kontraproduktivan za demokratski razvoj zemlje, jer onemogućavao konstruktivan dijalog između različitih političkih entiteta i ograničavao je slobodu izražavanja i političkog angažmana. Važno je naglasiti da demokratija zahtijeva poštovanje različitosti mišljenja i interesa, kao i promovisanje inkluzivnog političkog dijaloga (Proročić, 2023). U tom periodu nasuprot Savezu komunista Crne Gore, kasnije Demokratskoj

partiji socijalista – DPS, djelovao je i Liberalni savez Crne Gore, čija retorika je bila usmjerena protiv ratnih dejstava. Liberalni savez Crne Gore oformljen je neposredno prije ratnih dešavanja na području tadašnje Jugoslavije. Ova politička stranka osnovana je kao opoziciona partija kojoj je cilj bio skrenuti pažnju na ono što se u tom trenutku dešava u Crnoj Gori.

Glavna ličnost i ideolog Liberalnog saveza – LSCG bio je Slavko Perović, aktivista koji je tokom devedesetih godina na Cetinju održao više antiratnih govora kao reakciju na srpskocrnogorsku agresiju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Osim Perovića, kao antiratni aktivisti sa Cetinja i pripadnici Liberalnog saveza Crne Gore između ostalih izdvajali su se Velimir Vujović i Džemal Perović, dugogodišnji aktivista. Politički aktivisti okupljeni oko ove političke stranke kritikovala je vlast u Beogradu i Podgorici za granatiranje Dubrovnika, ali i opsadu Sarajeva. Prkosili su režimu Slobodana Miloševića u vremenu kada je takvo nešto bilo u velikoj mjeri opasno po život. Zbog svega su članovi LSCG bili su pod kontinuiranim napadima vlasti, koji nisu prestali ni nakon završetka svih ratova koje su devedesetih godina vodili Srbi. Ideje koje je promovirao LSCG postale su zanimljive pripadnicima DPS-a, kojima danas prepdbacuju da su uzor u svom kasnijem djelovanju vidjeli upravo u onom što su crnogorski liberalni radili tokom ratnih devedesetih godina (Stav, 2021).

Uprkos svojim demokratskim stavovima, LSCG nije uspio značajnije da ugrozi tadašnju vlast u Crnoj Gori. Značajan trenutak za demokratiju Crne Gore dogodio se na izborima 1996. godine. Najviše glasova ponovo je odnio DPS, a simptomatično ovih izbora ogleda se u tome da po prvi put u Parlamentu Crne Gore mjesta dobijaju manje brojni narodi Bošnjaci i Albanci. Naime, Stranka demokratske akcije CG, osvojila je 3,5% glasova, što im je omogućilo tri mandata u novoformiranoj Vladi. Demokratska unija Albanaca – DUA, dobila je dva mandata (Portal Analitika, 2023). Vujević iznosi tezu da je u Crnoj Gori, kao i Srbiji postojao otpor demokratizaciji tokom devedesetih godina (Vujević, 1996). Ova teza imam itekako smisla, jer samo primjer odnosa prema Bošnjacima tokom devedesetih govori o tome da demokratizacija u Crnoj Gori započinje tek krajem devedesetih. Tadašnji bošnjački političar Harun Hadžić na jednoj od sjednica Parlamenta Crne Gore iznio je niz činjenica o zločinima nad Bošnjacima Pljevalja, a na njegove optužbe mu je tadašnji gradonačelnik Pljevalja odgovorio da su za to krivi Bošnjaci. On je okrivio Bošnjake da "sami sebi podmeću eksplozije, da slušaju Radio Sarajevo i da se sa simpatijama odnose prema suverenoj Bosni i Hercegovini" (Halilagić, 2019: 17).

U periodu od 1990. do 1998. godine pod Bulatovićevim režimom događa se niz kontroverznih aktivnosti, gdje se svakako izdvaja osuđivanje na zatvorske

kazne crnogorskih mladića s područja Cetinja radi toga što su "„izložili poruzi predsjednika Momira Bulatovića grubim vrijeđanjem i drskim bezobzirnim ponašanjem tako što su mu, kada je izašao iz Biljarde i pošao prema službenom vozilu, upućivali uvredljive izraze 'Izdajniče. Ubico. Lopove. Izdao si Crnu Goru', a kada je Bulatović ušao u vozilo ponovo su mu upućivali iste izraze, pljuvali i udarali rukama i nogamo po vozilu, i na taj način ugrozili spokojstvo građana i remetili javni red". Za ovaj čin mladići su ukupno osuđeni na sedamnaest godina zatvora. Politički progon kompletnog rukovodstva Stranke demokratske akcije – SDACG odvijao se u sklopu akcije "Lim" 1998. godine pod optužbom da su "planirali da sa upotrebom sile i protivustavnim putem, od dijela SR Jugoslavije stvore samostalnu državu Sandžak". Bošnjački političari su tada osuđeni na čak osamdeset sedam godina zatvora. Tokom mandata Bulatović je abolirao značajan broj teških prestupnika, a sve u vlastitom interesu (Monitor, 2019).

Politički pritisci ukazuju da stanje demokratije u Crnoj Gori tokom devedesetih godina ne može dobiti zavidnu ocjenu. Prema Skenderoviću tokom devedesetih godina u Crnoj Gori mnoga prava su suspendovana, bilo kada se radi o slobodi govora, okupljanja, pravo na posao i drugo. Manje brojnim narodima u Crnoj Gori tokom devedesetih godina uskraćeno je pravo na dostojanstven život. U velikoj mjeri određene odluke su se donosile izvan parlamenta u užem krugu partijskog rukovodstva. Mnogi politički lideri u prvom redu DPS (Demokratska partija socijalista) uspostavila je kontrolu nad strankom eliminiravši mogućnost pojave alternativnih kandidata za stranačkog vođu koji bi koristili mjesto u Vladi za vlastitu promociju, koncentrišući na taj način ogromnu političku moć. Pravo i pravda se primjenjivala selektivno. Od strane suda manje brojni narodi su izlagani često sudskim progonima, čestim privođenjima, zastrašivanju, vidljiva je suspenzija prava i pravde (Skenderović, 2023). U Crnoj Gori je devedesetih godina bio osjetan utjecaj komunističkog, odnosno jednopartijskog sistema, iako je formalno bilo pluralizma. Takav, centralizovani sistem potpomagao je autoritativne tendencije političkih lidera, koji su konsolidovali vlast putem stroge kontrole kako institucija, tako i medija (Vlahović, 2023).

Stanje u medijima

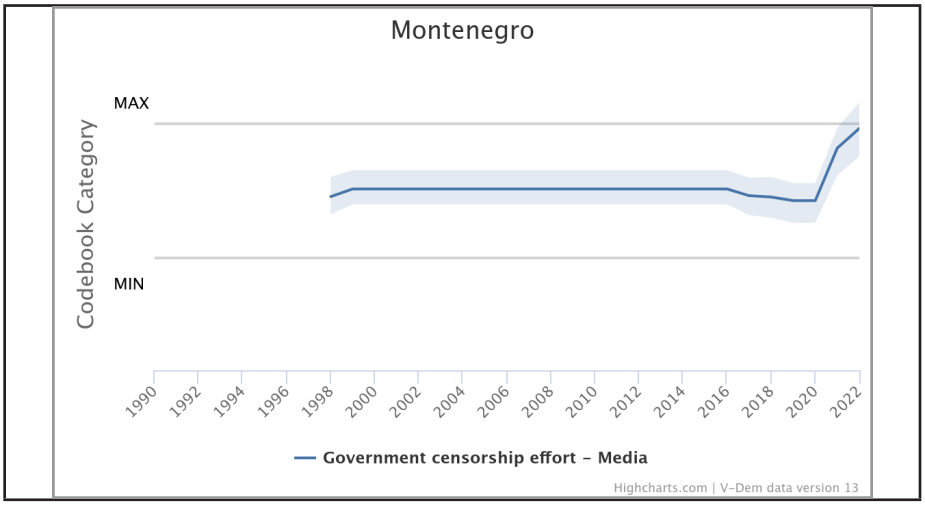

Razvoj medijske scene u Crnoj Gori od početka 90-ih godina do danas predstavlja složen proces koji odražava promjene u političkom i društvenom kontekstu zemlje. Početak devedesetih karakterisala je dominacija državnih medija, poput lista „Pobjeda, koji su bili pod snažnim uticajem vladajuće partije DPS-a. U to vrijeme, nezavisni mediji poput " Monitora" i "Onogošta" bili su izuzeci i predstavljali su ključne izvore slobodnog informisanja i kritičkog mišljenja. Monitor i Onogošt su igrali ključnu ulogu u pružanju alternativnih perspektiva, izvještavanju o pitanjima od javnog značaja, kao i istraživanju korupcije i zloupotreba vlasti, ali u u nesebičnoj borbi za nezavisnu Crnu Goru. Oni su bili „iskra slobode" koja je doprinosila jačanju demokratskih vrijednosti u Crnoj Gori. Međutim, nije bilo bezazleno baviti se nezavisnim novinarstvom u to vrijeme, i novinari su se suočavali sa pritiscima i opasnostima. Tokom kasnijih godina pojavile su se nove medijske platforme poput dnevnih listova "Vijesti" "Dan-a" i drugih elektronskih medija. Ove nove platforme, uz napredak savremenih tehnologija, doprinijele su daljoj diverzifikaciji medijskog prostora. Ipak, iako se činilo da se situacija poboljšava, ostao je problem političkog pritiska na medije. Nastojanja da se mediji drže odgovornim često su bila neujednačena, a ponekad su izražena i kroz pritiske na privatne medije. Postojali su slučajevi proganjanja novinara, sudskih procesa i prebijanja, posebno onih koji su iznosili kritike na račun vlasti ili imali slobodan i nezavisan stav (Proročić, 2023).

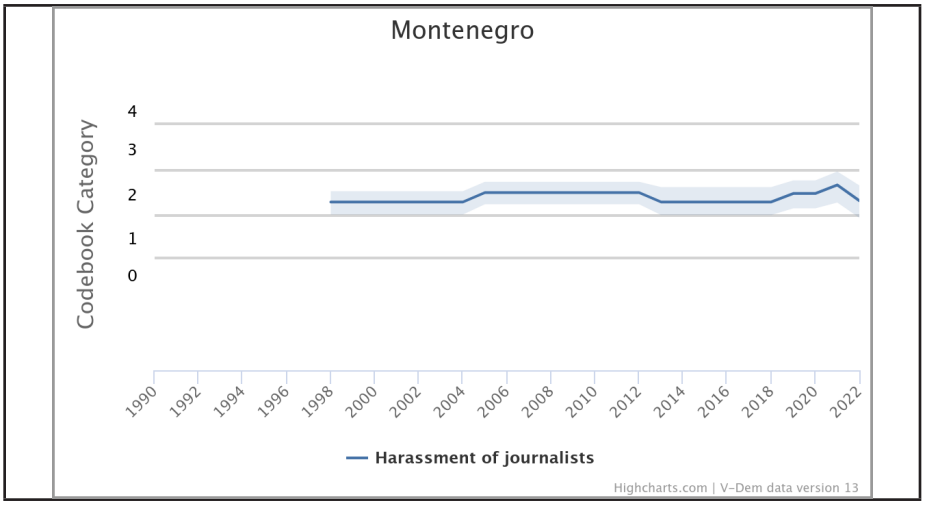

Danas, iako postoji veća raznovrsnost medija, izazovi ostaju. Pritisak na novinare, autocenzura, i koncentracija vlasništva u medijima često dovode u pitanje stepen slobode medija u Crnoj Gori. Objektivnost je ponekad izazovna zbog jasnih političkih podjela, što može uticati i utiče na kvalitet informisanja. U svakom slučaju, ključno je da crnogorsko društvo ostane posvećeno slobodi medija, vladavini prava i transparentnosti. Građani, nevladine organizacije i novinarske asocijacije igraju ključnu ulogu u zaštiti slobode medija i jačanju demokratije u zemlji (Proročić, 2023). Od 1996. do 2006. godine dešava se izvjesno oslobađanje medija od utjecaja vlasti. U Crnoj Gori se tada pojavljuje sve više medija koje zauzimaju kritički stav prema vladajućim strukturama, što doprinosi demokratizaciji društva. Međutim, i u tom periodu vršeni su pritisci na medije i novinare, dok je više napada u tom i kasnijem periodu i danas ostalo nerazjašnjeno. Nakon 2006. godine, ipak, raste uticaj ruskih i srpskih bezbjedonosnih službi u Crnoj Gori, koji dostiže veći nivo od 2020. godine, a koji se ogleda i kroz kontrolu medija.

U Crnoj Gori je postepeno stvarana atmosfera u kojoj je postala moguća proliferacija medija, pogotovo portala (In4s, Borba), koji otvoreno koji šire, prema istraživanjima, deziformacije, govor mržnje i prosrpsku i prorusku propagandu, a koji nisu dovoljno kontrolisani od strane nadležnih organa. Takođe, indikativna je činjenica da su četiri crnogorske televizije sa nacionalnom frekvencijom (Nova M, TV Vijesti, Prva, Adria) u vlasništvu struktura iz Srbije, dok je samo jedna, odnosno Javni servis (RTCG) u vlasništvu Crne Gore. Nezaobilazno je pomenuti i sve učestalije napade na kolumniste i novinare od strane vladajućih struktura od 2020. godine, i sve jače pokušaje cenzure stavova koji nisu saglasni sa zvaničnom politikom državnih vlasti. Iako je Crna Gora uspjela da stvori medijski pluralizam, ovakva situacija zemlju vraća na

početak devedesetih kada je sloboda medija bila u drugom planu. Takvom stanju svakako ne doprinosi i ogroman pritisak i prijetnje nasiljem i smrću novinarima na društvenim mrežama i drugim vidovima elektronske komunikacije (Vlahović, 2023).

Ipak, u kontekstu medijskih sloboda, općenita ocjena jeste da ona ide uzlaznom putanjom, te da je situacija nakon 2022. godine nešto bolja u ovom kontekstu (Zirojević, 2023). Važan segment u kontekstu analiziranja toka demokratizacije jednog društva jeste nezavisnost sudstva i politički utjecaj na njegove odluke. U kontekstu ovog pitanja, Crna Gora se kao i u ostalim segmentima suočavala sa ozbiljnim problemima, a neki su u određenoj mjeri aktuelni i danas.

Pavosudne institucije Crne Gore

Sudstvo u Crnoj Gori od početka devedesetih godina do danas suočava se sa ozbiljnim izazovima i teškoćama koje su često proizvod političkog uticaja i nedostatka nezavisnosti. Ova institucija, koja bi trebala biti stub pravne države, često je bila podložna različitim političkim faktorima, što je značajno narušavalo povjerenje građana. Jedan od ključnih problema sudstva u Crnoj Gori je nedostatak nezavisnosti. Sudovi su često bili pod uticajem političkih struktura, što je rezultiralo gubitkom povjerenja građana u pravosudni sistem. Politizacija sudstva može značajno narušiti integritet i objektivnost ove ključne institucije. Afera i mrlje u savremenoj historiji Crne Gore često su vezane za sudstvo. Slaba i blaga kaznena politika, zajedno sa očiglednim političkim uticajem, otvorila je prostor za korupciju unutar pravosudnog sistema. Ovo je narušilo osnovne principe vladavine prava i jednakosti pred zakonom (Proročić, 2023).

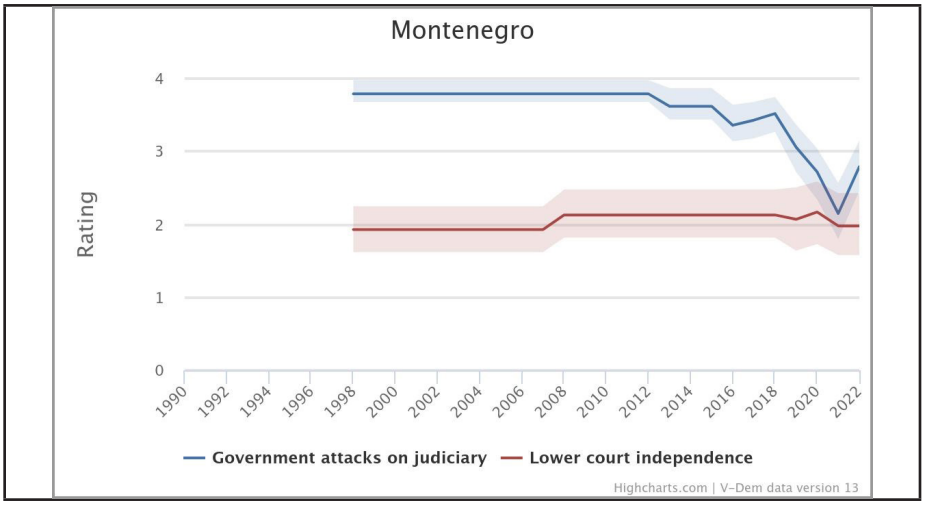

Sudovi su često bili pod uticajem političkih struktura, što je rezultiralo gubitkom povjerenja građana u pravosudni sistem. Politizacija sudstva može značajno narušiti integritet i objektivnost ove ključne institucije. Afera i mrlje u savremenoj istoriji Crne Gore često su vezane za sudstvo. Slaba i blaga kaznena politika, zajedno sa očiglednim političkim uticajem, otvorila je prostor za korupciju unutar pravosudnog sistema. Ovo je narušilo osnovne principe vladavine prava i jednakosti pred zakonom. Medijsko izvještavanje o ovim problemima čini da javnost bude svjesna ozbiljnosti situacije. Svakodnevne priče o političkim uticajima, korupciji i nepravilnostima unutar sudstva ukazuju na hitnu potrebu za reformama. Reformisanje pravosudnog sistema postaje imperativ kako bi se povratilo povjerenje građana. To podrazumijeva snažne napore u stvaranju nezavisnosti sudova, jačanju profesionalizma sudija i tužilaca te provođenju temeljnih reformi kako bi se osigurala transparentnost i odgovornost u radu pravosudnih organa. Međutim, procesi reformi u pravosuđu nisu laki i suočavaju se as otporom iz različitih političkih i interesnih grupacija. Ipak, kako bi se postigao pravedan i efikasan pravosudni sistem, neophodno je prevazići ove izazove i uspostaviti institucije koje će zaista štititi prava građana i doprinijeti vladavini prava u Crnoj Gori. Građanska participacija i angažovanje ključni su za postizanje ove vizije (Proročić, 2023).

Sudstvo je tokom devedesetih, ali i nakon navedenog periodu bilo pod utjecajem vlasti, te osobama koje su djelovale u sprezi s istim. U kontekstu ratnih zločina počinjenih na teritoriji Crne Gore tokom ratnog perioda, također se može uočiti da sudstvo nije radilo nezavisno i da je bilo pod izraženim političkim utjecajem. Stoga se s pravom može reći da je sudstvo Crne Gore bilo u službi zaštite ratnih zločina. Nerazjašnjeno ubistvo urednika lista „DAN“ Duška Jovanovića iz 2004. godine govori o tome da sudstvo nije bilo na visini

zadatka. Prema Zirojeviću, utjecaj vlasti na sudstvo aktuelno je i u aktuelnom vremenu u određenoj mjeri (Zirojević, 2023). Kontrola nad sudstvom posebno je izražena i u posljednjim godinama vladavine Demokratske partije socijalista (DPS), ali iz razloga koji nisu, kao tridesetak godina ranije, bili maligni u antidržavnom smislu, već zbog partikularnih interesa i određenih oblika korupcije. Sudstvo u Crnoj Gori svakako i logično umnogome zavisi od političke situacije u zemlji, o čemu svjedoči i nedavna deblokada Ustavnog suda i Sudskog savjeta, koji su duži period bili nefunkcionalni zbog manjka dogovora ne samo između vlasti i opozicije, nego i samih činioca vlasti (Vlahović, 2023).

Zašto dolazi do nagle demokratizacije crnogorskog društva?

Godine 1997, Milo Đukanović je dao značajnu političku izjavu u intervjuu za srpski nedjeljnik "Vreme" koja je označila prekretnicu u njegovoj političkoj karijeri. Izjava koja se odnosi na Slobodana Miloševića jasno ukazuje na tadašnje distanciranje od politike tadašnjeg predsjednika SRJ. Đukanović je rekao: „Danas je gospodin (Slobodan) Milošević čovjek prevaziđene političke misli, lišen sposobnosti strateškog gledanja na izazove koji stoje pred našom državom" (BBC, 2020). Ova izjava ima dublje značenje jer se dešavala u kontekstu političkih sukoba između Đukanovića i tadašnjeg predsjednika Crne Gore, Momira Bulatovića, kao i napetih odnosa između Crne Gore i SR Jugoslavije (Srbije), koje su tada činile zajedničku državu. Ovaj politički raskid sa Miloševićem i distanciranje od politike koju je on zagovarao predstavljaju ključne momente u Đukanovićevom političkom razvoju. Đukanović je tada prepoznao potrebu za promjenama i strateškim pristupom izazovima sa kojima se Crna Gora suočavala. Njegova odluka da se distancira od tadašnjeg političkog vođstva i kritika Miloševićeve politike sugerišu na težnju ka demokratskim vrijednostima, nezavisnosti i samoopredjeljenju Crne Gore. Ovaj politički korak bio je ključan za Đukanovićevu prvu izbornu pobjedu kao predsjednika Crne Gore 19. oktobra 1997. godine. Izbori su predstavljali podršku građana Đukanoviću i njegovom pristupu političkim promjenama. Odatle, Đukanović je postao ključni akter u procesima koji su vodili ka jačanju nezavisnosti Crne Gore u narednim godinama. Na osnovu ovih događaja, može se pretpostaviti da Đukanovićeva politička karijera ne bi krenula istim putem da nije došlo do ovog političkog raskida. Izjava o Miloševiću i distanciranje od njegove politike postavile su temelje za Đukanovićevu dalju političku evoluciju i njegovu ključnu ulogu u sprovođenju političkih i potpunih demokratskih promjena u Crnoj Gori (Proročić, 2023).

U ovom periodu se stvara određeni vid poludemokratije, u kojoj je održan građanski red i mir u elementarnom obliku, te se ipak takvo stanje može opisati kao prelazno, u kojem Crna Gora nije imala političku samostalnost (Vlahović,

2023) Na putu demokratizacije Crne Gore stajale su aspiracije Srbije, ali je ipak Crna Gora uspjela da do 2006. godine sazrije u društvo spremno za demokratsko samoopredjeljenje o svojoj budućnosti. Važno je istaći kako Srbija i Crna Gora uprkos turbulentnom odnosu u periodu od 1997. godine, uspijevaju da 2003. godine dogovore zajednički okvir djelovanja i formiranja državne zajednice Srbije i Crne Gore, koja je opstala do 2006. godine (B92, 2004).

Veliki ispit za Đukanovića, Crnu Goru i demorkatsku zrelost cjelokupnog crnogorskog društva bio je referendum o nezavisnosti Crne Gore iz 2006. godine, kada 55,5% građana odlučuje da želi nezavisnu Crnu Goru i izlazak iz dotadašnje državne zajednice sa Srbijom. Zanimljivo je da je za tu odluku bilo potrebno najmanje 55% glasova, što dokazuje da je bilo izuzetno nepredvidiv ishod referenduma. Bitno je istaći da su manjine, odnosno Bošnjaci Crne Gore, odigrali ključnu ulogu tokom referenduma, jer su masovno podržali nezavisnost Crne Gore, o čemu svjedoče rezultati glasanja iz Rožaja, Petnjice, Plava i drugih sredina u kojima su Bošnjaci većinsko stanovništvo (Stav, 2021). Godinu dana nakon uspješno realizirano referenduma o nezavisnosti Crne Gore, veliki demokratski izazov nalazio se pred političkim strankama u Crnoj Gori koje su se morale dogovoriti o novom Ustavu. Velika podijeljenost među političkim strankama je tada isplivao na površinu, ali je u konačnici uz pomoć manjinskih naroda Ustav bio izglasan. Veliki napredat za demokratiju Crne Gore u tom trenutku bilo je implementiranje modernog građanskog Ustava Crne Gore. U preambuli Ustava stoji da je jedna od polaznih tačaka donošenja Ustava bila i „odlučnost da smo, kao slobodni i ravnopravni građani, pripadnici naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori: Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci, Muslimani, Hrvati i drugi, privrženi demokratskoj i građanskoj Crnoj Gori“. Ovakvom proklamacijom je jasno istaknuto da je Crna Gora, sa ustavno-pravne strane, projektovana prvenstveno, kao građanska država ali je, istovremeno, uvažena činjenica da njeno nacionalno biće sačinjavaju pripadnici različitih naroda. Također, članom 2 Ustava je istaknuto da je nosilac suverenosti u Crnoj Gori „građanin koji ima crnogorsko državljanstvo“ čime je, suštinski, Crna Gora utemeljena kao „građanska“ država. Ipak, čitavo peto poglavlje posvećeno je „posebnim manjinskim pravima“ koja se jemče manjinskim etničkim zajednicama, uz opasku da pripadnici manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica mogu koristiti ova prava „pojedinačno i u zajednici sa drugima“. Smatramo da način na koji su formulisane ove odredbe akcentuje građanski koncept države ali i uvažava potrebu da se manjinskim narodima jemče korektivne mjere koje bi trebalo da im omoguće očuvanje kulture, političku participaciju i, posljedično, punu integraciju u crnogorsko društvo, bez rizika od asimilacije. U najširem značenju, moguće je izdvojiti sljedeća obilježja građanske države: „Garantovan i zaštićen civilizacijski korpus ljudskih

prava i sloboda, vladavina prava, slobodni izbori, kontrolisana i smjenjiva vlast, nezavisno sudstvo, razvijena lokalna samouprava, politički pluralizam, otklon prakse da oligarhijske strukture daju ton vlasti, garantovana i zaštićena svojina“ (Vuković-Ćalasan, Đečević, 2015: 15).

Nastojanje da Crna Gora unaprijedi demokratiju ogleda se i u tome da su dvije godine nakon proglašenja nezavisnosti podnijeli aplikaciju za članstvo u Evropsku uniju. Evropska komisija uručuje Upitnik Vladi Crne Gore. Crna Gora prosljeđuje odgovore i dodatne odgovore na Upitnik 9. decembra 2009. i 12. aprila 2010. godine. Nakon davanja pozitivnog mišljenja u novembru, Evropski savjet dodjeljuje Crnoj Gori status kandidata u decembru 2010. godine. Zvanični početak pregovaračkog procesa između Crne Gore i Evropske unije započeo je 29. juna 2012. godine (Monstat, 2023). Ubrzani procesi koji se odvijaju od 2006. godine u Crnoj Gori naišli su i na razumijevanje NATO saveza, koji odobrava članstvo Crne Gore 2017. godine. Tadašnji ministar vanjskij poslova Crne Gore Srđan Darmanović uručio je ratifikacijske instrumente zamjeniku tajnika za politička pitanja Thomasu Shannonu na ceremoniji u State Departmentu. Svečanosti su prisustvovali i crnogorski premijer Duško Marković te glavni sekretar NATO-a Jens Stoltenberg (Al Jazeera, 2017).

Bitno je istaći kako neposredno prije ulaska Crne Gore u NATO savez utjecaj Srbije ponovo stupa na scenu, a u vidu pokušaja državnog udara na dan izbora 2016. godine od strane nekoliko njenih državljana. Uoči izbora u Crnoj Gori 2016. Godine rusko-srpski agenti, uz pomoć unutrašnjeg srpskog elementa u Crnoj Gori, pokušali su izvršiti državni udar s ciljem preuzimanja vlasti i sprečavanja ulaska u NATO. Da je planirana akcija bila izvršena uspješno, takav epilog doveo bi do građanskog sukoba u Crnoj Gori od kojeg ne bi bili pošteđeni ni ostali narodi koji su izrazili svoju opredijeljenost za demokratsku i nezavisnu Crnu Goru. U policijskoj akciji izvedenoj u danima pokušaja državnog udara uhapšeno je više pojedinaca iz Srbije, Rusije i Crne Gore. U konačnici, 14 osoba iz tri države osuđeno je za državni udar od strane Suda Crne Gore na ukupno 67,5 godina, što dovoljno govori o težini počinjenog kriminalnog djela grupe koju su predvodili ruski tajni agenti Eduard Šišmakov i Vladimir Popov. Spomenuti ruski dvojac nikada nije izručen Crnoj Gori, što zvanična Moskva kategorično odbija (Lisica, 2023: 148-149).

Utjecaj Srbije na nazadovanje demokratije u Crnoj Gori

Prema mišljenju Proročića, srpski nacionalni element u Crnoj Gori, podržan od Srpske pravoslavne crkve – SPC, predstavlja ključni problem u ostvarivanju demokratskih vrijednosti. Ovo stvaranje tenzija podstiče vjersku netrpeljivost,

širi mržnju prema manje brojnim narodima i negira državni, nacionalni, jezički i crkveni identitet Crnogoraca. Ovakav pristup suprotstavlja se principima slobode, jednakosti i tolerancije, ključnim stubovima demokratskog društva. Dodatno, prisutan je i jak uticaj Rusije, koja vidi Crnu Goru kao potencijalnu enklavu iz koje želi djelovati kako bi stvarala nemire i sukobe. Ruski uticaj može izazvati dodatne poteškoće u održavanju stabilnosti i razvoju demokratskih institucija u Crnoj Gori. Otpor Crne Gore prema takvim spoljnim pritiscima ključan je za očuvanje njenog suvereniteta i nezavisnosti. Ključna uloga u tom procesu leži u jačanju domaćih institucija, promociji demokratskih vrijednosti i sloboda, kao i izgradnji snažnog nacionalnog identiteta koji poštuje različitost i prava svih građana. Napredak ka demokratiji u Crnoj Gori zavisiće i od aktivnog angažovanja građana, podrške međunarodne zajednice koja podržava demokratske procese, kao i od odlučnosti vlasti da se suprotstavi pritiscima i zaštiti temeljne vrijednosti demokratije. Ideja o "srpskom svetu" teži nametanju zajedničkog identiteta, bez poštovanja multietničkog i multikonfesionalnog karaktera Crne Gore. Ovo predstavlja ozbiljnu prijetnju demokratskim vrijednostima, ljudskim pravima i slobodama, kao i očuvanju državne nezavisnosti. Prisustvo istih aktera na političkoj sceni, moralnih patuljaka i marioneta "srpskog sveta", podseća na period početkom devedesetih. Oni koji su tada širili ratne pokliče sa parolom "Srbi svi i svuda" danas često zastupaju slične nacionalističke ideje, stavljajući u pitanje osnovne principe demokratije i ravnoteže u društvu. Uz to, politička atmosfera u Crnoj Gori često je ispreplетana podjelama i tenzijama, što otežava dijalog i izgradnju konsenzusa. Snažno ukorijenjene nacionalističke retorike i politički pritisci mogu otežati slobodu izražavanja i učešće svih građana u političkom životu. Da bi se prevazišli ovi izazovi, ključno je jačanje demokratskih institucija, podrška nezavisnim medijima, i promocija inkluzivnog političkog dijaloga (Proročić, 2023).

Augustovska većina iz 2020, čiji akteri vrše vlast i nakon izbora 2023. godine, uglavnom je sačinjena od političkih subjekata koji imaju bliske i manje ili više otvorene veze sa zvaničnim Beogradom, kao i vlastima u Banja Luci, koji koordinisano sprovode politiku tzv. „srpskog sveta", koja ima za cilj, pored ostalog, i nestanak Crne Gore kao nezavisne i suverene države. Važno je istaći da većina političkih aktera koji su trenutno na vlasti u Crnoj Gori ima političke korijene u Socijalističkoj narodnoj partiji (SNP), koja je promovisala i sprovodila politiku koherentu s interesima Beograda i protivila se obnovi nezavisnosti Crne Gore. Utjecaj zvaničnog Beograda na procese u Crnoj Gori posebno se ogleda, pored djelovanja u medijima, i kroz djelovanje Srpske Pravoslavne Crkve – SPC koja je, pored ostalog, grubim miješanjem u predizbornu kampanju doprinijela smjeni vlasti 2020 (Vlahović, 2023).

Dolaskom na vlast prosrpski orijentirane Vlade, predvođene predsjednikom Zdravkom Krivokapićem, manjine su potisnute iz vlasti, što je bila jasna poruka da nova većina neće aktivno raditi na unapređenju demokratskih procesa u Crnoj Gori. Neposredno prije dolaska na vlast DF-a i stranaka koje su s njom činile nestabilnu koaliciju, srbijanski mediji ofanzivno su djelovali, a na ulicama crnogorskih gradova organizirani su protesti crnogorskih Srba, što je rezultiralo općim osjećajem nesigurnosti (Stav, 2022). Zvanična Srbija se nikada nije odrekla uticaja na političke procese u Crnoj Gori. Nedostatak demokratije u Srbiji uz tradicionalnu težnju da se upravlja procesima u susjednim državama uz primjenu ne demokratskih sredsava uz primjenu sile i drugih nedozvoljenih sredstava uz upotrebu i SPC želi nametnuti političku vlast Crnoj Gori i ugroziti njen euroatlanski put, mišljenja je dr. Skenderović (Skenderović, 2023). Utjecaj Srbije u prethodnim godinama bio je vidljiv i na izborne procese unutar Crne Gore, te se može zaključiti kako uprkos odvajanju Crne Gore od Srbije u političkom smislu još davna 2006. godine i dalje postoji veliki utjecaj Srbije na sve političke procese unutar Crne Gore, a što u velikoj mjeri utječe na stagniranje i nazadovanje demokratije (Zirojević, 2023).

Kako unaprijediti demokratiju u Crnoj Gori?

Stagnacija u kontekstu demokratskih procesa najviše je primijećena u oblasti ekonomije, političkih procesa, vladavine prava i medija, a najviši stepen demokratije u crnogorskom društvu danas prisutan je u kontekstu prava nacionalnih manjina i vjerskih zajednica. Analizirajući period od nezavisnosti Crne Gore do danas, može se zaključiti da je učinjen određeni sveobuhvatni napredak, međutim negativni demokratski trendovi su i dalje prisutni u velikoj mjeri. Posebno se to odnosi na neefikasne i birokratizirane institucije, nepotizam, klijentelizam, korupciju. Stubovi demokratije, poput političkog pluralizma i vladavine prava, ključni za stabilnost demokratije u jednom društvu, te su to neki od zadataka koje Crna Gora mora ispuniti u kontekstu unapređenja demokratije (CEDEM, 2020).

U kontekstu nastojanja da odgovorima ukažu na nužnost unapređenja demokratije iz Centra za demokratsku tranziciju iz Podgorice su tokom 2022. godine, objavili serijsku publikaciju pod nazivom "Podrivanje demokratije u Crnoj Gori", u kojoj nastoje ukazati na propuste i negativne demokratske trendove koji sprječavaju ispunjavanje političkih kriterija na crnogorskom evropskom putu. Analiza nastoji da ukaže na nefunkcionalnost vlasti, te međusobno blokiranje i "ponižavanje" (Koprivica, Đuranović, 2022). U drugoj publikaciji ukazuje se na nužnost provođenja fer i poštenih izbora u Crnoj Gori, kao još jedan od načina za unapređenje demokratije (Gvozdenović, Kovačević, 2022). Treća publikacija ukazuje na prisutnost klijentelizma i stranačkog zapošljavanja u

institucijama Crne Gore, što je još jedna od stavki koje se moraju iskorijeniti kako bi se u konačnici ispoštovale norme Evropske unije, ali i osjetio demokratski napredak (Popović, Đuranović, 2022).

U posljednjem godišnjem izvještaju Evropske unije o ljudskim pravima i demokratiji u Crnoj Gori ističe se kako zakonodavni i institucionalni okvir Crne Gore jeste velikim dijelom uspostavljen i uglavnom je usklađen s relevantnim međunarodnim i evropskim standardima. Međutim, i dalje su potrebni dodatni napori da se on u potpunosti implementira. Također, Crnoj Gori se sugerira i da unaprijedi pravni i institucionalni okvir kako bi povećala zaštitu od nasilja u porodici, diskriminacije, zločina iz mržnje i govora mržnje. Crna Gora mora obezbijediti pristup pravdi i ostvarivanje prava u upravnim i sudskim postupcima, posebno za ugrožene grupe (Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori, 2023). Ovi podaci nam ukazuju da ukoliko u narednom periodu bude postojala politička volja vlasti u Crnoj Gori, da unapređenje demokratije u Crnoj Gori, a samim time i njenog evropskog puta, može se ubrzo realizirati. Različiti izvještaji ukazuju na ključne segmente, od kojih u konačnici zavisi da li će Crna Gora u narednom periodu osjetnije krenuti u unapređenje demokratskih standarda.

Zaključak

Za razliku do Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Crna Gora je imala sreću da tranziciju od jednostranačja do uvođenja parlamentarne demokratije "prebrodi" bez oružanog sukoba na svojoj teoriji. Ipak, od kraja osamdesetih godina, kada je započela kadrovska smjena na političkoj sceni Crne Gore, pa sve do 1998. godine, ne možemo govoriti o Crnoj Gori kao potpuno demokratskom društvu. Reperkusije prethodnog režima, kao i politički savez sa Srbijom, u velikoj su mjeri utjecali na stagnaciju demokratskih procesa. Prijelomni trenuci u kontekstu jačanja demokratije vidljivi su nakon političkog raskola dvije ključne političke figure u Crnoj Gori tokom devedesetih godina prošlog stoljeća Momira Bulatovića i Mila Đukanovića.

Promjena političkog kursa prema Zapadu i udaljavanje od politike Slobodana Miloševića, koju je Milo Đukanović ozvaničio 1997. godine, može se s pravom smatrati važnim trenutkom u historiji demokratije Crne Gore. Ovaj rad prati razvoj demokratije u Crnoj Gori od devedesetih godina do danas, s posebnim osvrtima na položaj medija, prisutnost autoritarizma, stanje u sudstvu i utjecaj Srbije na demokratiju u Crnoj Gori.

U radu smo pokušali odgovoriti na pomenute teme, ali i uz konsultiranje relevantnih izvora istaći koji segmenti se moraju reformirati i unaprijediti u crnogorskom društvu, kako bi Crna Gora unaprijedila stepen demokratije.

Zbog specifične političke historije Crne Gore od "Podgoričke skupštine" 1918. godine pa sve do danas, bilo je nužno u svim fazama rada istražiti koliko zvanična Srbija utječe na procese unutar Crne Gore. Crna Gora postaje nezavisna 2006. godine, ali se i nakon toga osjeća snažan utjecaj Srbije na društveno-političke procese u Crnoj Gori. Bitno je napomenuti da od 2006. do 2016. godine, primjećujemo napore crnogorskih vlasti u kontekstu unapređenja demokratije prema standardima Evropske unije, o čemu govore podaci da je Crna Gora u veoma kratkom roku od apliciranja za kandidatski status, otvorila pregovaračka poglavlja.

Također, tokom 2017. godine, potvrda crnogorskog napretka stigla je i od NATO-a, koji je Crnu Goru primio kao punopravnu članicu. Ipak, relevantne međunarodne analize i indeksi ukazuju na to da Crna Gora još uvijek mora puno raditi kako bi ispunila sve potrebne zahtjeve za pristupanje Evropskoj uniji, koji su u velikoj mjeri povezani s unapređenjem demokratskih trendova u ovoj zemlji.

BIBLIOGRAFIJA

Al Jazzera Balkan (2017). Crna Gora postala članica NATO-a: https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2017/6/5/crna-gora-postala-clanica-nato

Bulatović, Momir. *Pravila ćutanja.* Niš: Zograf, 2005.

BBC News na srpskom (2020). Crna Gora i Srbija: Kako je Đukanović okrenuo leđa Miloševiću i prvi put postao predsednik: https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-54538629

B92 (2004). Godišnjica formiranja državne zajednice Srbija i Crna Gora: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2004&mm=02&dd=04&nav_category=11&nav_id=131834

CEDEM (2020). Demokracija ili stabilokracija: negativni demokratski trendovi u Crnoj Gori: https://www.cedem.me/vijesti/demokratija-ili-stabilokratija-negativni-demokratski-trendovi-u-crnoj-gori/

Cooper, Robert. *Slom država: poredak i kaos u 21. stoljeću.* Zagreb: Profil International, 2009.

Darmanović, Srđan, Goati, Vladimir. *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori – Perspektiva razvoja unutarpartijske demokratije.* Podgorica: Centar za monitoring i istraživanje CeMI, 2015.

Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori (2023). Ključni nalazi Izvještaja o Crnoj Gori za 2023. godinu: https://www.eeas.europa.eu/delegations/montenegro/klju%C4%8Dni-nalazi-izvje%C5%A1taja-o-crnoj-gori-za-2023-godinu_me?s=225

Fejzić, Elvis. *Paradoksi direktne demokratije.* Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2022.

Gvozdenović, Milena, Kovačević, Milica. *Podrivanje demokratije vol 2: Izbori koji to nijesu.* Podgorica: Centar za demokratsku tranziciju, 2022.

Halilagić, Džemail. *Sandžak bez Bošnjaka velikosrpski zločinački plan.* Sarajevo: Dimenzija plus, 2019.

Koprivica, Dragan, Đuranović, Nina. *Podrivanje demokratije vol 1: Opasni poremećaji ustavnog balansa vlasti.* Podgorica: Centar za demokratsku tranziciju, 2022.

Lisica, Admir. *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije.* Sarajevo: Udruženje za razvoj saradnje domovine i dijaspore, 2022.

Lisica, Admir. *Vanjska politika Srbije prema susjedima: primjeri odnosa prema Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Kosovu i Sjevernoj Makedoniji.* U*:* Zbornik – Internacionalni naučni simpozij: Razumijevanje višeslojnih sistema u multipolarnom svijetu, Sarajevo: Naučnoistraživački Institut Ibn Sina, 2023.

Levitsky, Steven, Lucan A. Way. *Competitive Authoritarianism – Hybrid Regimes After the Cold War.* New York: Cambridge University Press. 2010.

Linc, Huan, Stepan, Alfred. *Demokratska tranzicija i konsolidacija.* Beograd: Filip Višnjić, 1998.

Intervju sa *dr. Isat Skenderović* (2023). U arhivi autora.

Intervju sa *Jana Vlahović* (2023). U arhivi autora.

Intervju sa *Božidar Proročić* (2023). U arhivi autora.

Intervju sa *Nikola Zirojević* (2023). U arhivi autora.

Raspopović, Radoslav. *Berlinski ugovor 1878.* Podgorica: Univerzitet Crne Gore – Istorijski institut Univerziteta Crne Gore. 2019.

Rastoder, Šerbo. *Crna Gora I Crnogorci u Jugoslaviji: Gubitak državnosti i njena obnova.* U: Zbornik radova: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, (ur). Sonja Biserko, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.

Pavićević, Veselin, Darmanović Srđan, Komar, Olivera, Vujović, Zlatko. *Izbori i izborno zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990-2006.* Podgorica: Centar za monitoring – CeMI, 2017.

Prekić, Adnan. *Crnogorska istoriografija i nacionalizam.* U: Zbornik radova: *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u Jugoistočnoj Evropi*, (ur). Amir Duranović, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2019.

Portal Analitika (2023). Svi naši izbori: Ovako je bilo od 1990. do danas: https://www.portalanalitika.me/clanak/svi-nasi-izbori-ovako-je-bilo-od-1990-do-danas

Popović, Biljana, Đuranović, Nina. *Podrivanje demokratije vol. 3: Klijentelistička demokratija u Crnoj Gori.* Podgorica: Centar za demokratsku tranzciju, 2022.

Michas, Takis. *Nečasni savez: Grčka i Miloševićeva Srbija.* Sarajevo: Centar za napredne studije. 2016.

Monitor (2019). MOMIR BULATOVIĆ: ŽIVOT, DJELO , SMRT: Predsjednik koji to nije bio: https://www.monitor.co.me/momir-bulatovic-zivot-djelo-smrt-predsjednik-koji-to-nije-bio/

Nedeljnik (2020). A pre „samo“ 28 godina…: Na današnji dan održan je prvi referendum za nezavisnost Crne Gore, ogromna većina želela je zajednicu sa Srbijom: https://www.nedeljnik.rs/vecina-gradana-crne-gore-se-izjasnila-za-zajednicku-drzavu-sa-srbijom-na-danasnji-dan-odrzan-je-prvi-referendum-za-nezavisnost/

Stav (2021). Perovićev Liberalni savez bio je protiv srpsko-crnogorske agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu: https://stav.ba/vijest/perovicev-liberalni-savez-bio-je-protiv-srpsko-crnogorske-agresije-na-hrvatsku-i-bosnu-i-hercegovinu/4273

Stav (2021). Godina od promjene vlasti u Crnoj Gori: https://stav.ba/vijest/godina-od-promjene-vlasti-u-crnoj-gori-/4219

Stav (2022). Šta Bošnjaci mogu očekivati od nove Vlade Crne Gore?: https://stav.ba/vijest/sta-bosnjaci-mogu-ocekivati-od-nove-vlade-crne-gore-/7510

Vuković-Ćalasan, Danijela, Đečević, Mehmed. *Izazovi izgradnje građanskog identiteta u Crnoj Gori: postreferendumske podjele i sporovi političkih partija.* Zagreb: *Migracijske i etničke teme*, vol. 31, br. 1. 2015.

https://www.v-dem.net/data_analysis/CountryGraph/

Admir Lisica

On the Transition and State of Democracy in Montenegro

Summary

Democratic transition and consolidation can be understood as a movement from a non-democratic to a democratic regime. (Linc, Stepan, 1998: 58) The basic hypothesis in this analysis is that on the way to its own democratization, Montenegro goes through various internal processes, and that the very slow transition of Montenegro on that path is conditioned by the strong influence of Serbia and the then regime of Slobodan Milošević. In today's context, it is also necessary to monitor the relationship between official Serbia and Montenegro, because the strong presence of Serbian influence in certain moments affects the democratic processes in Montenegro even today. In this paper, we will try to analyze the state of democracy in Montenegro, whether authoritarian tendencies are visible and how to improve the current state? to what extent does the government influence judicial institutions? What is the position of the media? and what is the influence of Serbia on the socio-political everyday life of Montenegro? Realizing the importance of this topic, which requires the use of several different scientifically based methods, in addition to consulting available relevant sources, several interviews were conducted with credible interlocutors, who witnessed turning points in the context of the democratic transition of Montenegro. The method of data collection is imposed as necessary to clarify the complicated processes that took place or are still taking place within Montenegro. In addition to the mentioned methods, methods of analysis, comparison, description, as well as quantitative and qualitative methods will certainly be applied. Ultimately, the goal of the work is to analyze the state of democracy within Montenegrin society, with special reference to the previously raised questions.

Keywords: Montenegro, democracy, transition, turning years, influence of Serbia

Semir Halilović*

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.04

Dejtonska Bosna i Hercegovina – novi Berlinski zid međunarodne zajednice?

Sažetak

Pad Berlinskog zida ne predstavlja kraj podjela na relaciji Istok – Zapad, već njihovo premještanje u nove geografske okvire. Raspad komunizma i, skupa s njim, jugoslovenske federacije, predstavljao je priliku za pomjeranje geopolitičkih rasjeda iz epicentra Evrope na njenu periferiju. Još od Drugog svjetskog rata lideri Antifašističke koalicije imali su dogovor „o našim poslovima na Balkanu“ (Siracusa, 1981: 381), dijeleći Jugoslaviju na zapadnu i sovjetsku zonu uticaja (Šulce, 2002). Funkcionalni odraz ove podjele iskazat će se raspadom Jugoslavije, te ostankom Srbije u istočnoj, odnosno Slovenije i Hrvatske u zapadnoj političkoj hemisferi. Balkanska granica između novog Zapada i Istoka bit će postavljena u Bosni i Hercegovini čiji je preovlađujući, bošnjački demografski supstrat, pretvoren u živi politički zid. Takav razvoj događaja osiguran je dozvoljenim ratom protiv Bosne i Hercegovine kojim je izmjenjena politička zbilja ove zemlje, ostavljene na marginama Evrope. Formirana „na osnovi kršćanskih vrednota“ (Davie, 2005: 23) i logici bolne ali realistične obnove vlastite kršćanske sadržine (Branch, 2009), Evropa se nije mirila s mogućnošću preovlađujuće muslimanske države u svojim okvirima. Unitarna Bosna i Hercegovina, onda i danas, tumačila se kao eufemizirana politička dominacija Bošnjaka. S tim u vezi rat protiv Bosne i Hercegovine međunarodni donosioci odluka okončali su mirovnim sporazumom, kojim su izgrađena dva nova geopolitička zida: prvi – na zapadnoj hemisferi Bosne i Hercegovine – razdvajao je Evropu od njenog muslimanskog ostatka dok je drugi, na istoku zemlje, tenziju između Zapada i Rusije amortizirao umetanjem bošnjačke demografske tampon zone. Povijesno je pitanje može li se mirovni ugovor smatrati valjanim ukoliko “prešutno sadrži povod budućem ratu” (Kant, 2000:115), odnosno da li međunarodna zajednica, kreirajući bosanski mir, stvara uslove njegove suprotnosti.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Berlinski zid, Dejtonski mirovni sporazum, međunarodna zajednica, mirovni pregovori

* Dr. Semir Halilović je pravnik, sociolog i politikolog. Magistrirao na temi političkog marketinga, te doktorirao iz oblasti državnosti i suvereniteta. Autor tri knjige i osam naučnih radova. Učesnik više univerzitetskih i međunarodnih naučnih konferencija. Posjeduje dugogodišnje iskustvo u politici i državnim poslovima. Trenutni je ambasador Bosne i Hercegovine. Email: shalilovic@mvp.gov.ba

1. Evropska konstitutivna logika u Bosni i Hercegovini

Raspad Sovjetskog Saveza povijesni je događaj, koincidiran s velikim procesom ujedinjenja Evrope. Uz najavu Mihaila Gorbačova da u slučaju demokratizacije zemalja istočne Evrope, Sovjetski Savez neće reagirati (Hantigton, 2004), formalno su otvorena vrata evropske perestrojke. Početak velikih političkih promjena simbolički označava pad Berlinskog zida čiji će nestanak, sve države unutar nekadašnje sovjetske centripetalne sile, učiniti poroznim na zapadne uticaje. Rječnikom američke političke perspektive, "svet je gotovo glasno odahnuo" (Kisindžer, 2016: 829), što je podrazumijevalo da bi novi svjetski poredak mogao postati unipolaran. Otpočet će proces novog evropskog jedinstva, posredstvom Njemačke, Francuske i Velike Britanije koje, nakon višestrukih pokušaja da samostalno zagospodare ovim prostorima, zajedno kreiraju novi evropski politički kontekst. Za mnoge države evropskog istoka, među njima i Jugoslaviju, pad Berlinskog zida značio je gubitak ideološkog uzemljenja, kohezivnog društvenog faktora, na čije mjesto stupaju demokratski pluraliteti i buđenje nacionalnih pokreta. Postavilo se pitanje dokle će se pružiti proces ujedinjenja Evrope, odnosno, gdje će se naći sljedeći Berlinski zid? Da li će se Evropa razdvajati između dodatno demokratiziranih država i onih preostalih u sovjetskom krugu socijalizma ili će, pak, postojati i neke druge granice?

Za nacionalno monolitne države evropskog istoka, demokratizacija nije predstavljala veliki izazov, s obzirom da se radilo tek o promjeni ideologije, dok su višenacionalne države prolazile bolniji proces revitalizacije (proto)nacionalnih ideja. Nacionalizam porozne jugoslovenske državne zajednice imao je izuzetnu snagu koja je iznutra razarala polustoljetnu dogmu „bratstva i jedinstva". Nezadovoljan ustavnim rješenjima iz 1974, srpski nacionalni pokret je, još od 1986, istupao sa zahtjevom za „uspostavljanje punog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, nezavisno od toga u kojoj se republici ili pokrajini nalazio" (Mihailović & Krestić, 2017: 189). Bila je to zvanična politika Srbije, kojom su i u narednim godinama insistirali da Srbi trebaju živjeti u jednoj državi, bez obzira na granice drugih republika. I predstavnici kasnije formirane, vladajuće Hrvatske demokratske zajednice u Hrvatskoj, baštinili su slične ideje, ističući da „nasuprot javno izraženim planovima o stvaranju Velike Srbije javno obznanjuju zahtjev za teritorijalnom cjelinom hrvatskoga naroda u njezinim povijesnim i prirodnim granicama" (Krestić, 2017: 105). Aktiviranjem protonacionalnih politika Srbije i Hrvatske, pitanje raspada Jugoslavije se, umjesto demokratizacije jugoslovenskog prostora, pretvorilo u različitost ideja o podjeli teritorija, s dominantnim pitanjem – čija je Bosna i Hercegovina? Moglo bi se reći i da se raspad Jugoslavije planirao na onoj

teritoriji gdje je, tokom pola stoljeća njene egzistencije, u ideološkom smislu, ova država jedino i postojala. Svoje mjesto u budućem evropskom poretku Bosna i Hercegovina definisala je referendumom njenih građana (mart 1992), na kojem se njih 64% opredijelilo za nezavisnu, suverenu i nedjeljivu državu. Činilo se da je, nakon višestoljetne potčinjenosti pod tuđim carstvima i uprkos srbijansko-hrvatskom hegemonizmu, Bosna i Hercegovina napokon izašla na vlastiti državni put. Suprotno nadanjima, upravo tada otpočela je obrnuta logika kada se, umjesto na kraju jednog, Bosna i Hercegovina našla na početku sasvim suprotnog političkog procesa. Protiv ove međunarodno priznate države otpočet će agresivni rat, lišen reakcije međunarodne zajednice koja je, kao čuvar posthilerovskog svjetskog poretka, "dozvoljavala Srbiji da vodi rat za proširenje teritorija i sprovodi politiku genocida" (Hejvud, 2004: 265). Poticaj ovakvom razvoju događaja potpomoglo je i uvođenje embarga na uvoz oružja, kojim su svjesno uvećavane šanse da Bosna i Hercegovina, zapravo, ne preživi stečeni politički okvir.

Velika Britanija i Francuska smatrali su da bi nezavisna Bosna i Hercegovina "bila neprirodna kao jedina muslimanska nacija u Evropi", te su „preferirali embargo upravo zato što je on učvrstio nepovoljan položaj Bosne" (Branch, 2009: 10). Radilo se o stavu zasnovanom na teoriji po kojoj se „religijsko nasljeđe na osnovi kršćanskih vrednota može smatrati formativnim kulturalnim utjecajem u srži europske civilizacije" (Davie, 2005: 23). Svi drugi, nekada Rusi, potom Jevreji, danas Muslimani, nisu uzimani kao doborodošao konstitutivni element, odnosno, mogli su prebivati samo kao "drugi", istovremeno prisutni i odsutni (Asad, 2008). Unutar ovakvog koncepta američkim političkim zvaničnicima rečeno je da "Bosna tu ne pripada, te da su britanski zvaničnici također govorili o bolnoj ali realističnoj restoraciji hrišćanske Evrope" (Branch, 2009:10). Drugačije govoreći, koristeći se srednjovjekovnim dogmana, novi svjetski poredak je, nakon pada socijalizma, za svog fundamentalnog neprijatelja uzeo muslimane (Mastnak, 2007). Naivno se mislilo da se "Rusija odrekla svojih imperijalnih stečevina i svojih imperijalnih ambicija" (Cooper, 2009: 70), čime su vladari modernog svjetskog poretka, fokusirajući se na muslimansko pitanje, u bosanskom ratu propustili vidjeti regionalnu revitalizaciju (pro)ruske opasnosti. U ratu protiv Bosne i Hercegovine postalo je jasno da pad Berlinskog zida nije predstavljao klasično rušenje simbola podjela među ljudima, već njegovo premještanje na drugu granicu, prema novom evropskom "ostatku". U takvim ideološkim i političkim okolnostima formirala se i "reakcija" međunarodne zajednice prema ratu protiv Bosne i Hercegovine, na način njegovog formalnog osuđivanja, odnosno suštinskog dopuštanja (Davutoglu, 2001). Primjerice, rezolucijama Vijeća sigurnosti (752. i 757. – maj 1992) međunarodna zajednica definisala je da se u slučaju Bosne i Hercegovine radi o

uvezenom ratu, zahtijevajući da „svi oblici miješanja i uplitanja faktora izvan Bosne i Hercegovine, uključujući i jedinice Jugoslovenske narodne armije, kao i elemenata hrvatske vojske, odmah prestanu“ (Karčić, 2010; 21). No, konstatujući ovo, međunarodna zajednica neće preduzeti ni banalne mjere da to spriječe, pokazujući da pravila nemaju opću, već kontekstualnu vrijednost. S obzirom da “sukobi između muslimana, katolika i pravoslavaca nikada nisu imali poticaje u samoj Bosni” (Mahmutćehajić, 1997;20), dopuštanje uvezenog rata bio je oblik pritiska na Bosnu i Hercegovinu da, za račun nepravednog mira, odustane od tek obnovljenog političkog, pravnog i povijesnog kapitala. Iako se nudio kao vrhovna vrijednost i “šansa”, mir o kojem su govorili predstavnici Sjedinjenih Američkih Država i Evropske zajednice bio je, zapravo, eufemizam pregovaračkog udovoljavanja ratnim ciljevima napadača. Pravo države Bosne i Hercegovine prevedeno je u muslimansko pitanje u Evropi s kojim se, s obzirom na povijesno naslijeđe, lako moglo manipulirati unutar evropskih političkih krugova. U politički formulisanoj jednačini – Evropa ili Muslimani – u kojem je prvo isključivalo drugo “nije teško uočiti da su u ovoj relaciji, po pravilu, Muslimani imali negativan saldo“ (Filandra, 2001: 333). Dopuštajući rat protiv Bosne i Hercegovine međunarodna zajednica je, uz „prešućivanje starih pretenzija“ (Kant, 2000: 116), sebi ostavila prostor za kreiranje nepravednog bosanskog mira kojim će, vršeći destrukciju međunarodno priznate države, izgraditi novi Berlinski zid u Evropi.

2. Pregovori protiv Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina u ratnu 1992. stupila je kao politički zaokružena država, čije su ustavne izmjene (1990), osiguravale njenu građansku i teritorijalnu cjelinu (Službeni list SRBiH, 21/90). Posebnu važnost predstavljao je amandman LX. koji je Bosnu i Hercegovinu definisao kao građansku državu, odričući zasebni suverenitet njenim etničkim partikularitetima. Ovo ustavno načelo nosilo je ključnu prevagu prilikom odluke Badinterove komisije da se referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine održi kao općegrađanski (a ne svaki narod za sebe), što je osiguralo i njegovu uspješnost. Referendumom iz marta, odnosno međunarodnim priznanjem iz aprila i maja 1992, Bosna i Hercegovina dostigla je vlastiti politički zenit, nakon čega otpočinje dozvoljeni rat protiv njene ustavne i međunarodno zaokružene stečevine. Njegovi ključni protagonisti nisu dvojili zbog čega ratuju, navodeći da „ni Srbi ni Hrvati zajedno natalitetom ne mogu da kontrolišu prodor islama u Evropu, jer za 5 – 6 godina bi u unitarnoj Bosni muslimana bilo preko 51%.“[1] Rječnikom

[1] Magnetofonski snimak sedamnaeste sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 25. i 26. 7. 1992, diskusija Radovan Karadžić

hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana tvrdilo se da će natalitetni pad bosanskih Hrvata "u roku od 10 godina dobiti još užasnije srazmjere, a da Muslimani računaju na demografsku ekspanziju zbog nataliteta i imaju planove da dovedu 500 tisuća Ijudi, muslimana iz Turske" (Galić & Bahtijar, 2017:19). Ovakvi izljevi iskrenosti nisu nastajali kao izopćeni incidenti, već su predstavljali izljeve općeg konteksta u kojem se muslimansko demografsko širenje smatralo dramatičnim, zbog čega se zaključivalo kako, zbog njihovog natalitetskog porasta, „na duge staze pobjeđuje Muhamed" (Huntigton, 1998: 88). U ime svih onih koji su, u sred Evrope i prešutnu dozvolu međunarodne zajednice, slobodno mogli voditi rat protiv Bosne i Hercegovine, Radovan Karadžić je zaključio da „niko otvoreno u Evropi neće reći da je ovaj sukob podjaren da bi nestali muslimani."[2] Njihovo homogeno djelovanje protiv unitarne Bosne i Hercegovine, u Evropi je prihvaćeno kao ratovanje protiv muslimanskog državnog prisustva na kontinentu. Dok su neki autori tvrdili da se u Evropi građanski koncept nacije nije zasnivao na vjeri, već na vjerskoj slobodi (Isensee, 1999), u Bosni i Hercegovini takav koncept Evropa neće podržati. Bilo je to u skladu sa srednjovjekovnom dogmom da ne treba "dopustiti da svi slobodno uživaju u svojoj vjeri ako je u potpunosti protivna kršćanskoj" (Althusius, 2003:67), što u Evropi, na pragu 21. stoljeća, znači da je „ukazivanje na duboko ukorenjeno evropsko neprijateljstvo prema Muslimanima…došlo kao neka reklama za članstvo u EZ" (Mastnak, 2007: 10).

Velikosrpski projekat realizirao se putem vlastite paradržavne tvorevine unutar Bosne i Hercegovina koja je, putem dozvoljenog vojnog pritiska i iznuđenih međunarodnih pregovora, pledirala postati nezavisna država. U prvim mjesecima rata, s hrvatske strane mislilo se da Evropa u Bosni i Hercegovini (preko Srbije), vodi rat „protiv muslimana", zbog čega je hrvatski predsjednik Franjo Tuđman smatrao da se u takvom ozračju Hrvatska treba boriti za svoje nove granice.[3] S tim u vezi kreirana je hrvatska paradržava u Bosni i Hercegovini koja se priključila pritisku na legalne organe međunarodno priznate Bosne i Hercegovine da pristanu na ustavnu i teritorijalnu redefiniciju države. Drugačije rečeno, bez pravne validacije međunarodna zajednica nije mogla priznati sirovo nasilje, te su sve snage usmjerene na dva pravca – dopuštanje vojnog i humanitarnog pritiska, odnosno, pribavljanje pristanka predstavnika legalnih organa Bosne i Hercegovine na redefiniciju države. Potonje se radilo na način da se, posebno političkim predstavnicima Bošnjaka, izlaz iz vojno-hu-

[2] Magnetofonski snimak sedamnaeste sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 25. i 26. 7. 1992, diskusija Radovan Karadžić

[3] Zapisnik sa razgovora državno-polititčkog vodstva Hrvatske sa predstavnicima Hrvatske demokratske zajednice i hrvatskim predstavnicima iz Bosne i Hercegovine, Zagreb, 17. 9. 1992.

manitarne krize nudio kroz mogućnost dobijanja vlastitog etničkog teritorija što se, u trenucima nesnosne krize, činilo kao izlaz iz bosanskog ratnog bespuća. Naime, "razarateljima odgovaraju takve povremene težnje muslimana. One su redovno poticane pa su tražene i podržavane one snage koje su spremne da ih proglase te, na taj način, odustanu od Bosne u njezinom historijskom i temeljnom sadržaju" (Mahmutćehajić, 2006: 7). Drugačije govoreći, etnicizacija bosanskohercegovačkog teritorija nije rješavala državno već je, u muslimanski podozrivoj Evropi, samo problematizirala bošnjačko pitanje. No, još prije početka rata protiv Bosne i Hercegovine Evropa je Bosni i Hercegovini nudila etničku podjelu, što je predstavljalo generalni okvir njenog promišljanja o ovoj državi. Takvo promišljanje proisteklo je iz povijesnog iskustva evropskog kolonijalizma u kojem su se stvari stoljećima "rješavale", tako što su fizički ograđivane. No prvi evropski plan Evropske zajednice i njenog predstavnika Žozea Kutiljera samo je "priznao platforme SDS-a i Bobanova krila HDZ-a te otvorio Pandorinu kutiju etničke podjele" (Glaurdić, 2011: 265). No, to neće biti jedini problem, već i pristanak predstavnika bošnjačke Stranke demokratske akcije (SDA) da učestvuje u ovom formatu. Sporazumom od 18. 3. 1992. u Sarajevu, predstavnici tri etničke stranke usvojile su izjavu „o principima za novo ustavno uređenje BiH" (Begić, 1997: 91), što je predstavljalo početnu poziciju svih budućih pregovora o unutrašnjoj trihotomiji Bosne i Hercegovine.

Političku važnost ovog događaja istaći će, godinu dana poslije, lider srpske paradržave, Radovan Karadžić, smatrajući da je dogovor iz Sarajeva imao povijesnu težinu za njihov koncept razbijanja Bosne i Hercegovine.[4] No, u priznanju paradržavnih struktura za legitimne pregovarače, predsjednik bosanskog Predsjedništva nije vidio problem, tvrdeći da „to nije priznanje nikakvo.... uperili cijevi u grad, ti moraš s njima razgovarati, i moraćeš s njima kad – tad

[4] "Kada smo mi 18. marta dobili bitku za svoju Republiku. Dobili smo je 18. marta i to na vještinu g. Krajišnika…Mi smo 18. marta rekli ovako, da mi idemo kući da sjedimo, neka oni prvo razgovaraju sa Hrvatima, pa sa muslimanima pa kada dobiju pristanak muslimana da će biti tri Bosne i da će biti na etničkoj osnovi neka nas zovu da mi to prihvatimo i neka se pokaže mapa. Oni su to odigrali sa nama, pozvali su nas i kažu muslimani su prihvatili... Tada je Alija prvi put rekao: da na tri Bosne i da budu na etničkoj osnovi i to je za njega bilo fatalno. Pokazali su nam mape potpuno neprihvatljive, ali nam je rekao Kutiljero da li vi ovo možete da prihvatite kao bazu za dalje razgovore, onda smo se mi jako uhvatili za to da, kao baza za dalje razgovore, da. Nama je bilo važno da je na troje, da je na etničkoj osnovi i da postoji bilo kakva mapa, čime mi teritorijalizujemo svoja prava između 45- 50%, znate kako je izgledala Kutiljerova mapa. Tada je Bosna pukla tada smo mi prihvaćeni kao strana u sukobu. Međunarodna zajednica se grdno prevarila što je prije rata poslala Kutiljera i Karingtona kod nas, što nas je prihvatila kao stranu u sukobu, da su oni nas ignorisali i ćutali, priznali Bosnu i kazali poslije toga postoje tamo neki pobunjenici koji sopstvenu državu ruše, mi bi bili u teškim problemima.", Zapisnik sa četrdeset druge sjednice Narodne skupštine Republike Srpske, 18. i 19. 7. 1994.

razgovarati."[5] Ipak, politički obrat na lisabonsku logiku razgovora smatra se za „ključni politički događaj u ratu" kojim je „Izetbegović…detronizirao sebe sa nivoa šefa države na nivo nacionalnog vođe, pretvorivši razbijače države u partnere za pregovaračkim stolom" (Filandra, 2012: 247/248). Već u ovom trenutku rata protiv Bosne i Hercegovine, njeni izvanjski rušitelji, unutrašnji pobunjenici, te međunarodna zajednica kao (su)kreator konteksta, mogli su proglasiti pobjedu vlastitog koncepta – lice Bosne i Hercegovine postat će trajno izmjenjeno, odnosno, suverenitet će iz građanske općosti preći u vlasništvo etničkih grupa. Sažeto rezimirajući, početak rata protiv Bosne i Hercegovine donio je sa sobom dvije pervertirane političke logike, koje su odredile modernu povijest ove države. Prvu je instalirala međunarodna zajednica, uvodeći embargo na uvoz oružja državi koju je međunarodno priznala, pokazujući da međunarodno pravo i konvencije vrijede kontekstualno. Drugu logiku, osigurao je dio političkog rukovodstva Bosne i Hercegovine pristankom da, s rušiteljima države, pregovara o izmjenama teritorijalne i ustavne zbilje nezavisne države, čime su povijesni državni kapital, podredili matrici njene samodestrukcije. Nastavak rata bio je kvadratura kruga, čiji uslovi su osiguravali nove modalitete pregovora dok je, istovremeno, kontinuitet pregovora vršio legalizaciju rezultata rata.

3. Modeliranje diobne matrice

Rat protiv Bosne i Hercegovine od polovine 1992. pa do kraja 1995. predstavljao je teritorijalno modeliranje prihvaćenog koncepta trodjelnog oksimorona „cjelovite podijeljene" Bosne i Hercegovine. Zaključci Londonske konferencije (august, 1992), koji su obećavali da će međunarodna zajednica odreći rezultate rata protiv Bosne i Hercegovine, ostali su tek jednodnevna vijest (Petrović, 2016). Postupajući hipokrizijski, Londonska konferencija je, uz formalnu osudu rata protiv Bosne i Hercegovine, istovremeno donijela odluku o nastavku mirovnog procesa koji se odvijao pod dopuštenim uslovima nepravednog rata. Glavni pregovarači, Dejvid Oven i Sajrus Vens, neće postupati na bazi zaključaka Londonske konferencije, već na osnovama prethodne pregovaračke logike. Njihova „Moguća ustavna struktura BiH" (oktobar 1992) predlagala je Bosnu i Hercegovinu kao sastavljevnu etničkih provincija što će, pored aktivne velikosrpske, pokrenuti i realizaciju ideje o proširenju Hrvatske na račun Bosne i Hercegovine. Posljednji američki ambasador u Jugoslaviji držat će da je bosanskohercegovački rat produžila „Tuđmanova pohlepa u nastojanju da aneksira hrvatska područja u Bosni" (Zimmerman, 1997: 13). Koncept Oven

[5] Stenogram sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, 7. 5. 1992, strana T3/2, diskusija predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović

– Vens inaugurirao je tezu o građanskom ratu u Bosni i Hercegovini, shodno kojem su mirovni ugovarači bile „vođe naroda" Alija Izetbegović, Mate Boban i Radovan Karadžić. Izopćen iz pregovaračke delegacije, Muhamed Filipović upozoravat će Aliju Izetbegovića da „moramo izbjeći svaku legalizaciju neprijatelja, mada je tu nepopravljiva greška učinjena samim time što se sa njima sjelo za sto."[6] Ipak, Izetbegović i Boban, prvi će „skočiti u vodu", potpisujući sporazum Oven – Vens kojim se Bosna i Hercegovina dijelila na deset etničkih provincija, s visokim decetralističkim ovlastima (Sadiković, 2014). *Post festum* pravni ekspert bosanske pregovaračke delegacije decidirat će da „nametanjem pregovora predstavnika tri konstitutivna naroda nanesena je velika šteta legalnim institucijama sistema…Ustavno, pravno i politički ne postoje legitimni predstavnici naroda u BiH."[7] Predstavnici srpske iredente proslavit će bošnjačko-hrvatsko prihvatanje predloženog plana, saopćavajući da je međunarodna zajednica ovjerila „da je podjela Bosne i Hercegovine i to na etničkom principu."[8] Rezimirajući da „onog momenta kada je potpisao Alija Izetbegović i Boban, onog momenta Bosne nema"[9], predstavnici srpske paradržave proglasili su trijumf vlastitog političko-ratnog koncepta. No, unatoč tome njihovo insistiranje da ovladaju s preko 60% Bosne i Hercegovine, uz pravo na secesiju, produžit će rat.

Namjesto pregovaračkog dvojca Oven – Vens, stupit će pregovori posredstvom Ovena i Torvalda Stoltenberga čiji „mirovni plan" odlazi korak dalje, predlažući podjelu Bosne i Hercegovine na tri etničke republike u Uniji Bosne i Hercegovine. Spreman prihvatiti i ovaj, radikalniji plan međunarodne zajednice, bosanski predsjednik Predsjedništva saopćio je „da se BiH pretvara u uniju republika Bosne i Hercegovine, koja bi se sastojala iz tri republike – bosanske, srpske i hrvatske" (*Oslobođenje*, 31. 7. 1993). Izopćeni iz zbiljskog odlučivanja, funkcionirajući kao dekor referendumske Bosne i Hercegovine, članovi bosanskog Predsjedništva zavapili su da „pregovori u Ženevi vode ka etničkoj podjeli Bosne i Hercegovine" odnosno da „Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine nije jedinstveno u svom političkom stavu."[10] Plan Oven

---

6 Filipović Muhamed, lično pismo upućeno Aliji Izetbegoviću, Cirih, 4. 1. 1993.

7 Trnka, Kasim, Pismo – komentar rezultata Ženevske konferencije o Bosni i Hercegovini, Ženeva, 31. 1. 1993.

8 Zapisnik sa dvadeset šeste sjednice Narodne Skupštine Republike Srpske, Bileća, 3. 4. 1993, diskusija Aleksa Buha

9 Zapisnik sa dvadeset šeste sjednice Narodne Skupštine Republike Srpske, Bileća, 3. 4. 1993, diskusija Momčilo Krajišnik

10 Pismo predsjednika SDP-a, Nijaza Durakovića, Reformista, Selima Bešlagića, HSS, Ive Komšića, LBO, Adila Zulfikarpašića i Muhameda Filipovića, te članova Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Tatjane Ljuić-Mijatović, Mirka Pejanovića i Mire Lazovića, Ženeva, 3. 8. 1993.

– Stoltenberg službeno je predstavljen augusta 1993, a već mjesec dana poslije potpisane su deklaracije o međusobnim odnosima budućih republika. Prvu, 14.9.1993, potpisali su Alija Izetbegović i Franjo Tuđman, definišući i osnivanje radne grupe „za pitanja teritorijalnog razgraničenja između dvije Republike".[11] Dva dana poslije potpisana je i bošnjačko-srpska deklaracija, sadržavajući pravo građana budućih republika da, dvije godine nakon potpisa, koriste institut referenduma za otcjepljenje od Bosne i Hercegovine (Komšić, 2006). Konačan stav o planu Oven – Stoltenberg predstavnici bošnjačkog naroda dat će na „Bošnjačkom saboru" (septembar 1993) na kojem član bosanskog Predsjedništva, Nijaz Duraković, upozorava da „ovim potpisom mi, bezprimjerno modernoj povijesti, ćemo staviti potpis i nagraditi agresora za najstravičniji genocid." Sukob između nekadašnjeg bosanskog rukovodstva, započeo zbog prihvatanja plana Oven – Vens, nastavit će se i zbog plana Oven – Stoltenberg no, neće promijeniti izabranu pregovaračku putanju. S obzirom da je „tokom 1993.godine bilo zagovaratelja uspostave muslimanske nacionalne države" (Filandra, 2012: 191), bošnjački sabornici odlučuju da predloženi model podjele Bosne i Hercegovine nije sporan, no jesu teritorijalni procenti. Drugačije rečeno, „problem se samo sveo na tri-četiri procenta teritorije za „Bosansku republiku" (Begić, 1997: 146/147). Dan poslije, na zasjedanju Skupštine Bosne i Hercegovine, ponovljen je scenarij iz prethodnog dana. Skupštinskim zastupnicima Alija Izetbegović saopćio je da se „moramo podijeliti" uz napomenu da „mi nismo željeli podjelu, ona nam je nametnuta."

Shodno vlastitim zaključcima, bošnjački pregovarači čekali su „deset kilometara obale i pristup do nje koji će biti pod suverenitetom muslimanske republike" (Šarinić, 1999: 55), te nadoknađivanje nekoliko procenata obećane teritorije. „Ostalo je još 3-4% oko kojih se nagađamo….imamo pod kontrolom otprilike 20%, hoćemo 34. Oni su 10 dali, 4 nisu"[12], rezimirano je na sjednici bosanskog Predsjedništva, uz opasku kako je „unutrašnja podjela na republike neizbježna stvar." S iskustvom višestoljetnog kolonijalizma, posebno među brojnim muslimanskim zemljama, upadalo je u oči da su planom Oven – Stoltenberg, evropski donosioci odluka od Bosne i Hercegovine za Bošnjake željeli formirati evropsku Palestinu, sa Zapadnom obalom (Centralna Bosna) i Gazom (Bihaćka krajina) kao dva fizički razdvojena i politički spojena područja. Postavljanje krute anthemurale christianitatis prema istoku Evrope promijenit će se ulaskom Sjedinjenih Američkih Država (SAD) u bosansku ratnu zbilju kada, namjesto konfederalne diobe, predlože federalizaciju države bez

[11] Deklaracija predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Alije Izetbegovića i predsjednika Republike Hrvatske, Franje Tuđmana, Ženeva, 14. 9. 1993.

[12] Stenogram 231. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 15. 12. 1993, diskusija Alija Izetbegović

mogućnosti secesije. Američki koncept vodio je računa o rješavanju nekoliko pitanja unutar bosanske minijature. Primarno, Bošnjake nisu željeli ostaviti „same“ u političko-institucionalnom smislu već su ih, vezivanjem s bosanskim Hrvatima, držali podalje od tuđih uticaja i mogućih unutrašnjih zabluda. Suprotno tome, separatizam Karadžićevih Srba odlučili su nagraditi legaliziranjem njihovih iredentističkih stečevina, shodno tadašnjem vjerovanju u kojem se smatralo da se rusofilskim ispostavama da upravljati, baš kao sa Borisom Jeljcinom. Ipak, predostrožnost prema muslimanskom i ruskom pitanju sigurno su predstavljali osnovni razlog američke odluke da Bosnu i Hercegovinu očuvaju kao cjelovitu državu, usmjeravajući njene unutrašnje dihotomije jednu ka drugoj. U ovakvom konceptu bosanskim Hrvatima će, uz odricanje njihove paradržavne političke forme, biti namijenjna najznačanija politička uloga, naime vlasnika „zlatnog glasa“ unutar bosanskog političkog konteksta.

4. Dupla brava politike Zapada – federiranje Bosne i Hercegovine

Plan SAD-a za Bosnu i Hercegovinu oslanjao se na kreiranje vojnog balansa između bošnjačko-hrvatskih, s jedne, i srpskih snaga, s druge strane, koje bi, potom, uspostavile teritorijalni egal. Federalizacijom Bošnjaka i Hrvata nastanak muslimanske države u Evropi postao bi onemogućen, dok se federiranjem cijele Bosne i Hercegovine, stvarala tampon zona prema Srbima i ruskom političkom uticaju, pozicionirajući prema njima Bošnjake. Već januara 1994. specijalni izaslanik predsjednika SAD, Čarls Redman, saopćio je SAD-ov pregovarački koncept: „zaustavljanje rata između Hrvata i Bošnjaka te stvaranje Federacije BiH, a nakon toga uključivanje Srba u mirovni proces“ (Granić, 2019: 55). Pregovori sa hrvatskom stranom okončani su u rekordnom roku, inicijativom SAD-a i Vatikana, nakon kojih Franjo Tuđman rezimira da „moramo ići na traženje sporazuma sa Muslimanima“, odnosno da SAD traži da se „od Bosne i Hercegovine stvori ili zadrži jedna tampon država.“[13] Politička inicijativa SAD-a imala je i svoju religioznu potporu, prenošenjem poruke vatikanskog pape da „morate naći rješenje sa muslimanima….pa čak i po cijenu žrtve.“[14] Kreiranje Federacije Bosne i Hercegovine, kao saveza bošnjačkog i hrvatskog naroda, okončano je već u februaru i martu 1994, nakon svega nekoliko sastanaka. Time su stvorene osnove američkog mirovnog plana za Bosnu i Hercegovinu koji će, odmah potom, odrediti osnove budućeg teritorijalno-ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine. Saopćavajući da će se

[13] Zapisnik razgovora predsjednika Republike Hrvatske, Franje Tuđmana, sa predstavnicima „Herceg-Bosne“, Zagreb, 13. 2. 1994, diskusija Franjo Tuđman

[14] Zapisnik razgovora predsjednika Republike Hrvatske, Franje Tuđmana, sa predstavnicima „Herceg-Bosne“, Zagreb, 13. 2. 1994, diskusija Mate Granić

preustroj države izvršiti formiranjem dva entiteta, te njihovim međusobnim teritorijalnim omjerom od 51:49% (Komšić, 2006), SAD će odrediti ključne determinante budućeg mirovnog sporazuma. Uviđajući proces koji vodi završetku rata, na način koji ne zadovoljava njihove secesionističke ambicije, lider pobunjenih Srba, Radovan Karadžić, ustvrdit će da „Muslimani bi sigurno bolje prošli na Lisabonskoj konferenciji, a mi bismo izbjegli rat.“[15] Kada aprila 1994. u Londonu bude predstavljen mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu, srpski iredentisti razumijet će ga kao vlastiti politički poraz. Bez prava na odcjepljenje, s umanjenim teritorijalnim procentima, predloženi plan nisu željeli prihvatiti. Bez obzira na garancije i preporuke Rusije, Velike Britanije i krnje Jugoslavije, rukovodstvo srpske iredente smatralo je da „pristanak na nedovršen i nepoznat mirovni plan bio bi uvod u početak kraja srpskog naroda.“[16] No, nova taktika prisiljavanja srpske iredente da prihvati predloženi plan više se neće bazirati na bjesomučnim (evropskim) razgovorima, već i na konrektnim pritiscima kao što su zatvaranje granice između Srbije i srpske paradržave, te uvođenjem sankcija od strane Srbije.

Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine izvjestit će državno rukovodstvo da je srbijanski predsjednik donio odluku da se, do daljnjeg, neće miješati u bosanski rat sve dok „Armija RBiH ne oslobodi teritoriju Federacije, prema mapama Kontakt grupe.“[17] Kao proizvod sankcija Srbije u oružju, municiji i energentima za srpsku paradržavu, do kraja 1994. „VRS i vojska u celini dovedena je u inferioran položaj“ te, „iako mi želimo da negiramo da postoji bilo kakvog uticaja, pa čak i u praktičnoj realizaciji mapa Kontakt grupe na stanje na terenu, ono nije takvo.“[18] I sam bosanski predsjednik Predsjedništva tvrdio je da „ovi gore već poručuju, hoće neke pregovore…jer ih je zaista ovaj čovjek stisnuo.“[19] No, nije se samo od pobunjenih Srba tražio pristanak na

---

[15] Zapisnik sa trideset devete sjednice Narodne skupštine Republike Srpske, Pale, 24. i 25. 3. 1994, diskusija Radovan Karadžić

[16] Zapisnik sa četrdeset treće sjednice Narodne skupštine Republike Srpske, Pale, 28. 7. 1994, pismo Skupštine upućeno predsjedniku Ruske Federacije, Borisu Jeljcinu, i predsjedniku Srbije, Slobodanu Miloševiću

[17] Informacija ministra vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine, Irfana Ljubijankića, upućena predsjedniku Predsjedništva i predsjedniku Vlade Republike Bosne i Hercegovine, Aliji Izetbegoviću i Harisu Silajdžiću, Sarajevo, 28. 9. 1994.

[18] “Ko pozna taj teren, neprijatelj je od Grabeža napadao preko Drenova, Malog Radića, Velikog Radića i zaustavio se tačno na raskrsnici puteva koji treba od Radića da vode dolje prema Krnjeuši i prema Petrovcu. Ubacio je grupu levo od Bosanske Krupe i želi da forsira da ide dalje dolinom Sane prema Prijedoru, znači njih ne interesuje da od Radića idu dolje gde to nije nacrtano planom Kontakt grupe.”, Zapisnik sa četrdeset šeste sjednice Narodne skupštine Republike Srpske, Pale, 9, 10. i 11. 11. 1994, dikusija Milan Gvero

[19] Stenogram nastavka 280. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 12. 4. 1995, diskusija Alija Izetbegović

predložene uslove mira, već i od predstavnika Bošnjaka da budući srpski entitet priznaju pod imenom „Republika Srpska“. Kao protuvrijednost ovoga čina oni bi „dobili 20% teritorije, priznanje od glavnog protivnika.“[20] Usamljeni glas u bosanskom Predsjedništvu, Stjepan Kljuić, upozoravao je da „nemamo mi po Ustavu pravo na to“ jer „mi bi njima onda dali grunt na 49% i to bi se teretilo l00 narednih godina.“[21] No, zbiljski, rat je već bio gotov i za njegov formalan završetak preostala je tek nekolicina vojnih preslagivanja u funkciji stvaranja teritorijalnog balansa. Poraz srpskih pobunjenika u Hrvatskoj, tokom ljeta 1995, te niz oslobodilačkih operacija koje su vodile bosanska Armija, HVO i HV u Bosni i Hercegovini, osigurale su stavljanje srpske paravojske u inferioran položaj nakon čega će njihovo političko rukovodstvo prihvatiti uslove pregovora koje su ogodinu i pol ranije uporno odbijali. Da Amerikancima nije bilo stalo da rat u Bosni i Hercegovini ima svog pobjednika, vodeći računa da geostrateške interese prelome preko leđa ove zemlje, svjedočit će i činjenica veta američkog predsjednika Bila Klintona na zakon Kongresa SAD-a o unilateralnom ukidanju embarga na uvoz oružja Bosni i Hercegovini (Branch, 2009: 276). Činjenica je da SAD nisu željeli imati poražene pobunjene Srbe da, s druge strane, ne bi dobili dominantne Bošnjake. U potpunosti osiguravajući vlastitu zamisao buduće Bosne i Hercegovine, SAD će od Franje Tuđmana izdejstvovati izlazak HV-a (automatski i HVO-a) iz vojnih operacija u Bosni i Hercegovini, nakon čega Alija Izetbegović rezimira da rat trenutno vode samo bosanska Armija i srpska paravojska „jer ono je išlo, napredovanja su bila, kada je istovremeno dejstvovao, jedno 7-8 dana Atlanski pakt i Hrvatska vojska i HVO.“[22] Rat je bio završen.

Posljednji pregovori o miru u Bosni i Hercegovini dogodit će se u bazi američke vojske Rajt Paterson, u Dejtonu jer „ako mi to ne učinimo, to se neće ni desiti.“[23] Učešćem Srbije i Hrvatske u potpisivanju mirovnog ugovora o Bosni i Hercegovini, te članstvom paradržavnih tvorevina u njihovom sastavu, postignut je eksplicitan dokaz da, bez njihovog učešća, ne bi bilo ni rata. S druge strane, pristankom legalnih organa Bosne i Hercegovine da za svoje pregovarače prihvate unutrašnje pobunjenike, referendumski politički kapital države, pretvoren je u ništavilo. U članu 5. važećeg Ustava Bosne i Hercegovine, stajalo je da je „teritorij Republike jedinstven i nedjeljiv i da se republičke gra-

[20] Stenogram nastavka 282. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 23. 4. 1995, diskusija Alija Izetbegović

[21] Stenogram nastavka 282. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 23. 4. 1995, diskusija Stjepan Kljuić

[22] Stenogram 297. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 3.10.1995.

[23] State Department Dayton History Project Interview with Madeline Albright, 28. 10. 1996, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1996-10-28.pdf

nice smiju mijenjati na putu referenduma građana…dvotrećinskom većinom“ (Šarčević, 2008: 154). No, nadvladala je real politika. U takvom pregovaračko-političkom kontekstu, delegacija Bosne i Hercegovine je, implicite, predstavljala samo interese bošnjačkog naroda, čime je mir o Bosni i Hercegovini, umjesto pravde za napadnutu članicu Ujedinjenih nacija, preobražen u sporazum između njenih „zaraćenih etnija“. Uz kreiranje konteksta od strane ključnih država Evropske Unije i SAD-a, Bosna i Hercegovina pretvorena je u novi berlinski zid međunarodne politike, putem kojeg se Zapad branio od vlastitog podozrenja nastanka muslimanske države u Evropi, postavljajući te iste Bošnjake kao živi zid prema rusofilskom ostatku zemlje. Zvanično nazvan *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini* (Dejtonski mirovni sporazum), parafiran je 21.11.1995. od strane predstavnika krnje Jugoslavije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, te entiteta Federacija Bosne i Hercegovine i „Republika Srpska“. Na Vrhovnom savjetu odbrane krnje Jugoslavije, potpisivanje sporazuma smatralo se da je „stvorena…država na prostorima na kojima nikad nije bilo srpske države. To je historijsko dostignuće.“[24] Nasuprot srpskom osjećaju političkog trijumfa, u Sarajevu je sporazum tumačen na način da je država „opstala, barem formalno“, odnosno da „realno postoji…na dijelovima Federacije, a potpuno realno…na teritorijama gdje postoji kontrola naše Armije.“[25] Drugačije govoreći, Dejtonski mirovni sporazum kreirao je ustavno stanje, uokvirujući ratne politike u u mirnodopsku, političku dijalektiku. Fiksirane u konsocijacijskom ustavnom sistemu, unutar modela (kvazi) funkcionisanja, između sukoba i prinudne saradnje, potpisnici Dejtonskog mirovnog sporazuma upućeni su da svoje, nedovršene ratne sukobe, zatome ili, pak, nastave na ustavnom, zakonskom i simboličkom nivou.

Kantovski mišljeno, države koje svoje pravo dobijaju putem procesa ili suda, umjesto ratnom pobjedom, u zbilji postižu to da se “završava rat, ali ne i ratno stanje” (Kant, 1996: 6), odnosno, nijedan mirovni ugovor nije valjan ako “prešutno sadrži povod budućem ratu” (Kant, 2000, 115). U ovakvom, bespovijesnom kontekstu Bosna i Hercegovina živi svoje dejtonsko vrijeme tavoreći kao novi *berlinski zid* međunarodne zajednice koja se, u vlastitoj politici otvorenosti, prisjetila starih metoda ograđivanja, potvrđujući da srednjovjekovna vremena jesu prošla, no ne i njihova politička zaostavština. Ipak, treba imati u vidu da konzerviranje jednog društva za svoju prvu posljedicu ima proizvodnju unutrašnjih ekstrema, odnosno, da koncpiriani *berlinski zid* ne može funkcionisati kao dugoročna paradigma. Kreatori ovakvog koncepta kontekst

[24] Stenogram sjednice Vrhovnog savjeta odbrane Savezne Republike Jugoslavije, Beograd, 6. 12. 1995, diskusija Slobodan Milošević

[25] Radio-televizija Bosne i Hercegovine, Dnevnik 2, gostovanje Alije Izetbegovića, Sarajevo, 22. 11. 1995.

promišljaju unutar njegovih stalnih napetosti, međusobno ih sučeljavajući, no lišeni su vizije šta učiniti pod uslovom da napetosti između Bošnjaka i bosanskih Srba jednostavno nestanu. Ukoliko bi se Bošnjaci, umjesto ka Evropskoj Uniji, okrenuli ka Turskoj ili povijesnom dogovoru sa Srbijom, Bosna i Hercegovina poprimila bi sasvim drugačiju geopolitčku poziciju, odnosno, *berlinski zid* preselio bi se na granice susjedne Hrvatske. S tim u vezi, evropskoj i američkoj politici, nakon decenija podozrivosti prema muslimanskom političkom faktoru, potrebna je dalekosežna vizija o Bosni i Hercegovini u kojoj bi, ova država i njen nabrojniji narod, umjesto uloge *berlinskog zida* unutar geopolitičkog konteksta, na vrijeme postali dio evropskog političkog poretka.

LITERATURA

Althusius, J. (2003). Politika. *Politička misao*, Vol. XL, br. 4.

Asad, T. (2008). Formacije sekularnog – Hrišćanstvo, Islam, Modernost. Beograd, *Časopis Beogradski krug*.

Begić, I. K. (1997). *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo, Bosanska knjiga.

Branch, T. (2009). The Clinton Tapes. New York-London-Toronto-Sydney, *Simon & Schuster*.

Chollet, D. (2007). *Tajna povijest Daytona*. Zagreb, Global Marketing – Tehnička knjiga.

Cooper, R. (2009). *Slom država*. Zagreb, Profil International.

Davie, G. (2005). *Religija u suvremenoj Europi*. Zagreb, Golden Marketing – Tehnička knjiga.

Davie, G. (2007). *Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account*. Cambridge, Cambridge University Press.

Davutoğlu, A. (2001). Sukob interesa: jedno objašnjenje svjetskog (ne) reda. *Znakovi vremena – Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu*, 11.

Deklaracija predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine i predsjednika Republike Hrvatske, Ženeva, 14. 9. 1993.

Dopis predsjednika SDP-a, Nijaza Durakovića, Reformista, Selima Bešlagića, HSS, Iva Komšića, LBO, Adila Zulfikarpašića i Muhameda Filipovića, te članova Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Tatjane Ljuić-Mijatović, Mirka Pejanovića i Mira Lazovića, Ženeva, 3. 8. 1993.

Duraković, N. (2011). Prilog raspravi o ustavnim promjenama u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture "Preporod"*.

Filandra, Š. (2001). Muslimani i Evropa s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Sarajevo, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Svezak 11. Br. 19-20.

Filandra, Š. (2012). Bošnjaci nakon socijalizma. Sarajevo-Zagreb, *Preporod-Synopsis*.

Filipović, M. (1993). *Lično pismo upućeno Aliji Izetbegoviću*. Cirih, 4. 1. 1993.

Glaurdić, J. (2011). *Vrijeme Europe – zapadne sile i raspad Jugoslavije*. Zagreb, Mate.

Granić, M. (2019). *Diplomatska oluja, sjećanja najdugovječnijeg Tuđmanovog ministra*. Zagreb, Večernji List.

Hantigton, P. S. (2004). *Treći talas*. Beograd, Stubovi kulture.

Hejvud, E. (2004). *Politika*. Beograd, Clio.

Hodge, C. (2007). *Velika Britanija i Balkan*. Zagreb, Detecta.

Huntington, S. (1998). *Sukob civilizacija*. Zagreb, Izvori.

Informacija ministra vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine, upućena predsjedniku Predsjedništva i predsjedniku Vlade Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 28. 9. 1994.

Isensee, J. (1999). Nacija kao političko jedinstvo. *Politička misao*, Vol. XXXVI, br. 4.

Kant, I. (2000). *Pravno-politički spisi*. Zagreb, Politička kultura.

Kant, I. (1996). Prema vječnom miru. *Politička misao*, Vol. XXXIII, br. 1.

Karčić, H. (2009). *Izbor rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija o Bosni i Hercegovini 1992 – 2009*. Sarajevo, Connectum.

Komšić, I. (2006). *Preživljena zemlja – tko je, kada i gdje dijelio BiH*. Sarajevo, Prometej.

Kisindžer, H. (2016). *Diplomatija*. Beograd, Kosmos.

Krestić, Đ. V. (2017). *Velikohrvatske pretenzije na Vojvodinu i Bosnu i Hercegovinu*. Beograd, Srpska akademija nauka i umjetnosti.

Le Goff, Ž. (2010). *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*. Beograd, Clio.

Magnetofonski snimak sedamnaeste sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Pale, 25. i 26. 7. 1992.

Mahmutćehajić, R. (1997). Bosna kao neznanje. Sarajevo, *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 03.

Mahmutćehajić, R. (2006). Bosna nakon Dejtona. *Duh Bosne*.

Marković, G. (2009). *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine – izabrani aspekti*. Sarajevo, Sarajevo Open Centre.

Mastnak, T. (2007). *Evropa – istorija političkog pojma*. Beograd, Beogradski krug – Centar za medije i komunikacije.

Mihailović, K., & Krestić, V. (2017). *Memorandum SANU posle trideset godina*. Beograd, Novosti.

Petrović, V. (2016). *Srpske političke elite i Londonska konferencija*. Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Radio-televizija Bosne i Hercegovine. (1995). *Dnevnik 2*. Sarajevo, 22. 11. 1995.

Sadiković, E. (2014). *Evropa regija – Kohezijska politika Evropske unije i Zapadni Balkan*. Sarajevo, TKD Šahinpašić.

Siracusa, M. J. (1981). The Night Stalin and Churchill Divided Europe: The View from Washington. *The Review of Politics*, 43(3).

Službeni list SR BiH. (1990). Sarajevo, broj: 21/90.

State Department. (1996). *Dayton History Project, Interview with Warren Christopher*, 30. 10. 1996. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1996-10-30.pdf

State Department. (1996). *Dayton History Project Interview with Madeline Albright*, 28. 10. 1996. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1996-10-28.pdf

Stenogram intervjua autora rada s akademikom Muhamedom Filipovićem, Sarajevo, 2018.

Stenogram sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske sa delegacijom HDZ BiH, 27. 12. 1991. godine, u *Stenogrami o podjeli Bosne*, Galić Štefića, Bahtijar Amer (2017), Centar za kritičko mišljenje/Tacno.net.

Stenogram sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 7. 5. 1992.

Stenogram 101. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 25. 5. 1992.

Stenogram 229. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 26. 11. 1993.

Stenogram 231. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 15. 12. 1993.

Stenogram nastavka 280. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 12. 4. 1995.

Stenogram nastavka 282. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 23. 4. 1995.

Stenogram 297. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 3. 10. 1995.

Stenogram sjednice Vrhovnog savjeta odbrane Savezne Republike Jugoslavije, Beograd, 6. 12. 1995.

Šarčević, E. (2008). Dejtonski Ustav: karakteristike i problemi. Sarajevo, *STATUS – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*.

Šarinić, H. (1999). *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem*. Zagreb, Globus International.

Šulce, H. (2002). *Država i nacija u evropskoj istoriji*. Beograd, Filip Višnjić.

Trnka, K. (1993). *Komentar rezultata Ženevske konferencije o Bosni i Hercegovini*. Ženeva, 31. 1. 1993.

Unija tri republike. (1993). *Oslobođenje*, Sarajevo, 31. 7. 1993.

Zapisnik sa razgovora državno-političkog vodstva Hrvatske sa predstavnicima Hrvatske demokratske zajednice i hrvatskim predstavnicima iz Bosne i Hercegovine. Zagreb, 17. 9. 1992.

Zapisnik sa četrdeset druge sjednice Narodne skupštine Republike Srpske. 18. i 19. 7. 1994.

Zapisnik sa sastanka Kluba poslanika prije dvadeset četvrte sjednice Narodne Skupštine Republike Srpske. Bijeljina, 8. 1. 1993.

Zapisnik sa dvadeset pete sjednice Narodne Skupštine Republike Srpske. Pale, 19/20. 1. 1993.

Zapisnik sa dvadeset šeste sjednice Narodne Skupštine Republike Srpske. Bileća, 3. 4. 1993.

Zapisnik sa tridesete sjednice Narodne Skupštine Republike Srpske. Jahorina, 5/6. 5. 1993.

Zapisnik razgovora predsjednika Republike Hrvatske, Franje Tuđmana, sa predstavnicima „Herceg-Bosne". Zagreb, 13. 2. 1994.

Zapisnik sa trideset devete sjednice Narodne skupštine Republike Srpske. Pale, 24. i 25. 3. 1994.

Zapisnik sa četrdeset treće sjednice Narodne skupštine Republike Srpske. Pale, 28. 7. 1994.

Zapisnik sa četrdeset šeste sjednice Narodne skupštine Republike Srpske. Pale, 9, 10. i 11. 11. 1994.

Zapisnik sa pedesete sjednice Narodne skupštine Republike Srpske. Sanski Most, 15. i 16. 4. 1995.

Zimmerman, W. (1997). *Izvori jedne katastrofe*. Zagreb, Globus.

Semir Halilović

Dayton Bosnia and Herzergovina – New Berlin Wall of the International Community

SUMMARY

The fall of the Berlin Wall does not represent the end of East-West divisions, but their relocation into new geographical frameworks. The collapse of communism and, together with it, the Yugoslav federation, represented an opportunity to move geopolitical faults from the epicenter of Europe to its periphery. Ever since World War II, the leaders of the Anti-Fascist Coalition had an agreement "about our affairs in the Balkans" (Syracusa, 1981: 381), dividing Yugoslavia into the Western and Soviet zones of influence (Šulce, 2002). The functional reflection of this division will be expressed by the breakup of Yugoslavia, and the remaining of Serbia in the eastern, that is, Slovenia and Croatia in the western political hemisphere. The Balkan border between the new West and East will be set in Bosnia and Herzegovina, whose predominant Bosniak demographic substrate has been turned into a living political wall. Such a development of events was ensured by the permitted war against Bosnia and Herzegovina, which changed the political reality of this country, left on the margins of Europe. Formed "on the basis of Christian values" (Davie, 2005: 23) and the logic of painful but realistic renewal of its own Christian content (Branch, 2009), Europe did not accept the possibility of a predominantly Muslim state within its borders. Unitary Bosnia and Herzegovina, then and today, was interpreted as a euphemized political domination of Bosniaks. In this regard, international decision-makers ended the war against Bosnia and Herzegovina with a peace agreement, which built two new geopolitical walls: the first - in the western hemisphere of Bosnia and Herzegovina - separated Europe from its Muslim rest, while the second, in the east of the country, between the West and Russia amortized by inserting a Bosniak demographic buffer zone. It is a historical question whether a peace treaty can be considered valid if it "tacitly contains a reason for future war" (Kant, 2000:115), that is, whether the international community, creating the Bosnian peace, creates the conditions for its opposite.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Berlin Wall, Dayton Peace Agreement, international community, peace negotiations.

Hamdija Muratović*

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.05

Mogućnosti unapređenja stečajnog postupka korištenjem informacionih tehnologija

Sažetak

Stečajni zakoni u Bosni i Hercegovini su od njihovog donošenja do danas više puta mijenjani i dopunjavani. U tom procesu zakonodavac se odlučio za donošenje dopune koja omogućava upotrebu informatičkih tehnologija, da sve objave idu putem e-oglasne ploče sudova. Treba istaknuti da e-oglasna ploča predstavlja besplatnu i javnu uslugu koja omogućava elektronički pregled i pretraživanje objavljenih odluka i drugih pismenih dokumenata općinskih, kantonalnih i entiteskih sudova u Bosni i Hercegovini. Isto je regulisano i kad je u pitanju javnost u Poreskim organima i organima Uprave za indirektno oporezivanje kao i u Finansijskim agencijama u izvršnim postupcima. U svakom slučaju, Stečajni zakoni u svojim odredbama pojedinačno navode sve sudske podneske na koje se odnose navedena pravila dostave objavom na mrežnoj stranici e-oglasna ploča sudova u predstečajnom i stečajnom postupku. Nadalje, zakoni o stečaju sada indirektno ističu da se sva sudska pismena dostavljaju objavom pismena na mrežnoj stranici e-oglasne ploče sudova, a dostava se smatra obavljenom istekom zakonskog roka od dana objave pismena na mrežnoj stranici e-oglasne ploče sudova. Ta objava pismena na mrežnoj stranici e-oglasne ploče sudova smatra se dokazom da je dostava obavljena svim sudionicima, uključujući i one za koje je propisana posebna dostava.

Ključne riječi: Zakoni o stečaju, dostava, zakonodavac, e-oglasna ploča, informatičke tehnologije, elektronički pregled, oporezivanje, sudovi, stečaj

Uvod

Finansijske informacije postaknute rastom informacionih tehnologija su unijele radikalne promjene u svim sferama društvenih aktivnosti posebno u sferi ekonomije, zdravstva, školstva, državne uprave, kulture, itd. Skoro pa svi pojedinačni relevantni društveni subjekti širom svijeta imaju pristup ekonomskim, kulturnim, tehničkim, zdravstvenim, obrazovnim i svim drugim novinama neophodnim za rad i napredak. Uporedo sa rečenim se rapidno pojačava i potrošnja a što dovodi do stalnih ili sukcesivnih finansijskih zaduženja kako pravnih tako i fizičkih subjekata. Sve rečeno uzrokuje višestruko povećanje

* Predsjednik udruženja stečajnih upravnika FBiH

stečaja pravnih subjekata a u razvijenijim državama i ličnih i porodičnih stečaja (ličnih i porodičnih bankrota). Međutim, vladajuće mišljenje je da su ovakav tok promjena i pojava stečaja sasvim prihvatljivi u opštem tehničkom i tehnološkom napretku.

Međutim problem kod država u tranziciji je u nedovoljnoj pravnoj uređenosti ove oblasti i otpor prema novim tehnologijama, posebno kod kadrova koji ne posjeduju potrebna znanja za upotrebu istih ili pak iz samo njima poznatim razlozima za otpor prema visokotehnološkom napretku. Često je to i rezon: "Ma pusti to je suviše izloženo javnosti", dakle transparentno je. Ovo ilustruje društvenu svijest u kojoj je sve misterija a u osnovi brane se mogućnosti korupcije i kriminala na svim nivoima društvene organizacije i društvenih subjekata.

Situacija u Bosni i Hercegovini

Kada analiziramo situaciju u Bosni i Hercegovini, vrlo je važno napomenuti da su reformske norme na svim nivoima Bosne i Hercegovine uglavnom usklađene sa Međunarodnim računovodstevenim standardima i Međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja (SRRS i SRRRA).

Pravno uređenje upotrebe informacionih tehnologija u Bosni i Hercegovini je najvećim dijelom regulisano po vertikali; Država—Entiteti—Brčko district BiH u sljedećim pravnim izvorima:

1. Federacija BiH

- Zakon o stečaju
- Zakon o likvidacionom postupku
- Zakon o sudovima
- Zakon o parničnom postupku
- Zakon o izvršnom postupku
- Zakon o vanparničnom postupku
- Zakon o radu
- Opći kolektivni ugovor za teritoriju Federacije BiH
- Zakon o računovodstvu i reviziji Federacije BiH sa podzakonskim aktima
- Zakon o unutrašnjem platnom prometu Federacije BiH
- Zakon o deviznom poslovanju Federacije BiH
- Zakon o mjenici Federacije BiH
- Zakon o čeku Federacije BiH
- Zakon o privrednim društvima Federacije BiH
- Zakon o tržištu vrijednosnih papira Federacije BiH
- Zakon o poreznoj upravi Federacije BiH

- Zakon o porezu na dodatnu vrijednost (PDV)
- Zakon o porezu na dohodak Federacije BiH
- Zakon o porezu na dobit
- Zakon o porezu na imovinu, naslijeđe i poklon ili dar u Federaciji BiH
- Zakon o visini stope zatezne kamate Federacije BiH
- Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranju terorističkih aktivnosti
- Zakon o zakupu poslovnih zgrada i prostorija u Federacije BiH
- Zakon o taksama Federacije BiH
- Zakon o stranim ulaganjima Federacije BiH
- Zakon o bankama Federacije BiH
- Zakon o društvima za osiguranje Federacije BiH
- Zakon o finansijskom poslovanju Federacije BiH

2. Republika Srpska

- Zakon o stečaju
- Zakon o likvidacionom postupku
- Zakon o sudovima
- Zakon o parničnom postupku
- Zakon o izvršnom postupku
- Zakon o vanparničnom postupku
- Zakon o radu
- Opći kolektivni ugovor za teritoriju Republike Srpske
- Zakon o računovodstvu i reviziji sa podzakonskim aktima
- Zakon o unutrašnjem platnom prometu
- Zakon o deviznom poslovanju
- Zakon o mjenici
- Zakon o čeku
- Zakon o privrednim društvima
- Zakon o tržištu hartija od vrijednosti
- Zakon o poreskom postupku
- Zakon o porezu na dodatnu vrijednost
- Zakon o porezu na dohodak
- Zakon o porezu na dobit
- Zakon o porezu na nepokretnosti
- Zakon o visini stope zatezne kamate
- Zakon o sprečavanju pranja novca i financiranju terorističkih aktivnosti
- Zakon o posebnim republičkim taksama

3. Brčko distrikt BiH

U Distriktu Brčko je kao i u dva entiteta u mogućim raspoloživim okvirima regulisana upotreba informacionih tehnologija. Zakonska regulativa je usklađena sa entitetima i inačica je koncepta Države Bosne i Hercegovine u toj oblasti.

Na primjer, Zakonom o radu, izmjenama i dopunama istih u BiH zakonodavstvo se u osnovi uvodi institut i uređenje rada putem digitalnih radnih platformi. Naime, prema podacima Evropske komisije, industrija digitalnih radnih platformi je samo u 2020. godini uprihodila cca 20 milijardi eura, zapošljavala je više od 28 miliona novih radnika, itd. Ili primjer iz drumskog saobraćaja, gdje je u odredbama Zakona o sigurnosti saobraćaja na putevima, predviđeno mnoštvo prekršaja koji se vrlo rijetko procesuiraju i s kojima vjerovatno veliki broj sudionika u prometu nije ni upoznat.

Još želimo da apostrofiramo vremenski kriterij, u odnosu na upravni akt pravni poredak ne uređuje samo važnost odgovora na pitanje kada je akt dostavljen stranci, već, u pojedinim slučajevima, i kada je akt donesen, odnosno kada je otpremljen. Ovo je bitan segment efikasnosti u svim djelatnostima a posebno u privredi i njenom stalnom praćenju po parametrima rokova, zaduženja, dospijeća naplate, poreskih obaveza itd.

Kad je u pitanju Bosna i Hercegovina, procesi stečaja privrednih društava, što je u fokusu našeg interesovanja, i upotreba informacionih tehnologija kao pomoćnog mehanizma za vođenje istih imaju temelje zvanično ili de iure u pravnoj regulativi. Ovo možemo posmatrati kroz tri grupe aktivnosti:

1. Vođenje poslovnih knjiga od strane računovodstva stečajnog dužnika ili servisa i pohrana podataka u Registru finansijskih izvještaja kod Finansijsko-informatičke agencije FBiH i to za godinu koja je završila 31. 12. tekuće godine a na šta nas obavezuju:
   - Zakon o računovodstvu i reviziji,
   - Zakon o Finansijsko-informatičkoj agenciji,
   - Zakon o poreznoj upravi Federacije BiH,
   - Zakonu o porezu na dodanu vrijednost,
   - Pravilnik o primjeni Zakonu o porezu na dodanu vrijednost,
2. Pohrana podataka u informatički sistem nadležnih sudova sa ročišta za prethodni postupak, ispitivanje potraživanja, izvještajna ročišta, ročišta za diobu i druga ročišta u neposrednoj vezi sa postupkom stečaja,
   - Zakon o stečaju,
   - Zakon o sudovima FBiH,

3. a) Treću grupu čine norme koje tretiraju stečajne upravnike a sve se oslanjaju na važeće Zakone o stečaju.[1]
   Ova treća pod a) tačka, sa aspekta informaciono-komunikacionih tehnologija nije *de iure* regulirana, izuzev nekih privatnih razmjena informacija koje nemaju zvanično dejstvo.
   b) Čine norme koje tretiraju stečajne dužnike , a oslanjaju se na Zakon o stečaju.

- Konektovani su za FBiH sa FIA Sarajevo, vezano za prijavu Završnih godišnjih obračuna.
- Za RS sa APIF Banja Luka za prijavu završnih godišnjih obračuna.
- Konekcija sa Upravom za indirektno oporezivanje BiH Banja Luka.
- Konekcija sa Poreznom upravom FBiH Sarajevo.
- Konekcija sa Poreznom upravom RS Banja Luka

Generalno gledano, neizbježnosti koje prate razvoj i nužnost donošenja nove i usavršavanja postojeće zakonske regulative kako u svim sferama tako i u oblasti stečaja su sasvim izvjesne. Međutim ključno je, po nama, kad su u pitanju države u tranziciji kao što je Bosna i Hercegovina, da se stečajni "reformatori" moraju zapitati dali i kako propisi mogu donijeti ili osporiti bolje odluke o zaduživanjima, koja su osnovni generator propasti vrlo krhke tranzicione ekonomije.

U pravcu rečenog, mnogo se može dobiti radom na duge staze. Činjenica je da se broj stečajnih predmeta udvostručio tokom 2010-ih, a utrostručio 2020-ih, a nedosljednom primjenom postojećih propisa se sprečava da se u zadnjim godinama rapidno još poveća.

Gdje je rješenje?! Amerikanci su decenijama slušali da se dave u moru dugova i da prebrzo podliježu zovu lakog kredita.[2] U tom kontekstu možemo raspravljati o tome zašto i tekući porast firmi pred stečajem kao i onih koje su ušle u stečaj, ne treba gubiti iz vida dugoročni trend zaduživanja koji nema mnogo veze sa izmjenama Zakona o stečaju.[3]

---

[1] Upotrebljena množina obuhvata tretirane Zakone na nivou Države BiH, Entiteta i Distrikta Brčko.

[2] Zaista, bila je to stara priča čak i iz 1950-ih. Vidi, npr. Robert E. Lewis, Neki faktori rasta potrošačkih kredita, 11 J. FIN. 249, 249 (1956) („U brzo rastućem polju potrošačkih kredita, međutim, nema mnogo novina u uznemirujućim promjenama.").

[3] Zakon, naravno, može pokrenuti tehnološke inovacije. Odluka Marquettea, dozvoljavajući nacionalnim bankama koje se nalaze u jednoj državi da posluju u drugoj državi, deregulirala je potrošačko kreditiranje i možda je sama po sebi omogućila veliki dio finansijskih inovacija

Važnost informacionih tehnologija u stečajnom postupku

Presudom od 23.04.2018. Evropski sud za ljudska prava, br. 53723/13 od 21. 5. 2015), problematizira pitanja mjera koje država mora preduzeti da bi osigurala strankama stečajnog postupka "pravičnu mogućnost" sudjelovanja na ročištima. U navedenom kontekstu korištenje informatičke tehnologije, dakle i e-oglasne ploče kao modela dostave i objave u stečajnom i predstečajnom postupku, načelno doprinosi učinkovitosti i transparentnosti postupka paralelno olakšavajući strankama pristup pravosuđu.[4]

Međutim, budući da pravo na pristup internetu, kao ljudsko pravo, nije izravno definisano domaćim propisima, postoji i rizik da će se nekim subjektima ugroziti pristup pravosuđu (primjerice, subjekti koji nemaju pristup internetu). Cilj je, dakle, sagledati usklađenost *de lege lata* rješenja Stečajnog zakona o dostavi s praksom Evropskog suda za ljudska prava. Ista praksa je i Suda Evropske unije, koji polazeći od pretpostavke da saznanja o judikaturi europskih sudova mogu biti ključna za razumijevanje razmatranih problema u ovom radu.

Neka pitanja za raspravu

Kompleksnost i aktuelnost problema koji obrađujemo, a radi preciznosti i jasnoće, smatramo značajnim *ab initio* napraviti objašnjenje pojma „e-pravosuđe". Sintagma „e-pravosuđe" u literaturi obuhvata širok raspon inicijativa, uključujući upotrebu elektronske pošte, e-predmet, e-oglasna ploča, e-komunikacije, podnošenje zahtjeva internetom, pružanje informacija internetom (uključujući sudsku praksu), primjenu video saslušanja i video konferencija, internetsko praćenje registriranja i toka predmeta te mogućnost sudaca ili drugih donositelja odluka da elektronički pristupe informacijama. Štaviše, Evropski portal *e*-pravosuđe omogućuje subjektima, kao jednu od mogućnosti, da *on line* pokreću prekogranične sporove male vrijednosti ili postupke za izdavanje platnih naloga, u skladu s mjerodavnim sekundarnim pravom EU-a.

Iz postupne perspektive, u okviru člana 6. Evropske Konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (u nastavku: Konvencija) pravo na internet doživljava skromnu razradu pa iako Evropski sud za ljudska prava (u nastavku: ECHR) nije dao definiciju e-pravosuđa, jer je u biti riječ o ″kvalifikaciji ili pravnom predočenju″ koje se neprestano razvija njegovom sudskom praksom, podliježe pravilima o pristupu sudu i pravu na pravično suđenje prema članu

u kreditiranju, npr. kreditnih kartica koje smo vidjeli 1980-ih i 1990-ih. Vidi Marquette Nat'l Bank v. Prvi od Omaha Serv. Corp., 439 US 299, 301 (1978).

[4] Presuda od 23.04.2018. Evropski sud za ljudska prava, br. 53723/13 od 21.5.2015.

6. Konvencije. To nam svakako ukazuje i predmet *Lawyer Partners a.s.* protiv Slovačke gdje je podnositelj pritužbe, privatna tvrtka s ograničenom odgovornošću, htjela pokrenuti više od 70 000 građanskih parnica za naplatu duga. Zbog velikog broja tužbi, tvrtka ih je snimila na DVD i poslala sudu zajedno s pismom obrazloženja. Iako je domaći zakon omogućavao podnošenje tužbi na taj način, sud ih je odbio registrirati na osnovu toga što mu nedostaje potrebna oprema. Žalba Ustavnom sudu odbijena je zato jer je podnesena izvan zakonski propisanog dvomjesečnog roka. ECHR je napomenuo da bi, u tiskanom obliku, tvrtkine tužbe i popratni dokumenti ispunili više od 40 milijona stranica. U tim se okolnostima odluka tvrtke o sredstvu podnošenja tužbi nije mogla smatrati neprimjerenom. Domaći zakon omogućavao je elektroničko podnošenje tužbi te se tvrtku podnositeljicu nije moglo kritikovati što je iskoristila tu mogućnost. Odbijanje suda da registrira tužbe činilo je nerazmjerno ograničenje prava na pristup sudu.

Definicija problema

Budući da su Zakoni o stečaju u Bosni i Hercegovini od njihovog donošenja do danas mijenjani i dopunjavani više puta zakonodavac se odlučio za donošenje dopune koja konačno omogućava da sve objave idu putem e-oglasne ploče sudova. Treba istaknuti da e-oglasna ploča predstavlja besplatnu i javnu uslugu koja omogućava elektronički pregled i pretraživanje objavljenih odluka i drugih pismena općinskih, kantonalnih i entitetskih sudova u Bosni i Hercegovini. Isto je regulisano i kad je u pitanju javnost u Poreskim organima i organima Uprave za indirektno oporezivanje kao i u Finansijskim agencijama u izvršnim postupcima.

U svakom slučaju, Zakoni o stečaju u svojim odredbama pojedinačno navode sve sudske podneske na koje se odnose navedena pravila dostave objavom na mrežnoj stranici e-oglasna ploča sudova u predstečajnom i stečajnom postupku. Nadalje, Zakon o stečaju je sada indirektno istakao da se sva sudska pismena dostavljaju objavom pismena na mrežnoj stranici e-oglasnih ploča sudova, a dostava se smatra obavljenom istekom zakonskog roka od dana objave pismena na mrežnoj stranici e-oglasne ploče sudova. Ta se objava pismena na mrežnoj stranici *e*-oglasna ploča sudova smatra dokazom da je dostava obavljena svim, sudionicama, pa i onima za koje je propisana posebna dostava

Dakle, povjerioci sada moraju za sve odluke pratiti objave na *e*-oglasnoj ploči kako ne bi propustili rokove za prijavu odnosno za žalbu. Primjerice, u rješenju o otvaranju stečajnog postupka sud će pozvati povjerioce da stečajnom upravniku u roku od 60 dana od dana objave toga rješenja prijave svoje potraživanje. Sve se prijave potraživanja nakon isteka roka za prijavu odbacuju. Znatno su u Zakonima o stečaju skraćeni rokovi u kojima povjerioci mogu

prijaviti svoja potraživanja jer više nema, ili nebi trebalo biti naknadnih rokova za prijavu.

Svakako ovakva rješenja o dostavi pismena u korporativnim stečajevima mogu se problematizirati budući da postupci kojima se može pristupiti isključivo „elektroničkim sredstvima" nekim osobama potencijalno mogu onemogućiti "pravičnu mogućnost" sudjelovanja na ročištima. Drugim riječima, pitanje je da li se normiranjem da se pismena objavljuju na e-oglasnoj ploči, odnosno da se stranci ne vrši osobno dostavljanje akta kojim se odlučuje o njezinom pravu, obavezi ili na zakonom zasnovanom interesu, zbog čega objektivno nije u mogućnosti da se upozna sa sadržajem akta, dovodi u pitanje ostvarivanje prava na pravično suđenje i prava na jednaku zaštitu prava i na pravni lijek što je zajamčeno zakonskim normama.

Primjer, predmet Zavodnik protiv Republike Slovenije

U predmetu Zavodnik protiv Slovenije, ECHR je dao neke naznake u smislu mjera koje bi država članica morala poduzeti u određenim situacijama kako bi vjerovnicima osigurala mogućnost sudjelovanja u stečajnom postupku. Nažalost ovaj primjer služi kao podrška protivnicima primjene informacionih tehnologija, a kod nas u BiH pod egidom da "mi nismo članica EU". Presuda se tiče neodgovarajućeg obavještavanja povjerioca o stečajnom postupku. Podnosilac zahtjeva se, uglavnom, žalio na ugrožavanje njegovog prava na pristup sudu u pogledu stečajnog postupka nad njegovim bivšim poslodavcem, trgovačkim društvom, u kojem je on bio povjerilac. Na ročištu održanom u odsustvu podnosioca zahtjeva prihvaćen je prijedlog stečajnog upravitelja za diobu stečajne mase. Podnositelj zahtjeva nije znao niti vidio obavijest o ročištu koje je unaprijed objavljeno na oglasnoj ploči suda, niti je pročitao obavijest u Službenom glasilu. Stoga se nije mogao žaliti na odluku jer je propustio predviđeni prekluzivni rok za žalbu. Ovo je samo jedan primjer iz evropske sudske prakse a takve su brojne u sudskoj i stečajnoj praksi u Bosni i Hercegovini.

Konačno, iako slovenski zakon ne propisuje ličnu dostavu poziva i sudskih odluka u stečajnom postupku, on ipak propisuje mogućnost objavljivanja obavještenja o raspravi vezanoj za raspodjelu stečajne mase u masovnim medijima. ECHR je izrazio žaljenje što domaći sudovi u konkretnom slučaju nisu iskoristili mogućnost objavljivanja spomenutog obavještenja u masovnim medijima. Sud nije prihvatio argument Vlade da je podnosilac zahtijeva trebao znati o toku postupka iz *on line* medija koji su o tome pisali. Štaviše, u ovom dijelu se suglasio s podnosiocem prijedloga da se *on line* mediji ne mogu promatrati kao mediji usmjereni ka općoj javnosti i/ili da su dospjeli do podnosioca zahtijeva kao starije osobe koji je tvrdio da ne koristi računar, niti

ima pristup internetu. Stoga ipak, a u okolnostima ovog slučaja, ECHR nije mogao doći do zaključka da je podnosilac zahtijeva imao pravičnu mogućnost saznanja o ročištu o raspodjeli stečajne mase, kao i da je nemogućnost sudjelovanja u postupku posljedica nedostatka njegove dužne pažnje. Štaviše, ECHR je stajališta kako ne bi bilo nerazmjerno očekivati od tužene države da je poduzela dodatne korake kako bi osigurala da nekoliko povjerilaca koji su u postupku stečaja preostali, uključujući i podnosioca zahtijeva, obavijesti o zakazanom ročištu na kojem se raspravljalo o raspodjeli stečajne mase, kao i o odluci donesenoj na ovom ročištu. Uskraćivanjem mogućnosti da sudjeluje u raspravi o raspodjeli stečajne mase podnosilac zahtjeva bio je spriječen uložiti žalbu na plan stečajnog upravnika o raspodjeli stečajne imovine kao i pokušati odbraniti svoje pravo kako bi dobio veći postotak u namirenju svog potraživanja za neisplaćene plaće. U konačnici, ECHR je jednoglasno utvrdio i donio presudu u korist podnosioca zahtjeva, da postoji povrede važećih propisa i obvezao Sloveniju na isplatu iznosa 12.500 eura na ime naknade nematerijalne štete, kao i iznosa od 2.500 eura na ime troškova postupka.

Slijedno prethodnom, važnu ulogu u implementaciji informacionih tehnologija u svim društvenim sferama, pa i u pravnom i poslovnom prometu i stečajnom postupku mogu se koristiti elektronski potpisi formirani postupcima različitih nivoa sigurnosti i zasnovani na potvrdama različitih klasa. Pravno djelovanje elektronskog potpisa i njegova upotreba kao dokaznog sredstva ne može se isključiti zbog činjenice da je elektronski potpis dostupan jedino u elektronskoj formi ili zbog toga što nije zasnovan na kvalificiranoj potvrdi, ili kvalificiranoj potvrdi akreditiranog ovjerioca, ili zbog toga što nije formiran upotrebom tehničkih sredstava i postupaka,[5] člana 14. ovog Zakona.

Kratki zaključci

Budući da se pravo na pošteno suđenje odnosi na građanske predmete, potrebno je istaknuti da je Evropski sud svojom sudskom praksom utvrdio da i stečajni postupci potpadaju pod građanske predmete.

Za sada koncept prava na internet nije izravno uređen domaćim BiH propisima, na način da je pristup internetu prepoznat kao pravo. No, iako judikatura evropskog sudstva ne utvrđuje posebne uvjete u vezi s *e*-pravosuđem, sadašnje rješenje o dostavi može rezultirati činjenicom da će se određenim osobama

[5] Člana 14. Zakona o elektronskom potpisu donesen na osnovu člana IV. 4.a) Ustava Bosne i Hercegovine, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, na 85. sjednici Predstavničkog doma, održanoj 18. septembra 2006. godine, i na 63. sjednici Doma naroda, održanoj 20. septembra 2006. godine, usvojila je

potencijalno onemogućiti ostvarivanje prava na pristup pravosuđu u slučaju da nemaju pristup internetu.

Naime, mišljenja smo da bi bilo koji spor pred sudom mogao biti javno raspravljen, ustavni uslov je da sud osigura prisustvo i mogućnost aktivnog sudjelovanja subjekata o čijim se pravima i obvezama raspravlja.

Dakle, svrha ustavnog prava je u tome da se svakoj osobi na koju se odnosi odluka kojom se odlučuje o njezinom pravu, obavezi ili na zakonu zasnovanom interesu osigura objektivna mogućnost da protiv takve odluke koristi propisano, djelotvorno pravno sredstvo. U kontekstu prethodnog, spuštajući se na praktični i empirijski nivo, vidimo da je stečajni postupak po svojoj prirodi ograničavajući, krut i/ili teško provodiv.[6]

---

[6] Član 25. Zakon o stečaju F BiH, (Dostavljanje i javno oglašavanje) (1) Stečajni sud vrši dostavu pismena po službenoj dužnosti. (2) Dostava se vrši javnim oglašavanjem na oglasnoj ploči suda i web stranici suda – elektronskoj tabli suda, uključujući i slučajeve u kojima ovaj zakon predviđa posebnu dostavu. Dostava se smatra izvršenom istekom pet sljedećih radnih dana od dana oglašavanja na oglasnoj ploči suda i web stranici – elektronskoj tabli suda. (3) Ako je zakonom izričito predviđeno oglašavanja u "Službenim novinama Federacije BiH", dostava se smatra izvršenom istekom pet dana od dana oglašavanja u "Službenim novinama Federacije BiH". (4) Sva pismena koja se stečajnom dužniku dostavljaju putem pošte, stečajni dužnik je dužan objaviti na svojoj web stranici, ukoliko je ona otvorena.
Član 107. (Objavljivanje rješenja o otvaranju stečaja) (1) Rješenje o otvaranju stečajnog postupka sud objavljuje na oglasnoj tabli suda, web stranici suda -elektronskoj tabli suda, na internet stranici FIA-e, a u "Službenim novinama Federacije BiH" objavit će se samo izreka rješenja. (2) Kopija rješenja dostavlja se nadležnom tužilaštvu, Poreskoj upravi Federacije BiH i Upravi za indirektno oporezivanje Bosne i Hercegovine. (3) Rješenje iz stava (1) ovog člana, koje se odnosi na privredna društva organizirana kao dionička društva, dostavlja se berzi na kojoj se trguje dionicama tog privrednog društva, u pisanoj ili elektronskoj formi, najkasnije sljedećeg dana od dana donošenja. (4) Sud obavezno dostavlja FIA-i, pored rješenja iz stava (1) ovog člana, i obavještenje koje sadrži sljedeće podatke: a) kada je podnosilac prijedloga za otvaranje stečajnog postupka – stečajni dužnik, da li je stečajni dužnik, odnosno organ ovlašten za zastupanje stečajnog dužnika podnio prijedlog za otvaranje stečajnog postupka u roku od 60 dana od dana nastupanja platežne nesposobnosti ili. b) kada je podnosilac prijedloga za otvaranje stečajnog postupka – povjerilac, da li je povjerilac podnio prijedlog za pokretanje stečajnog postupka nakon isteka roka od 60 dana od dana nastupanja platežne nesposobnosti kada je to bio dužan da podnese stečajni dužnik, odnosno organ ovlašten za zastupanje stečajnog dužnika.
Član 242. (Objava odluke) (1) Rješenje kojim se stečajni plan potvrđuje ili kojim se potvrda uskraćuje objavljuje se na ročištu za glasanje ili na posebnom ročištu koje će se održati u roku od 15 dana od dana održavanja ročišta za glasanje. (2) Ako sud potvrdi stečajni plan, stečajni plan ili sažetak njegovog bitnog sadržaja, objavit će se na oglasnoj tabli suda i web stranici suda -elektronskoj tabli suda. Rješenje o potvrdi stečajnog plana dostavlja se u sudski i drugi registar po pravosnažnosti. (3) Rješenje iz stava (1) ovog člana koje se odnosi na privredna društva organizirana kao dionička društva dostavlja se berzi koja trguje dionicama tih poduzeća, u pisanoj ili elektronskoj formi, najkasnije sljedećeg dana od dana donošenja, odnosno od dana pravosnažnosti.

Konačno, činjenicu da se preko evropskog sudstva i definitivno sudstva anglosaklsonskog prava afirmira načelo precedentalnog prava i time sudske prakse kao formalnog izvora prava, što zahtjeva pojačanu pažnju u praćenju i tog izvora prava, ostaje da se vidi je li sudska praksa domaćih sudova osposobljena da se (po hitnom postupku) transformira od tzv. pozitivne ka kreativnoj praksi pravosudnih institucija i nosilaca funkcija stečajnih upravnika.

Treba raditi na pravnoj regulative koja bi omogućila informaciono uvezivanje Sudova — Stečajnih dužnika — stečajnih upravnika.

Konačna implementacija Zakona o elektronskom potpisu će značajno uticati na efikasnost komunikacije na svim nivoima organizacije države i subjekata, privrednih, upravnih, kulturnih, pravosudnih, itd. u njihovom bržem i kvalitetnijem međusobnom komuniciranju koje je zakonski utemeljeno.

Hamdija Muratović

Possibilities of Improving the Bankruptcy Procedure Using Information Technologies

SUMMARY

Bankruptcy laws in Bosnia and Herzegovina have been changed and amended several times since their adoption. In that process, the legislator decided to adopt an amendment that enables the use of information technologies, so that all announcements go through the e-bulletin of the courts. It should be pointed out that the e-bulletin is a free and public service that enables the electronic review and search of published decisions and other written documents of municipal, cantonal and entity courts in Bosnia and Herzegovina. The same is regulated when it comes to the public in the Tax authorities and the authorities of the Indirect Taxation Administration, as well as in the Financial Agencies in executive proceedings. In any case, the Bankruptcy Laws, in their provisions, individually list all court submissions to which the aforementioned delivery rules apply by publishing them on the website of the e-bulletin of courts in pre-bankruptcy and bankruptcy proceedings. Furthermore, the Bankruptcy Laws have now indirectly pointed out that all court documents are delivered by publishing the documents on the website of the e-bulletin boards of the courts, and the delivery is considered completed after the expiration of the legal term from the date of publication of the documents on the website of the e-bulletin boards of the courts. This written publication on the e-bulletin board of the courts is considered proof that delivery has been made to all participants, including those for whom special delivery is prescribed.

Keywords: Bankruptcy laws, delivery, legislator, e-bulletin board, information technology, electronic review, taxation, courts, bankruptcy.

Sadmir Karović*, Marina M. Simović**

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.06

Nasilje u porodici u krivičnom pravu Bosne i Hercegovine sa osvrtom na međunarodne standarde i savremena shvatanja

Sažetak

U ovom radu aktualizirana su određena pitanja krivičnopravne, krivičnoprocesne i viktimološke prirode koja se neposredno odnose na krivično djelo nasilje u porodici. Ovo krivično djelo je propisano kao samostalno i autonomno krivično djelo u krivičnom pravu Bosne i Hercegovine što je kompatibilno sa međunarodnopravnim standardima koje je država Bosna i Hercegovina preuzela, odnosno prihvatila. S tim u vezi, posebna pažnja je posvećena kompleksnosti definisanja pojma nasilja u porodici, cijeneći, prije svega, njegovu pravnu, odnosno društvenu dimenziju sa osvrtom na međunarodnopravne standarde, te objektivno – subjektivnu koncepciju pojma nasilja u porodici na osnovu zakonskog opisa ovog krivičnog djela. Takođe, ovo krivično djela se posmatra kroz prizmu zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda svakog pojedinca. U kontekstu obavezujuće, adekvatne i pravilne primjene međunarodnopravnih standarda, posebno je naglašena važnost Konvencije Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – Istanbulska konvencija.

Ključne riječi: porodica, nasilje, krivično djelo, međunarodni standardi

UVOD

Kriminalitet, kao kompleksna društvena pojava multidisciplinarne i multifaktorijane prirode, ispoljava se u različitim oblicima ljudske destrukcije usmjerene na najvažnija dobra i vrijednosti koje prepoznaje civilizovan svijet. Nasilje u porodici nije novina u društvu već specifičan društveni fenomen i oblik kriminaliteta koji je prisutan u različitim fenomenološkim oblicima od najstarijeg perioda do danas, a koji u savremenim uslovima sa razlogom izaziva posebnu pažnju naučne, stručne i opšte javnosti. Nasilje u porodici se

* vanredni profesor, Pravni fakultet, Univerzitet u Travniku, zaposlen u Državnoj agenciji za istrage i zaštitu, e-mail: karovic.s@hotmail.com; https://orcid.org/0000-0003-1777-0370

** sekretar Ombudsmena za djecu Republike Srpske, redovni profesor Fakulteta pravnih nauka Univerziteta „Apeiron" Banja Luka, e-mail: marina.simovic@gmail.com; https://orcid.org/0009-0008-3330-4023

najčešće manifestuje kao nasilje među bračnim i vanbračnim partnerima, ali nisu rijetki ni slučajevi nasilja između roditelja i djece, tzv. međugeneracijsko nasilje u porodici (Marković, 2007:211). Izuzetno težak oblik nasilja u porodici jeste nasilje nad djecom, s obzirom na njihovu starosnu dob, psihofizičke karakteristike ove starosne kategorije, negativne i dugoročne posljedice, kao i druge specifičnosti.

U zadnje dvije decenije primjećuje se jasno izražena tendencija humanizacije savremenog krivičnog prava, ali i demokratizacije društva koja se zasniva na vladavini prava. U tom smislu izuzetno je interesantna i važna viktimološka dimenzija ovog fenomena koja se u zadnje vrijeme sve više aktualizira i problematizira u cilju pronalaženja adekvatnih odgovora, odnosno rješenja u pogledu adekvatne zaštite, podrške i protektivnog odnosa prema oštećenom licu, odnosno žrtvi. Analiza sudske kaznene politike u krivičnim predmetima nasilja u porodici pokazuje da se ova krivična djela neopravdano posmatraju kao djela manje društvene opasnosti, što je vidljivo iz vrsta krivičnopravnih sankcija koje sudovi dominantno izriču u krivičnom postupku (Tulumović – Velić, 2019:202).

Pored činjenice da porodica, tačnije ukupan porodični ambijent u pravilu predstavlja „oazu mira“, u kojem se njeni članovi osjećaju sigurno, bezbrižno uz punu podršku, razumijevanje i toleranciju drugih članova porodice u egzistencijalnom i u svakom drugom smislu, u svakodnevnici se primjećuje da se istovremeno u porodici prepoznaju i razni oblici ljudske destrukcije koji se pravno formulišu kao prekršaj, odnosno krivično djelo. Postoji saglasnost da upravo porodica, kao osnovna ćelija društva, ima prvorazredan značaj i ulogu u kreiranju opšteprihvaćenih obrazaca ponašanja njenih članova, uspostavljanja i održavanja adekvatnih i prihvatljivih odnosa među članovima, pravilnog razvoja, vaspitanja i odgoja djece i dr. Takođe, porodica ima prvorazredan preventivni značaj u odnosu na djecu, odnosno maloljetnike u vezi njihovog pravilnog razvoja, odgoja, adekvatne zaštite, edukacije, podrške, usvajanja društveno prihvatljivih obrazaca ponašanja i drugih društveno korisnih i svrsishodnih aktivnosti, kako bi u konačnici postali korisni, odnosno društveno odgovorni i savjesni članovi društvene zajednice. Međutim, pored navedenih pozitivnih i preventivnih karakteristika, porodica ima i drugu „mračnu stranu“ koja može biti izvor različitih oblika ljudske destrukcije (nasilje, sociopatološke pojave, razni oblici neprihvatljivog ponašanja i dr.).

KOMPLEKSNOST DEFINISANJA POJMA NASILJE U PORODICI

U savremenim uslovima je kompleksno i zahtjevno odrediti, odnosno na sveobuhvatan i svestran način definisati prije svega pojam porodice, cijeneći da pored tradicionalnih oblika porodice, danas egzistiraju i neki drugi netradicionalni oblici porodice – svojstveni za savremeno doba. Pored savremene porodice, u modernom svijetu je sve više vanbračnih zajednica, nepotpunih porodica ili homoseksualnih veza (Golubović, 2018:31). Međutim, nema dileme da je nasilje u porodici, u različitim fenomenološkim oblicima ispoljavanja, prisutno u različitim društvenim sistemima, tako da se ovaj društveni i pravni fenomen prepoznaje, i u bogatim, ekonomsko razvijenim i uređenim državama. To potvrđuje hipotezu da ni jedno društvo i država nije imuna na nasilje u porodici, samo se postavlja ključno pitanje prisutnosti ovog fenomena koja zavisi od adekvatne reakcije države na ovaj specifičan oblik kriminaliteta, odnosno, prije svega, prevencije, ali i krivičnog progona i procesuiranja izvršilaca ovog krivičnog djela.

Tretiranje i odnos društva, odnosno institucionalno djelovanje države prema ovom fenomenu u različitim istorijskim periodima se mijenjao, s obzirom na različita uglavnom arhajska ili primitivna shvatanja koja su u značajnoj mjeri neposredno ili posredno determinirala određenje i shvatanje ovog fenomena. Međutim, nasilje u porodici, kao društveni fenomen, multidisciplinarne i multifaktorijalne je prirode, te je u fokusu interesovanja brojnih nauka (krivično pravo, kriminologija, socijalni rad, medicina, psihologija, pedagogija i dr.) koje svaka iz svog naučnog ugla promatranja, uvažavajući, prije svega predmet istraživanja, nastoje da ponude adekvatna rješenja i odgovore etiološke, fenomenološke, preventivne, zaštitne i druge prirode.

U članu 6. Zakona o zaštiti od nasilja u porodice[1] zakonodavac je propisao pojam porodice i odnose u porodici i u tom kontekstu, prema ovoj zakonskoj odredbi, porodicu čine: 1) bračni i vanbračni partneri i njihova djeca (zajednička ili iz ranijih zajednica), 2) srodnici: krvni srodnici i srodnici iz odnosa potpunog usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom; očuh, maćeha; usvojenik i usvojilac iz odnosa nepotpunog usvojenja; srodnici po tazbini zaključno sa drugim stepenom, 3) staralac i štićenik, hranilac i hranjenik, 4) bivši bračni i vanbračni partneri i njihova djeca (zajednička ili iz ranijih zajednica) i njihovi roditelji, uključujući očuha i maćehu. Uz to, zakonodavac je taksativno propisao i u članu 7. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici Republike Srpske ko se smatra članom

[1] Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, Službene novine Federacije BiH, br. 20/2013 i 75/2021.

porodice ili porodične zajednice.[2] Iz navedenog proizilazi da je zakonodavac sasvim opravdano odredio širok katalog lica koja se smatraju članom porodice ili porodične zajednice.

Posebnu pažnju naučne i stručne javnosti sa razlogom zavređuje pojam nasilja, cijeneći da zakonodavac nije taksativno odredio značenje ovog pojma, tako da postoje određene dileme u vezi određivanja kataloga krivičnih djela sa elementima nasilja. Centralno ili suštinsko pitanje predstavlja šta se smatra pod krivičnopravnim pojmom nasilja, s obzirom na to da svaka neodređenost ili nepreciznost zakonodavca ostavlja mogućnost za različito shvatanje. Ali, kod svakog krivičnog djela taj pojam mora biti preciziran određenim specifičnostima koje su uslovljene vrstom i prirodom tog krivičnog djela, odnosno njegovim ostalim zakonskim obilježjima (Stojanović, 2104:8). Uz pojam porodičnog nasilja često se kao sinonim veže pojam nasilja nad ženama. Iako je nasilje u porodici širi pojam od nasilja nad ženom, obuhvata i nasilje nad djecom i starijim i nemoćnim osobama, dok je u nasilju nad ženom fokus isključivo na zlostavljanju žene u svim vrstama intimnih odnosa (Mujezinović, Hodžić-Lemeš, Gutić-Memić, Mulić-Čorbo, 202:9). Iz navedenog proizilazi da je pogrešno poistovjećivati nasilje u porodici sa nasiljem nad ženom, cijeneći da oštećeni, odnosno žrtve mogu biti i druga lica, osim žene, a koja čine porodicu, tako da ograničavanje nasilja u porodici isključivo na nasilje nad ženom nije prihvatljivo.

Kada je u pitanju definisanje nasilja u porodici, osvrnućemo se na član 7. pojma nasilja u Zakona o zaštiti od nasilja u porodici Federacije Bosne i Hercegovine gdje je propisano da postoji nasilje u porodici ukoliko postoje osnove sumnje da su učinjene radnje kojim član porodice nanosi fizičku, psihičku ili seksualnu bol ili patnju i/ili ekonomsku štetu, kao i prijetnje koje izazivaju strah od fizičkog, psihičkog ili seksualnog nasilja i/ili ekonomske štete kod drugog člana porodice. Ono što je posebno značajno jeste da je zakonodavac u istom članu navedenog zakona, takstativno propisao katalog radnji nasilja u porodici ili prijetnje tim radnjama. To su: 1) svaka primjena fizičke sile na fizički ili psihički integritet člana porodice, 2) svako postupanje jednog člana porodice koje može prouzrokovati ili izazvati opasnost da će prouzrokovati fizičku ili psihičku bol ili patnju, 3) prouzrokovanje straha ili lične ugroženosti ili povrede dostojanstva člana porodice ucjenom ili drugom prinudom, 4) fizički napad člana porodice na drugog člana porodice, bez obzira na to da li je nastupila fizička povreda ili nije, 5) verbalni napad, vrijeđanje, psovanje, nazivanje pogrdnim imenima, te drugi načini grubog uznemiravanja člana porodice od drugog člana porodice, 6) seksualno uznemiravanje, 7) uhođenje

[2] Zakon o zaštiti od nasilja u porodici Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 102/2012, 108/213, 82/2015 i 84/2019.

i svi drugi slični oblici uznemiravanja drugog člana porodice, 8) oštećenje ili uništenje zajedničke imovine ili imovine u posjedu, 9) upotreba fizičkog nasilja ili prouzrokovanje straha sa ciljem oduzimanja prava na ekonomsku nezavisnost – zabranom rada ili držanjem člana porodice u odnosu zavisnosti ili podređenosti, 10) upotreba fizičkog i psihičkog nasilja prema djeci i zanemarivanje u njihovom odgoju, 11) fizičko i psihičko nasilje prema starim, iznemoglim osobama i zanemarivanje u njihovom njegovanju i liječenju, 12) nasilna izolacija ili ograničenje slobode kretanja člana porodice i 13) propuštanje dužne pažnje i nepružanje pomoći i zaštite članu porodice i pored obaveze prema zakonu. Komparativnom analizom zakonskih rješenja u okruženju, primjećuje se da je nasilje u porodici na identičan način definisano tako da je pojam nasilja u porodici propisan u članu 10. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u Republici Hrvatskoj[3], zatim članu 2. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u Republici Crnoj Gori[4] i članu 3. Zakona o sprečavanju nasilja u porodici Republike Srbije.[5]

NASILJE U PRODICI KAO PRAVNI I DRUŠTVENI FENOMEN – GLOBALNI PROBLEM

Kako je već navedeno, dugo se nasilje u porodici shvatalo kao interna ili privatna porodična stvar za koju su zainteresovani isključivo članovi porodice, kao aktivni ili pasivni akteri koji su na određen način involvirani u destruktivni proces, a ne kao realan društveni i pravni fenomen, odnosno kršenje osnovnih ljudskih prava ili diskriminacija. Takva shvatanja same prirode nasilja u porodici, svakako su pogodovala nasilniku, odnosno aktivnom subjektu, posebno u dijelu koji se odnosi na neprijavljivanje nasilja u porodici nadležnim organima, subjektima i agencijama za sprovođenje zakona. Pored toga, osobe koje su bile pasivni subjekt, odnosno žrtve nasilja su zbog određene podređenosti, odnosno inferiornosti, kao i objektivnih okolnosti, posebno kada su u pitanju osjetljive kategorije, tačnije djeca, odnosno maloljetnici, starije i bolesne osobe i invalidna lica.

Ono što posebno zabrinjava jeste da se u određenim lokalnim sredinama primitivna i neprihvatljiva shvatanja porodice, uloge članova porodice i posmatranje nasilja u porodici kao interne, odnosno privatne porodične stvari – po automatizmu prenosilo i na mlađe generacije koje su kreirale pogrešnu percepciju o ovom društvenom fenomenu. U nekim primitivnim sredinama i područjima tradicionalnog nasljeđa – nasilje muškaraca nad ženom u porodici

[3] Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, Narodne novine, br. 70/17, 126/19 i 84/21.

[4] Zakon o zaštiti od nasilja u porodici u Republici Crnoj Gori, Službeni list Republike Crne Gore, br. 46/2010, 40/2011.

[5] Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 94/2016.

smatra se dijelom kulture, čak normalnim odnosom (Bošković, 2006:278). Tokom šezdesetih i sedamnaestih godina prošlog vijeka u svijetu su pokrenute različite društvene i političke inicijative koje su, nakon dužeg vremena marginalizacije žrtava kriminaliteta, na dnevni red ponovo postavile njihove probleme i počele da ih rješavaju (Nikolić-Ristanović, 2019:51).

U savremenim uslovima ovaj fenomen je izdvojen iz sfere privatnog/ličnog života sa jasno izraženom intencijom da se blagovremeno prepoznaju i identifikuju određena kažnjiva ponašanja kojima se povređuju, odnosno ugrožavaju dobra i vrijednosti za koje je civilizovan svijet posebno zainteresovan na planu blagovremenog otkrivanja i sprečavanja, kao i krivičnog progona i procesuiranja izvršilaca inkriminirajućih aktivnosti. Nasilje u porodici spada u red najtežih oblika nasilja jer se njegovim ispoljavanjem krše osnovna ljudska prava i slobode članova porodice, kao što je pravo na život, pravo na slobodu i bezbjednost, pravo na fizički, psihički i seksualni integritet i dr. (Nikolić-Ristanović, Konstantinović-Vilić, 2018:122).

Nažalost, iako je nasilje u porodici po prirodi kažnjivo, uvažavajući da je propisano kao autonomno i samostalno krivično djelo, komponenta privatnosti u znatnoj mjeri onemogućava, otežava i komplikuje otkrivačku djelatnost, tj. prikupljanje inicijalnih saznanja koja ukazuju na postojanje krivičnog djela. Aktivnosti krivičnoprocesnih subjekata na otkrivanju i dokazivanju krivičnog djela i krivice moraju biti formalizovane, odnosno zadovoljavati propisanu procesnu formu kako bi se prikupljeni dokazi mogli koristiti za efikasno vođenje i okončanje krivičnog postupka (Karović, 2023:643).

Nasilje u porodici je vjerni pratilac čovjeka od najstarijeg perioda do danas i kao takvo čini sastavni dio društvene stvarnosti, odnosno svakodnevnice. Opšti napredak društva u svim sferama uticao je i na jačanje svijesti o štetnosti nasilja u porodici, posebno o destruktivnim i dugoročnim posljedicama, te realnoj potrebi kažnjavanja kao savremenog odgovara i reakcije države na protivpravna i nedopuštena ponašanja. Ona je, u prvom redu, rezultat nastojanja da se na širem planu, prvo u međunarodnoj zajednici, a potom i u pojedinim državama, podigne svijest o potrebi zaštite svakog člana porodice i svih zajedno od svih oblika nasilja (fizičkog, psihičkog, verbalnog, seksualnog i dr.) (Jovašević, 2018:145).

I na današnjem stepenu opšteg razvoja postavlja se pitanje da li je svijest na potrebnom ili zadovoljavajućem nivou – kako bi se nasilje u prodici kao društveni i pravni fenomen, odnosno realitet pravilno, sveobuhvatno i svestrano shvatio, te pronašli adekvatni i srazmjerni odgovori i zakonska rješenja u smislu adekvatne institucionalne reakcije države na planu suzbijanja. Pored oficijelne ili institucionalne državne reakcije na nasilje u porodici, neophodno je naglasiti da je u preventivni proces potpuno opravdano i svrsishodno

uključiti i sve raspoložive vaninstitucionalne kapacitete, resurse i mogućnosti, posebno u fazi prikupljanja inicijalnih saznanja (otkrivačka djelatnost). Prema istraživanjima provedenim u Bosni i Hercegovini, 90% građana izražava visok stepen svjesnosti o problemu nasilja u porodici, međutim 45% građana nasilje u porodici još uvijek gleda kao privatni problem (Hrnčić – Bećirović, 2018:9).

Nasilje u porodici je moguće posmatrati i kroz prizmu njegove uslovljenosti i povezanosti sa određenim sociopatološkim pojavama kao što su: alkoholizam, narkomanija, kocka, prostitucija i dr. Razlozi zbog kojih dolazi do nasilja u porodici praksi su dobro poznati, ali često budu samo djelimično utvrđeni (siromaštvo, nezaposlenost, alkoholizam itd.). Uz to, različite druge stresne situacije u konačnici dovode do toga da jedna strana vrši nasilje nad drugima u porodici (Petrović – Boban, 2020:368). U tom kontekstu, treba se osvrnuti i na krajnje neprihvatljiva radikalna ili ekstremna poimanja ili shvatanja koncepta porodice, posebno shvatanja uloge njenih članova, gdje se čak različiti oblici nasilja prihvataju kao opšteprihvatljiv obrazac ponašanja u svakodnevnom životu.

Najčešća predrasuda je da žene svojim ponašanjem provociraju i izazivaju nasilje, da biraju nasilne partnere, da uživaju u nasilju jer imaju sadomazohističke crte karaktera iz čega proizilazi da je žena sama kriva za nasilje, a odgovornost se prebacuje sa nasilnika na žrtvu (Maljković, 2017:665). Navedena arhajska ili primitivna shvatanja porodice, odnosno uloge i odnosa članova porodice se zasniva na superiornosti jednog člana porodice, uglavnom muškarca koji se posmatra kroz prizmu apsolutne superiornosti u odnosu na ženu i druge članove porodice. U prilog tome, neophodno je navesti da se, po prirodi stvari, sam čin nasilja u porodici povremeno, periodično ili kontinuirano, događa uglavnom izvan dometa institucionalnih kapaciteta i mogućnosti subjekata i organa, kao i lokalne zajednice, tj. događa se unutar same porodice.

Upravo navedena prikrivenost, perfidnost i izolovanost ovog fenomena unutar određene porodice, praktično onemogućava blagovremeno prepoznavanje i identifikaciju određenih rizičnih ponašanja, kao i različitih oblika destrukcije koji prelaze „prag“ i ulaze u kriminalnu zonu kažnjivosti. Uprkos tome, možemo uočiti i neke negativne uticaje na borbu protiv nasilja, a to su: a) faktori straha od osvete nasilnika i njegovih „prijatelja“; b) nepovjerenje u institucije države; c) otuđenost među komšijama i rođacima; d) nedostatak bezbjednosne kulture kod građana i pripadnika sistema bezbjednosti; e) kulturno, socijalno i vjersko nasljeđe i opravdanosti nasilja u porodici ili kao djelu „vaspitavanja“ djece; f) strah od gubitka profesionalnog i socijalnog statusa; g) selektivnost u pristupu i odsustvo državnih strategija; h) veliki broj metoda i sredstava nasilničkog ponašanja; i) velika tamna brojka kriminaliteta; j) siromaštvo, sociopatološke pojave i dr. (Stajić, 2017:665). U krivičnoprocesnom

smislu, za pokretanje i sprovođenje konkretne krivične istrage od strane nadležnog tužioca neophodno je zadovoljiti dokazni standard koji se manifestuje u postojanju osnova sumnje da je izvršeno krivično djelo, a to, prije svega, neposredno zavisi od otkrivačke komponente, odnosno prikupljanja inicijalnih saznanja koja ukazuju na postojanje određenog krivičnog djela.

Slijedom navedenog, možemo aktualizirati i problematizirati tzv. „tamnu brojku" kriminaliteta koja je izuzetno važna kada je u pitanju blagovremeno, efikasno i zakonito djelovanje nadležnih subjekata, organa, odnosno agencija za sprovođenje zakona, na planu otkrivanja kažnjivih ponašanja, zatim preduzimanja zakonom propisanih mjera i radnji, te pružanja blagovremene i adekvatne zaštite žrtvi. Otkrivanje postojanja krivičnih djela obuhvata različite institucionalne i vaninstitucionalne aktivnosti usmjerene na prikupljanje određenih saznanja ili obavještenja koja ukazuju na postojanje određenog krivičnog djela (Karović – Simović, 2020:213). Osim toga, u kontekstu kompleksnosti efikasne i energične borbe protiv svih oblika nasilja u porodici, neophodno je navesti specifičan i uglavnom podređen i inferioran položaj i ulogu oštećenog, odnosno žrtve, njenu zavisnost od izvršioca/nasilnika, eventualnu pasivnost i druge specifičnosti koje u određenoj mjeri komplikuju i otežavaju blagovremeno i efikasno djelovanje nadležnih organa.

Upravo zbog pogrešne percepcije, odnosno arhajskog/primitivnog shvatanja nasilja u porodici kao interne porodične stvari za koju su isključivo zainteresovani samo akteri konkretnog događaja, odnosno izvršilac/aktivni subjekat i oštećeni (žrtva) kao pasivni subjekt, brojni slučajevi sa jasno izraženom destrukcijom u objektivnom smislu (radnja izvršenja) i subjektivnom komponentnom kod izvršioca su zapravo ostali pokriveni velom privatnosti i kao takvi ostali nedostupni organima, odnosno agencijama za sprovođenje zakona. To shvatanje i odnos prema nasilju u porodici kao svakodnevnom realitetu, doprinijelo je da se ovaj oblik ljudske destrukcije prihvati kao uobičajen ili prihvatljiv obrazac ponašanja u određenim lokalnim zajednicama sa jasno izraženom dominacijom ili superiornošću jednog člana u odnosu na drugog člana porodice.

OSVRT NA MEĐUNARODNOPRAVNI OSNOV INKRIMINACIJE NASILJA U PORODICI

Određena primitivna određenja, tumačenja i shvatanja nasilja u porodici su na današnjem stepenu razvoja, kao takva djelimično prevaziđena, s obzirom na to da je međunarodna zajednica iskazala posebnu zainteresovanost, opredijeljenost i odlučnost, te prepoznala realnu i svrsishodnu potrebu propisivanja adekvatne krivičnopravne zaštite. Od izuzetne važnosti je apostrofirati propisivanje nasilja u porodici kao krivičnog djela, s obzirom na to da je

zakonodavac na taj način iskazao krajnju odlučnost i opredijeljenost na planu pružanja adekvatne krivičnopravne zaštite i krivičnopravnog suprotstavljanja ovom fenomenu, posebno cijeneći izuzetno dugoročne i raznovrsne destruktivne posljedice u odnosu na oštećeno lice, odnosno žrtvu. Detabuiziranje nasilja u porodici je preduslov bilo kakvog pomaka u „životu bez nasilja“, ali i demokratičnosti države i društva zasnovanog na poštovanju ljudskih prava svih njenih građanki i građana (Simović, M.M – Simović, M.V, 2021:11). S tim u vezi, međunarodna zajednica je iskazala poseban interes i senzibilitet u vezi usaglašavanja i izrade određenih međunarodnopravnih dokumenata koji neposredno inkorporiraju određene međunarodne standarde na planu obezbjeđenja adekvatne i srazmjerne zaštite, odnosno protektivnog odnosa, prevencije, ali i primjene određenih represivnih aktivnosti kada je u pitanju efikasna i energična borba protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici.

Propisivanje nasilja u porodici, kao samostalnog i autonomnog krivičnog djela u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine, ali i država iz neposrednog okruženja i regije, između ostalog, neophodno je posmatrati i kroz prizmu afirmacije i poštovanja osnovnih ljudskih prava i sloboda svakog pojedinca bez obzira na njegovu nacionalnu, etničku, vjersku ili rasnu pripadnost ili eventualno neko drugo lično svojstvo. Država Bosna i Hercegovina je potpisivanjem i ratifikacijom brojnih međunarodnopravnih dokumenata preuzela i odgovarajuće obaveze da nacionalno krivično zakonodavstvo harmonizuje i prilagodi u skladu sa prihvaćenim međunarodnopravnim standardima. U vezi praktične operacionalizacije međunarodnih standarda koji se odnose na nasilje u porodici, neophodno je akcentirati tri ključna elementa ili komponente: prevencija, provođenje istrage i sudsko sankcionisanje svih oblika kršenja ljudskih prava.

Ustav Bosne i Hercegovine, kao najviši pravni akt u državi, u članu II neposredno inkorporira i propisuje, odnosno afirmiše i promoviše katalog osnovnih ljudskih prava i slobode svakog pojedinca, što je kompatibilno sa međunarodnopravnim dokumentima i opredijeljenjem međunarodne zajednice da obezbijedi najviši stepen poštovanja i adekvatne zaštite svakog pojedinca.[6] U vezi međunarodnopravnog osnova inkriminacije nasilja u porodici u okrilju Ujedinjenih nacija, kao univerzalne svjetske organizacije i Savjeta Evrope prepoznaju se brojni međunarodnopravni akti koji se odnose na ovu materiju, među kojima posebnu pažnju zavređuju:

[6] U članu II Ustava Bosne i Hercegovine inkorporiano je nekoliko važnih aspekata poštovanja i zaštite ljudskih prava i osnovnih sloboda: ljudska prava, međunarodno standardi, katalog prava nediskriminacija, izbjeglice i raseljena lica, implementacija, međunarodni sporazumi i saradnja.

- Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine sa dopunskim protokolima;
- Evropska socijalna povelja iz 1961. godine;
- Konvencija UN o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena iz 1981. godine;
- Deklaracija o eliminaciji nasilja nad ženama iz 1993. godine – Bečka deklaracija;
- Pekinška deklaracija i Platforma djelovanja iz 1995. godine;
- Preporuka Komiteta ministara iz 1985. godine;
- Preporuka o društvenim mjerama protiv nasilja u porodici iz 1990. godine;
- Konvenciju Savjeta Evrope za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 2003. godine;
- Deklaracija o politici suprotstavljanja nasilju prema ženama u demokratskoj Evropi, uključujući i Dodatak uz Deklaraciju iz 1993. godine;
- Preporuka Skupštine Savjeta Evrope u vezi nasilja nad ženama iz 2000. godine;
- Preporuka Skupštine Savjeta Evrope u vezi nasilja nad ženama u porodici iz 2002. godine;
- Preporuka Komiteta ministara zemljama članicama za zaštitu žena od nasilja, kao i Dodatak uz Preporuku iz 2002. godine;
- Preporuka Skupštine Saveta Evrope – kampanja borbe protiv nasilja nad ženama u porodici u Evropi iz 2004. godine;
- Konvencija Savjeta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima iz 2005. godine;
- Konvencija Savjeta Evrope o zaštiti djece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja iz 2007. godine;
- Preporuka o ulozi žena i muškaraca u prevenciji i razrješenju sukoba i izgradnji mira iz 2010. godine i dr.

Međutim, ono što je veoma važno naglasiti jeste da država Bosna i Hercegovina, potpisivanjem i ratifikacijom brojnih međunarodnopravnih dokumenata koji se po prirodi stvari, prije svega, odnose na sprečavanje i otkrivanje nasilja u porodici, krivični progon, procesuiranja izvršilaca ovog krivičnog djela, adekvatnu podršku, protektivni odnos i tretman žrtve i druge aspekte postupanja – mora iskazati svoju stvarnu opredijeljenost na način da svoje nacionalno zakonodavstvo harmonizira sa usvojenim međunarodnopravnim standardima. To znači da nije dovoljna samo deklarativna opredijeljenost, već inkorporira i neposrednu operacionalizaciju i implementaciju u praksi. S druge strane, u kontekstu adekvatne primjene, ne umanjujući značaj navedenih međunarodnopravnih dokumenata, s razlogom se izdvaja najznačajniji

međunarodnopravni akt, a to je Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – Istanbulska konvencija[7], koja je donijeta u Istanbulu 11. maja 2011. godine.

Ono što je posebno važno apostrofirati jeste da se radi o pravno obavezujućem aktu koji se zbog toga razlikuje od ranijih preporuka koje nisu imale obavezujući karakter. U provedbenom kontekstu tog akta, neophodno je naglasiti da je na prijedlog Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, Vijeće ministara BiH, na 176. sjednici, održanoj 5. avgusta 2019. godine, donijelo Odluku o osnivanju Odbora za praćenje provedbe i izvještavanje prema Istanbulskoj konvenciji[8] i femicidu u Bosni i Hercegovini.[9]

OBJEKTIVNO – SUBJEKTIVNA KONCEPIJA KRIVIČNOG DJELA NASILJE U PORODICI U BOSNI I HERCEGOVINI

S obzirom na kompleksnu ustavnopravnu strukturu u Bosni i Hercegovini, egzistiraju četiri krivična zakona: državni, entitetski (Federacija BiH i Republika Srpska) i Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine. Krivično djelo Nasilje u porodici propisano je kao autonomno i samostalno krivično djelo u članu 222. Krivičnog zakona Federacije BiH, sistematizovano u Glavi XX – Krivična djela protiv braka, porodice i mladeži, zatim u članu 190. Krivičnog zakonika Republike Srpske formulisano kao Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, sistematiozovano u Glavi XVI – Krivična djela protiv braka i porodice i u članu 218. Krivičnog zakona Brčko Distrikta BiH, sistematizovano u Glavi XX – Krivična djela protiv braka, porodice i omladine. Komparativnom analizom navedenih zakonskih odredbi evidentno je da je zakonodavac na isti način propisao ovo krivično djelo u članu 222 Krivičnog zakona Federacije BiH i u članu 218. Krivičnog zakona Brčko distrikta BiH, dok, s druge strane, određene razlike postoje u odnosu na krivično djelo Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici propisano u članu 190. Krivičnog zakonika Republike Srpske. Također, u članu 190. Krivičnog zakonika Republike Srpske zakonodavac je propisao osnovni oblik i nekoliko težih oblika ovog krivičnog djela. Naime, na osnovu zakonskog opisa krivičnog djela, nasilje u porodici propisano u članu 222 Krivičnog zakona Federacije BiH i u članu 218. Krivičnog zakona Brčko

[7] Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori, broj 19/2013.

[8] The Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence.

[9] Službeni glasnik BiH, broj 60/2019.

distrikta Bosne i Hercegovine, inkorporira osnovni oblik i pet težih oblika na koja ćemo se kratko osvrnuti, te izvršiti analizu.

Osnovni oblik ovog krivičnog djela propisan je u stavu 1. – ko nasiljem, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava mir, tjelesnu cjelovitost ili psihičko zdravlje člana svoje porodice, kazniće se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do jedne godine.[10] Kroz inkriminaciju krivičnog djela nasilje u porodici zakonodavac je predvidio nekoliko težih oblika u zavisnosti od sredstva izvršenja, težine posljedice i uzrasta pasivnog subjekta (Tulumović, 2018:53).

Prvi teži kvalifikovani oblik ovog krivičnog djela inkorporiran je u stavu 2. gdje je zakonodavac propisao da ko krivično djelo iz stava 1. ovog člana učini prema članu porodice s kojim živi u zajedničkom kućanstvu, kazniće se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do tri godine. Iz navedene zakonske odredbe proizilazi da je u ovom slučaju kvalifikatorna okolnost svojstvo žrtve, odnosno pasivnog subjekta, cijeneći da se radi o licima koji se svrstavaju u najuže članove porodice s kojim aktivni subjekt (izvršilac) živi u zajedničkom kućanstvu.

Drugi teži kvalifikovani oblik je propisan u stavu 3. postoji ako je pri učinjenju krivičnog djela iz st. 1. i 2. ovog člana upotrijebljeno oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo prikladno teško ozlijediti tijelo ili narušiti zdravlje. Tada će se učinilac kazniti kaznom zatvora od tri mjeseca do tri godine. Kvalifikatorna okolnost kod ovog kvalifikovanog oblika je upotreba oružja, opasnog oruđa ili drugog sredstva koje je prikladno teško ozlijediti tijelo ili narušiti zdravlje.

Treći kvalifikovani oblik ovog krivičnog djela predviđen je u stavu 4. ovog člana, gdje je zakonodavac propisao da ako je krivičnim djelom iz st. 1. – 3. ovog člana član porodice teško tjelesno ozlijeđen ili mu je zdravlje teško narušeno ili ako je krivično djelo iz st. 1. – 3. ovog člana učinjeno prema djetetu ili maloljetniku, učinilac će se kazniti kaznom zatvora od jedne do pet godina. Ovdje je evidentno da je kvalifikatorna okolnost starosna dob pasivnog subjekta (dijete ili maloljetnik).

Četvrti kvalifikovani oblik ovog krivičnog djela predviđen je u stavu 5. ovog člana, gdje je zakonodavac propisao da ako je krivičnim djelom iz st. 1. – 4. ovog člana prouzrokovana smrt člana porodice, učinilac će se kazniti kaznom zatvora od dvije do petnaest godina. U ovom slučaju kvalifikatorna okolnost je nastupanje smrti pasivnog subjekta.

Peti (najteži) kvalifikovani oblik ovog krivičnog djela predviđen je u stavu 6. ovog člana prema kome ako učinilac usmrti člana i kojeg je prethodno zlostavljao, kazniće se kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom

[10] Postoji razlika u pogledu propisane krivičnopravne sankcije u članu 222. Krivičnog zakona Federacije BiH (kazna zatvora do jedne godine) i u članu 218. Krivičnog zakona Brčko distrikta BiH (kazna zatvora do tri godine).

dugotrajnog zatvora. Ovo je najteži kvalifikovani oblik ovog krivičnog djela, a kvalifikatorna okolnost inkorporira prethodno zlostavljanje pasivnog subjekta i nastupanje smrti.

Radnje izvršenja ovog krivičnog djela zakonodavac je propisao alternativno (nasilje, drsko ili bezobzirno ponašanje) koje nije precizirao, dok se u pogledu subjektivne komponente zahtijeva postojanje umišljaja. Radnje izvršenja, u kontekstu postojanja nasilja, drskog ili bezobzirnog ponašanja kojim se ugrožava mir, tjelesna cjelovitost ili psihičko zdravlje člana svoje porodice – inkorporira širok katalog radnji izvršenja na objektivnom planu.

Nasilje u porodici se ispoljava u različitim fenomenološkim oblicima ispoljavanja, i to: a) fizičko nasilje, b) psihičko nasilje; c) seksualno nasilje i d) ekonomsko nasilje (Simović – Pirić, 2020:171). U smislu člana 7. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici Federacije BiH, radnje nasilja u porodici ili prijetnje tim radnjama su: 1) svaka primjena fizičke sile na fizički ili psihički integritet člana porodice, 2) svako postupanje jednog člana porodice koje može prouzrokovati ili izazvati opasnost da će prouzrokovati fizičku ili psihičku bol ili patnju, 3) prouzrokovanje straha ili lične ugroženosti ili povrede dostojanstva člana porodice ucjenom ili drugom prinudom, 4) fizički napad člana porodice na drugog člana porodice, bez obzira na to da li je nastupila fizička povreda, 5) verbalni napad, vrijeđanje, psovanje, nazivanje pogrdnim imenima, te drugi načini grubog uznemiravanja člana porodice od drugog člana porodice, 6) seksualno uznemiravanje, 7) uhođenje i svi drugi slični oblici uznemiravanja drugog člana porodice, 8) oštećenje ili uništenje zajedničke imovine ili imovine u posjedu, 9) upotreba fizičkog nasilja ili prouzrokovanje straha sa ciljem oduzimanja prava na ekonomsku nezavisnost zabranom rada ili držanjem člana porodice u odnosu zavisnosti ili podređenosti, 10) upotreba fizičkog i psihičkog nasilja prema djeci i zanemarivanje u njihovom vaspitanju, 11) fizičko i psihičko nasilje prema starim, iznemoglim osobama i zanemarivanje u njihovom njegovanju i liječenju, 12) nasilna izolacija ili ograničenje slobode kretanja člana porodice i 13) propuštanje dužne pažnje i nepružanje pomoći i zaštite članu porodice i pored zakonske obaveze.

ZAKLJUČAK

Nasilje u porodici je, kao oblik ljudske destrukcije, prisutno od najstarijeg perioda do danas. Uprkos svim naporima međunarodne zajednice na planu adekvatne zaštite ljudskih prava i sloboda svakog pojedinca koja se artikulišu kroz brojne međunarodnopravne dokumente, evidentno je da je nasilje u porodici i u ovim savremenim uslovima dio naše svakodnevnice. Ovaj pravni i društveni fenomen je uslovljen određenim društvenim, kulturološkim i drugim

uslovima koji neposredno ili posredno pogoduju nastanku različitih fenomenoloških oblika nasilja u porodici. Ono što je posebno značajno i pohvalno jeste da je ovaj fenomen izdvojen iz sfere privatnog – sa jasno izraženom tendencijom humanizacije i protektivnog odnosa. U fokusu krivičnopravne zaštite je porodica ili porodična zajednica, odnosno svaki njen član.

S tim u vezi, zakonodavac u Bosni Hercegovini je nasilje u porodici propisao kao samostalno i autonomno krivično djelo, sa intencijom da na ovaj protektivni način prepozna i krivičnopravno zaštiti najvažnija dobra i vrijednosti za koje je civilizovan svijet posebno zainteresovan, a u vezi propisivanja adekvatne krivičnopravne zaštite. Objektivno-subjektivna koncepcija pojma krivičnog djela koja proizilazi iz zakonskog opisa ovog krivičnog djela, alternativno propisuje katalog radnji izvršenja, dok se na subjektivnom planu zahtijeva postojanje umišljaja kod izvršioca. Međutim, primjeri iz prakse upozoravaju da se nasilje u porodici može transformisati u teže krivično djelo npr. ubistvo i trgovina ljudima, te stoga svi nadležni organi moraju iskazati poseban senzibilitet prema žrtvi, od samog inicijalnog saznanja koje ukazuje na postojanje krivičnog djela.

Međutim, pored institucionalnog krivičnopravnog suprotstavljanja nasilju u porodici, veoma važno je naglasiti i vaninstitucionalne, odnosno društvene odgovore preventivne prirode na planu edukacije i jačanja svijesti kod građana, posebno mladih o destruktivnoj prirodi ovog krivičnog djela, kao i njegovim izuzetno negativnim i dugoročnim posljedicama. Osim toga, prilikom svestranog i sveobuhvatnog sagledavanja ovog fenomena, neophodno je uvažiti i njegovu etiološko – fenomenološku dimenziju, odnosno uzročno posljedičnu vezu i odnos od kojih neposredno zavisi kreiranje efikasnih i srazmjernih odgovora, te zakonskih rješenja na planu blagovremenog, efikasnog i zakonitog otkrivanja i dokazivanja krivičnog djela nasilje u porodici.

S tim u vezi, još jednom je važno apostofirati preventivnu komponentu koja se bazira, prije svega, na blagovremenom prepoznavanju, otklanjanju ili bar reduciranju određenih etioloških (uzročnih) faktora koji pogoduju nastanku ovog fenomena. Dakle, nauka krivičnog prava mora uzeti u obzir etiološko – feneomenološku dimenziju ovog pravnog i društvenog fenomena. Pored navedenog, veoma važno je apostrofirati viktimološki aspekt nasilja u porodici, te dodatno aktualizirati ulogu i status žrtve na planu protektivnog odnosa. Tačnije, traži se adekvatan tretman od strane nadležnih specijaliziranih subjekata, odnosno organa obezbjeđenja i pružanja različitih oblika podrške (ekonomske, pravne, psiho-socijalne i druge prirode), a sve u cilju adekvatne zaštite, kao i socijalne adaptacije i integracije u društvo, odnosno lokalnu zajednicu, kako bi se izbjegla stigmatizacija žrtve.

Literatura:

Bošković, Milo, *Kriminologija*, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Centar za izdavačku djelatnost, Novi Sad, 2006;

Golubović S. Zoran, *Nasilje u porodici i policijska reakcija,* Partenon, Beograd, 2018;

Hrnčić Zlatan, Fatima Bećirović, Fatima, *Postupanje u slučajevima nasilja u porodici*, Gender Centar Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2018;

Jovašević, Dragan,„Suzbijanje nasilja u porodici u Republici Srbiji", *Vojno djelo*, vol. 70, br. 4, 2018, str. 145-161.

Karović Sadmir Simović M. Marina, „Rasvjetljavanje i rješenje krivične stvari u krivičnom postupku Bosne i Hercegovine – raskol između normativnog i stvarnog", *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka,* Godina 10, Broj 10, Panevropski univerzitet „Aperion", Banja Luka, 2020, str. 208-218.

Karović, Sadmir, „Savremeni izazovi u krivičnom pravu Bosne i Hercegovine – očekivanja i stvarnost", Zbornik radova – *Uporednopravni izazovi u savremenom pravu in memorian* dr *Stefan Andonović*, urednik Jovana Rajić Ćalić, Institut za uporedno pravo, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Beograd, 2023, str. 639-657.

Maljković Marija, „Karakteristike izvšilaca partnerskog nasilja i faktori koji utiču na njihovo nasilno ponašanje", *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, godina XXXVII/2018, broj 3, Institut za krimininološka i sociolkoška istraživanja, Beograd, 2018, str.93-107.

Marković Ivanka, *Osnovi kriminologije*, Pravni fakultet, Banja Luka, 2007.

Mujezinović Jasmina, Hodžić Lemeš Mubera, Gutić Memić Arijana, Mulić Čorbo Dželila, *Nasilje u porodici – osnovne informacije*, Fondacija lokalne demokratije, Sarajevo, 2020;

Nikolić-Ristanović Vesna, Slobodanka Konstantinović – Vilić, Slobodanka, *Kriminologija,četvrto izmijenjeno i dopunjeno izdanje,* Prometej, Beograd, 2018;

Nikolić-Ristanović, Vesna, *Od žrtve do pobjednika: viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam,* Prometej, Beograd, 2019.

Petrović, Borislav, Hrvoje Boban, „Pravni okvir i mjere zaštite od nasilja u porodici u Republici Hrvatskoj", Zbornik radova *Pravo, tradicija i promjene*, Istočno Sarajevo, 2020, str. 367-390.

Simović, M.Vladimir i dr.„Oštećeni u krivičnom postupku u Bosni i Hercegovini: Trenutno stanje i budući izazovi", U: *Oštećeno lice i krivičnopravni instrumenti zaštite (Međunarodni pravni standardi, norma i praksa),* Srpsko udruženje za krivičnopravni teoriju i praksu, Beograd, 2020, str. 606-624.

Simović, Miodrag i dr., „Reforma sistema zaštite žrtava krivičnih dela u Bosni i Hercegovini", U: *Oštećeno lice i krivičnopravni instrumenti zaštite (Međunarodni pravni standardi, norma i praksa),* Srpsko udruženje za krivičnopravni teoriju i praksu, Beograd, 2020, str. 171−190.

Simović, Miodrag i dr., *Krivično procesno pravo (uvod i opšti dio),* Šesto izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Bihać, 2021.

Simović, Miodrag i dr., *Krivično procesno pravo – posebni dio*, Peto izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Grafomark, Laktaši, 2021.

Simović, Miodrag, Simović, M. Vladimir, *Krivično pravo Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine – posebni dio*, Grafomark, Laktaši – Banja Luka, 2021.

Simović, Miodrag, Simović, M. Vladimir i dr., *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Banja Istraživački centar, Luka, 2023.

Simović, M. Marina, Adžajlić-Dedović, Azra, „Restorativna pravda: pojam, osnovni modeli i pravda za žrtve krivičnog djela, *Srpska pravna misao*, Banja Luka, godina 27, broj 54, Banja Luka, 2021, 25-38.

Simović, M. Marina, Simović, M. Vladimir, „Nasilje u porodici u krivičnom pravu država u okruženju Bosne i Hercegovine“, *Zbornik radova, Društvene devijacije – Unapređenje kvaliteta života djece i mladih,* vol 6, no 1, 2021, Centar modernih znanja, Banja Luka, 2021, str. 2-14.

Stajić S. Ljubomir, „Odgovor države na nasilje u porodici“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, vol. 51, br. 31, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, 2017, str. 655-670.

Stojanović Zoran, „Krivičnopravni pojam nasilja“, Zbornik radova, Naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem, *Nasilje u Srbiji – uzroci, oblici, posljedice i druge društvene reakcije,* TOM 1, Tara, 21-23.10.2014, Kriminalističko-policijska akademija, Fondacija „Hans Zajdel“, Beograd, 2014, str. 1-9.

Tulumović Muhamed, „Krivično djelo nasilja u porodici u praksi općinskih sudova Tuzlanskog kantona“, *Zbornik radova Pravni fakultet,* Univerzitet u Tuzli, Godina IV, broj 1, Tuzla, 2018, str. 44-75.

Tulumović Muhamed, Velić Larisa, „Procesuiranje počinitelja krivičnog djela nasilja u porodici pred nadležnim sudovima u Bosni i Hercegovini“, *Anali pravnog fakultet u Zenici*, broj 23, 2019, Zenica, 2019, str. 181-204.

PROPISI:

Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, Narodne novine, br. 70/2017, 126/2019 i 84/2021;

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici u Republici Crnoj Gori, Službeni list, br. 46/2010, 40/2011-1;

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Službeni glasnik RS, br. 94/2016;

Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – Istanbulska konvencija, Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori, broj 19/2013;

Odluka o osnivanju Odbora za praćenje provedbe i izvještavanje po Istanbulskoj konvenciji i femicidu u Bosni i Hercegovini, Službeni glasnik BiH, broj 60/19;

Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, Sl. novine FBiH“, br. 36/2003, 21/2004 – ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017;

Krivični zakonik Republike Srpske, Sl. glasnik RS, br. 64/2017, 104/2018 i 15/2021;

Krivični zakon Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, "Sl. glasnik Brčko distrikta BiH", br. 19/2020 – prečišćen tekst.

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 102/2012, 108/213, 82/2015 i 84/2019;

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 20/2013 i 75/2021.

Sadmir Karović, Marina M. Simović

Family Violence in the Criminal Law of Bosnia and Herzegovina With Reference to International Standards and Modern Understandings

SUMMARY

In this paper, certain issues of criminal law, criminal procedure and victimology nature that are directly related to the criminal offense of domestic violence are brought up to date. This criminal offense is prescribed as an independent and autonomous criminal offense in the criminal law of Bosnia and Herzegovina, which is compatible with the international legal standards that the state of Bosnia and Herzegovina has assumed or accepted. In this regard, special attention is paid to the complexity of defining the concept of domestic violence, appreciating first of all its legal, i.e. social dimension with reference to international legal standards, and the objective-subjective conception of the concept of domestic violence based on the legal description of this criminal act. Also, these criminal acts are viewed through the prism of the protection of basic human rights and freedoms of each individual. In the context of the binding, adequate and correct application of international legal standards, the importance of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence - the Istanbul Convention - is particularly emphasized.

Keywords: family, violence, criminal offense, international standards

Rifat Hadžiselimović*

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.07

Neka futurološka pitanja suvremenog čovječanstva[1]

Sažetak

Današnje čovječanstvo predstavlja samo aktuelno stanje u praktično beskonačnom, kontinuiranom nizu prošlih, savremenih i budućih generacija ljudske vrste, u kontinuitetu njene evolucije. Moguće je da je čovjek, već s pojavom prvih oblika potpune svijesti o sebi i svom okruženju, odnosno o svom bitku i bitisanju, počeo nastojati da pronikne u svoju prošlost; međutim, u budućnost se, čini se, zagledao tek onda kada je bio egzistencijalno ugrožen vlastitim aktivnostima, ponašanjem i društvenim odnosima.

Definitivnim odbacivanjem finalističkih i antropocentričnih ideja o čovjeku kao osnovnom i krajnjem cilju sveukupne organske evolucije, otvorila su se mnoga značajna i provokativno inspirativna pitanja iz oblasti biološke budućnosti vrste Homo sapiens. Pokušaji da se pronađu odgovori na najatraktivnija futurološka pitanja postepeno su uklonili ranije (vještačke) dileme o odnosima faktora biološke i kulturološke evolucije, tj. o mogućoj predominaciji jednih ili drugih u mikroevolucijskim tokovima savremenog i budućeg čovječanstva; danas se biološki i kulturni uspon ljudske vrste shvataju kao nedjeljive komponente njenog jedinstvenog evolucijskog sistema u općoj ekonomiji prirode. U mnoštvu futuroloških pitanja biologije čovjeka, posebnu pažnju privlače projekcije mogućeg fizičkog izgleda i konstitucije, kao i same "gole" egzistencije. U ovoj sferi posebno su aktuelizirana pitanja demografske eksplozije, ekološke krize i potencijala globalnog ili ograničenog nuklearnog rata.

Ključne riječi: Homo sapiens, Antropologija, Sociologija, Populacija, Demografija, Futurologija

* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine; rifat.hadziselimovic@ingeb.unsa.ba

[1] Izvod iz knjige Rifata Hadžisedlimovića (2019): Bioantropologija – Rod *Homo* u prostoru i vremenu. Institut za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju Univerziteta u Sarajevu, ISBN: 978-9958-083-06-8; sažetak izložen na naučoj konferenciji 3. International Green Biotechnology Congress , Sarajevo, 30. 9–2 . 10. 2021

MOGUĆI FIZIČKI IZGLED ČOVJEKA BUDUĆNOSTI (?)

Fizički izgled pripadnika budućih generacija svakako je jedno od futuroloških pitanja, koja podjednako snažno i permanentno privlače pažnju, kako antropologa i evolucionista, tako i običnih radoznalaca. Unatoč tome ili možda baš zbog toga, dosadašnja iskustva pokazuju da su proročanske vizije o čovjeku budućnosti relativno često bile na rubu ili na razini puke naučne fantastike. Ima i takvih futurologa koji su ozbiljno zabrinuti zbog mogućih izmjena "ljepotnog ideala" suvremenog čovjeka; takve prognoze morfološko-anatomskog ustrojstva budućih ljudi najčešće polaze od različitih (po današnjim mjerilima monstruoznih) varijanti bića sa ogromnom glavom i motorno-senzornim sistemom (udova i čula) koji je na odgovarajući način prilagođen upravljanju novim tehnologijama budućnosti.

Realističke procjene mogućih pravaca ljudske evolucije, međutim, takve projekcije argumentirano dovode u pitanje, bar kada je riječ o doglednim epohama. Kao što je poznato, progresivna evolucija veličine ljudskog mozga praktično je zastala na nivou neandertalca (prije oko 40-100 hiljada godina), nakon čega čak i opada. O pravim uzrocima te pojave još uvijek nema općeprihvaćenog stava, pa se ona objašnjava različitom argumentacijom i iz veoma raznorodnih uglova gledanja. Poznato je iz govora da se tokom evolucije promjer karličnog otvora žene pojavio kao jedan od najbitnijih ograničavajućih faktora za rađanje potomaka sa većim kapacitetom lobanjske šupljine. Nesumnjivo je, međutim, da je suština ovog fenomena u prestanku selekcijskog favoriziranja povećane zapremine mozga. Smatra se da su evolucijska rješenja ovog "problema" mogla ići u tri osnovna pravca:

- povećan promjer karličnog otvora,
- skraćenje perioda trudnoće, i
- produženje rasta mozga u postnatalnom periodu.

Takve evolucijske tendencije, ipak, do sada nisu registrirane. Ukratko, prirodnim odabiranjem nije ostvareno relativno povećanje reproduktivnosti genotipova koji su bili nositelji takvih promjena.

Ako se čak i zanemari činjenica da u savremenoj ljudskoj populaciji (unutar normalne varijacije: 1000–2000 cm^3) nije zapažena značajnija pozitivna korelacija između zapremine i funkcijskih mogućnosti mozga, odgovor na pitanje o uzrocima limitiranja evolucije veličine mozga ostaje veoma složen i još uvijek nedovoljno jasan.

Dosta uvjerljivim argumentima u toj oblasti operiraju pristalice pretpostavki o ugroženoj mogućnosti fizičke zaštite mozga. Nepobitno je, naime, da je kranijski kapacitet tokom evolucije, između ostalog, rastao i zahvaljujući smanjenju lobanjskog grebena, mišićnih hvatišta i debljine kostiju. Kada je riječ o debljini lobanjskog krova i njegovoj zaštitnoj funkciji, taj proces je u

određenom trenutku neminovno, relativno oštrom selekcijom, morao biti zaustavljen. One teorije koje uvjeravaju da je i ovaj problem imao racionalna evolucijska rješenja, među mogućim neposrednim uzrocima zastanka u progresiji veličine mozga najčešće pominju:

- postepeno povećanje osnovne evolucijske jedinice (populacije) i
- raspodjelu efekta sposobnosti superiornih jedinki na većinu pripadnika matične grupe.

Drugim riječima, notorna je činjenica da, u većoj grupi, adaptivno vrednije jedinke (i mutacije) ostvaruju relativno manje učešće u genskom fondu narednih pokoljenja nego što je to slučaj u malim populacijama. U takvim uvjetima su u velikim populacijama u neku ruku selektivno zaštićeni prosječno adaptirani genotipovi. Istovremeno, zahvaljujući fenomenu grupno-populacijskog nasljeđivanja kulturnih dostignuća i dosadašnjim pravcima razvoja socijalne strukture u ljudskim populacijama, svi pripadnici jedne zajednice potencijalno imaju koristi od superiornijih jedinki. Van sumnje je činjenica da pri jednakoj reprodukciji pojedinih genotipova u populaciji ne može evolucijski progradirati ni jedna adaptivna prednost, bez obzira na stepen heritabilnosti i razinu individualne superiornosti.

U novije vrijeme posebnu naučnu pozornost privlači akceleracija individualnog rasta i razvoja, koja je registrirana u mnogim dijelovima svijeta. U vezi s tim, u dosta ozbiljnoj formi postavlja se i pitanje da li će period dostizanja spolne zrelosti dječaka i djevojčica i dalje skraćivati fiziološko djetinjstvo i da li će čovjek budućnosti biti orijaške visine. Međutim, ukoliko su tačne pretpostavke da su heteroza (kao posljedica povećane migrativnosti) i opće poboljšanje socioekonomskih prilika u svjetskom stanovništvu glavni determinatori akceleracije, onda je teško povjerovati u takve prognoze. Pored toga, i mogućnost povećanja heterozigotnosti i stimulacija kvantitativnih osobina (potencijalno sličnih genotipova), naime, imaju svoje prirodne limite, čak i u uvjetima povećane konzumacije (bio)stimulatora rasta, o čemu se danas također mnogo govori. O perspektivama genetičkog inženjerstva u kreiranju fizičkog izgleda čovjeka budućnosti – još uvijek je nezahvalno raspravljati.

Na osnovu uočenih trendova u prethodnim fazama očovječavanja, kao najvažnije promjene u fenotipskom izgledu čovjeka budućnosti najčešće se pominju:

- povećanje zapremine mozga,
- preumrežavanje – resetiranje moždanih funkcija,
- povećenje tjelesne visine,
- smanjenje i slabljenje mišićne mase,
- slabljenje imunskog sistema,
- redukcija dlakavosti,

- smanjenje veličine i redukcija broja zuba,
- smanjenje prstiju, posebno nožnih,
- genetička homogenizacija ka unifikaciji fenotipa,
- samoizbor u vještačkim podešavanjima individualnog fenotipa.

Egzistencijski problemi čovječanstva

Suvremeno čovječanstvo je, ipak, sve zainteresiranije i angažirano u oblasti rješavanja već postojećih i progresivno rastućih prijetnji njegovoj egzistenciji na matičnoj planeti. Po široko prihvaćenim procjenama, među najkrupnijim problemima, od čijeg rješavanja direktno zavisi kvalitet života današnjih i gola egzistencija budućih generacija, nezaobilazno se pominju:

- demografska eksplozija,
- zagađivanje i degradacija životnog okruženja, i
- mogućnost globalnog nuklearnog rata.

Suštinski gledajući, međutim, ta egzistencijska pitanja recentnog i budućeg čovječanstva bi mogla imati jedan zajednički nazivnik – opća ekološka kriza. Priroda rasta i kontrola bioloških atributa svake populacije (pa i ljudske), naime, ekološki su fenomeni, kao što su to i različiti oblici hroničnog i akutnog uplitanja u prirodno životno okruženje. Različiti obimi moguće primjene nuklearnog ili nekog drugog (bez sumnje razornijeg) budućeg naoružanja u stvari predstavljaju ekstremne oblike akutnog ugrožavanja vitalnih potreba ljudskih jedinki i grupa, odnosno čovječanstva u cjelini.

Demografska eksplozija

Demografska eksplozija, kao što je poznato, termin je koji se odnosi na pojavu perioda u kojima izrazito raste stopa uvišestručavanja stanovništva određenih regija ili čovječanstva u cjelini. Ta činjenica neumitno nameće pitanje da li će buduća "hiperpopulacija" (možda) ugroziti (ko zna kojim putem) egzistenciju "optimalne" veličine čovječanstva. U vezi s tim, neophodno je naglasiti da je sveukupna količina hrane (uvijek) bila i ostala glavni regulator veličine svekolike ljudske populacije, od njenih prapočetaka – do danas. Procjenjuje se da i danas, u kosmičkoj eri civilizacije, oko polovine čovječanstva gladuje ili živi na ivici gladi. Egzaktni podaci i procjene tempa rasta sveukupne ljudske populacije, nedvosmisleno upozoravaju.

Smatra se da je, tokom proteklih milion godina, našom planetom prodefilovalo oko 80 milijardi ljudi, od čega je oko 6–7% naših suvremenika. Na osnovu ekoloških proračuna iskoristljivosti prirodnih resursa, vjeruje se da prije pojave poljoprivredne proizvodnje (sakupljanjem plodova, lovom i ribolovom) nije bilo moguće prehraniti više od 20 miliona ljudi. Procjenjuje se, međutim, da ih je prije 8-9 hiljada godina bilo jedva oko 6-10 miliona. Prvi veliki skok u

brzini rasta svjetske populacije javlja se nakon početka domestikacije biljaka i životinja, odnosno nakon pojave poljoprivrede i neolitske kulturne revolucije u proizvodnji oruđa za rad. U jednom relativno dugom periodu nakon toga, čovječanstvo se udvostručavalo svakih 1.700 godina. Početkom bronzanog doba (prije oko 5.000 godina) bilo nas je oko 25 miliona, početkom željeznog doba (prije oko 3.500 godina) – 70 miliona, a već početkom nove ere – oko 130 miliona. Oko 1.600. godine, kada se završava faza usporenog (ravnomjernog) rasta ljudske populacije, čovječanstvo je brojalo oko 500 miliona ljudi. Nakon toga, u razdoblju ekspanzije na novootkrivene nenaseljene teritorije, a posebno u zamahu industrijske revolucije 18. stoljeća, dolazi do nove velike demografske eksplozije, tj. do izrazitog povećanja proizvodnje hrane i brzine rasta ljudske populacije. U tom periodu čovječanstvo se udvostručavalo za manje od 200 godina: 1 800. godine na Zemlji živi oko 900 miliona ljudi, 1 900. god. – preko 1,6 milijardi, 1950. preko 2,5 milijarde. Prema uvjerljivim proračunima, sveukupnu suvremenu ljudsku populaciju čini preko 7,5 milijardi žitelja.

Podaci iz 1950. godine govore da je dnevni prirast svjetskog stanovništva iznosio oko 140 hiljada, a godišnji – preko 50 miliona ljudi; godišnji prirast ljudske populacije je porastao od 0,3% (1650. godine) na 1,7%, što znači da je povećan gotovo šest puta. Na osnovu te stope, može se zaključiti da se današnja populacija udvostručuje svakih 30 godina. Ako se takva tendencija nastavi, 2055. godine bi nas bilo oko 10 milijardi.

Ni najoptimističnije prognoze o poboljšanju i proširivanju izvora, odnosno povećanju ukupne količine hrane, ne mogu zamagliti moguće posljedice i opasnosti od nekontroliranog rasta ljudske populacije. Čak i ako bi uspješno riješilo problem snabdijevanja hranom i pitkom vodom, otklonilo uzroke ekološke krize, odnosno spriječilo zagađivanja životnog okružanja, uz održavanje sadašnjeg intenziteta demografske eksplozije, čovječanstvo bi se relativno brzo našlo pred ozbiljnim problemima. Na to upozorava i nekoliko (nimalo pretjeranih) prognoza koje se baziraju na stvarnim podacima o osobenostima rasta ljudske populacije. Tako, naprimjer, ukoliko se svjetsko stanovništvo bude udvostručavalo svakih 50 godina (što je registrirano još polovinom prošlog stoljeća), već za sto godina će porasti na 18 milijardi. Teško je pretpostaviti šta bi u tom slučaju bilo polovinom trećeg milenija, do kada bi se svjetska populacija iz 1950. umnožila oko 3.000 puta i dosegla ukupnu današnju količinu žive tvari (biomase) na Zemlji; još teže je i zamisliti da bi, prema ovoj stopi rasta, 2800. godine na Zemlji bilo mjesta samo za stajanje, jer bi bila pokrivena sa oko 630.000 milijardi pripadnika vrste *Homo sapiens*, a da bi se 4200. godine masa ljudskih tijela izjednačila sa masom naše planete. Pitanje je da li se ne varaju i oni futurolozi koje ne zabrinjava suvremeni tempo rasta ljuske populacije jer nalaze izlaz u invaziji Kosmosa; možemo na trenutke zanemariti

i biološke i tehničke poteškoće u ostvarivanju tih očekivanja, ali nikako ne bi trebalo previdjeti podatak da bi 9000. godine biomasa čovječanstva bila ravna masi danas poznatog Svemira! To su, naravno, teorijska predviđanja, ali ona počivaju na argumentiranim proračunima, izvedenim iz stvarnih podataka, tako da se u razmatranju ove problematike moraju ozbiljno uzimati u obzir.

Očito je da se, prije pokušaja instalacija svemirskih (stacionarnih i/ili mobilnih) postrojenja za proizvodnju hrane, rješenja moraju naći na majci Zemlji, sopstvenim sposobnostima i snagama. Velik potencijali se vide u ubrzanom razvoju "zelenih biotehnologija" u proizvodnji hrane, energije i lijekova. Kontrola rasta ljudske populacije, prema tome, predstavlja jedinu alternativu koja pruža mogućnost i otvara trajnije perspektive za uravnoteženu i održivu ljudsku egzistenciju na ovoj planeti. Sposobnosti svjesne individualne i društvene samokontrole odavno su čovjeka izdvojile iz životinjskog carstva. One, stoga, i danas predstavljaju najznačajnije pretpostavke za djelotvornost mjera koje se preduzimaju u oblasti planiranja porodice i rasta populacije. Planskim dje1ovanjem i različitim mjerama društvene stimulacije, u mnogim dijelovima svijeta već su postignuti značajni uspjesi u kontroli rađanja, u humanizaciji odnosa medu spolovirna i u ostvarivanju odgovornog roditeljstva.

Pored postepenog uspostavljanja kontrole nad demografskim kretanjima, izvjestan optimizam ulijevaju i perspektive koje izviru iz racionalnijeg gazdovanja prirodnim resursima i različitih mogućnosti (konvencionalne ili alternativne) proizvodnje većih količina (kvalitetnije) hrane.

Prvim lovcima i sakupljačima za egzistenciju su bila potrebna prirodna dobra sa većih površina; u početnoj fazi razvoja poljoprivredne proizvodnje, za egzistenciju jednog čovjeka bilo je potrebno 0,5 km^2 obradive površine, a od primitivne poljoprivredne proizvodnje (na krčevinama i požarištima) ni danas ne može da preživi više od 8 ljudi po 1 km^2 proizvodnog tla. U uslovima naprednije proizvodnje taj odnos je 2.000 m^2 po čovjeku. Polazeći od raspoloživog fonda standardnih proizvodnih površina (oko 14,5 miliona km^2 oranica i 26 miliona km^2 pašnjaka), a računajući na podizanje produktivnosti poljoprivredne proizvodnje na razinu razvijenih dijelova svijeta, procjenjuje se da već danas postoje uvjeti za normalnu egzistenciju oko 47 milijardi ljudi. Ukoliko bi se, međutim, potrebna površina proizvodnog tla za preživljavanje jedne osobe smanjila za jednu trećinu, što ima sasvim realne perspektive, kapacitet naše planete bi se popeo na oko 157 milijardi ljudi.

Tabela 1: Godine dostizanja novih milijardi u veličini svjetske populacije[2]

Vremenska distanca (godine)	**Godina**	**Milijarde stanovnika**
–	1800.	1
127	1927.	2
33	1960.	3
14	1974.	4
13	1987.	5
12	1999.	6
12	2011.	7
12	2023.	8
14	2037.	9
18	2055.	10
33	2088.	11

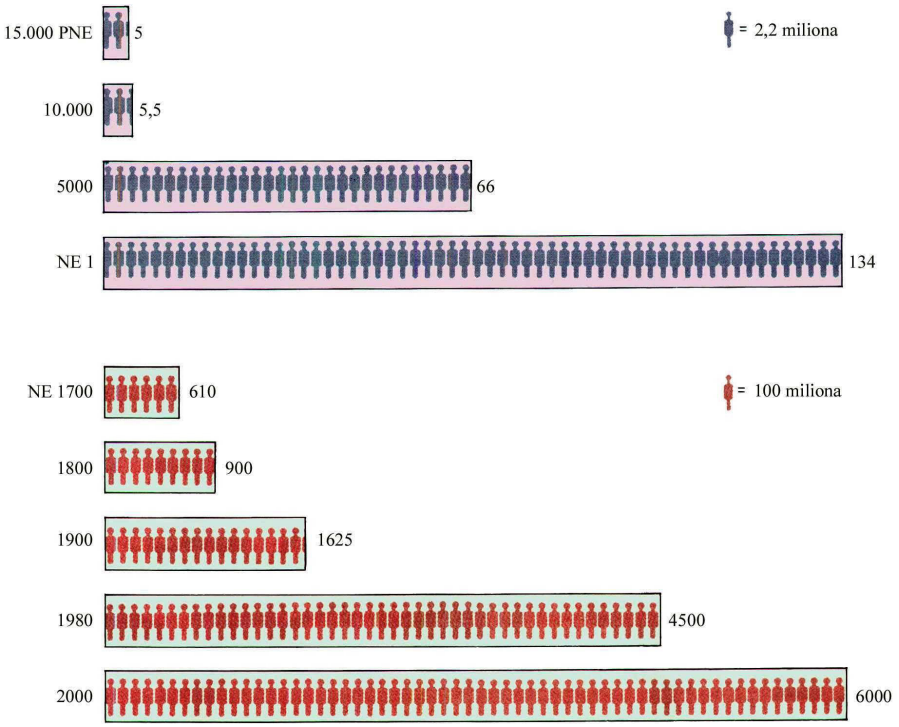

Slika 1: Procjena dinamike promjena ukupnog svjetskog stanovništva od 15.000. godine prije nove ere (PNE) do 2000. Nove ere (NE)

[2] Izvor: World Population Prospects 2017, United Nations Population Division.

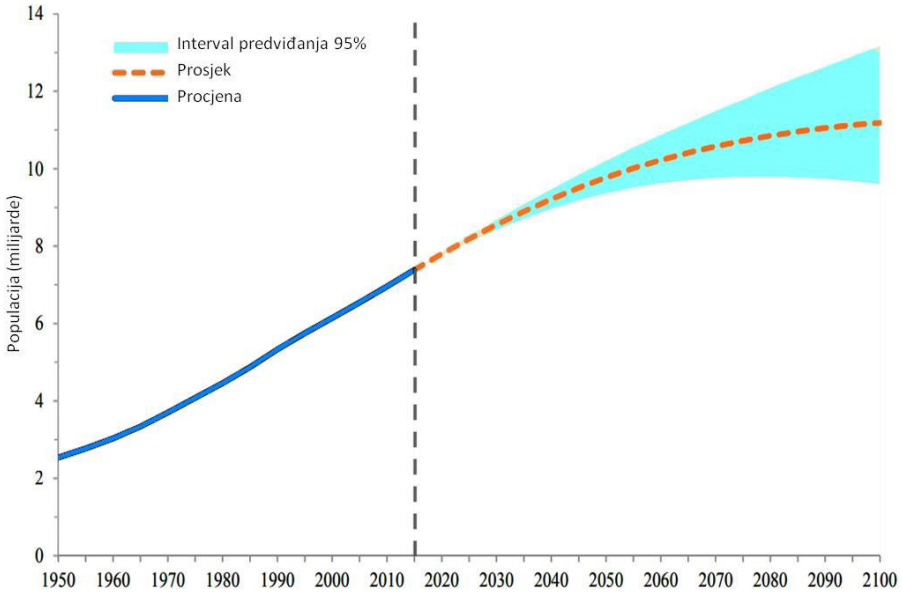

Slika 2: Projekcije rasta svjetskog stanovništva do 2100. godine[3]

Tabela 2: Veličina i relativni porast svjetske populacije tokom historijskog perioda

Godina	**Populacija**	**Prirast** (%)	**Naseljenost** (po km^2)
2017.	7,550.262.101	1,12	76
2010.	6,958.169.159	1,23	70
2000.	6,145.006.989	1,29	61
1990.	5,330.943.460	1,72	53
1980.	4,458.411.534	1,78	45
1970.	3,700.577.650	2,06	37
1960.	3,033.212.527	1,86	30
1951.	2,583.816.786	1,87	26
1900.	1,600.000.000		
1850.	1,200.000.000		
1700.	610,000.000		
1600.	500,000.000		

[3] Izvor: World Population Prospects 2017, United Nations Population Division.

1500.	450,000.000		
1400.	350,000.000		
1200.	360,000.000		
1100.	320,000.000		
1000.	275,000.000		
900.	240,000.000		
800.	220,000.000		
700.	210,000.000		
600.	200,000.000		
200.	190,000.000		
–200.	150,000.000		
–500.	100,000.000		
–1000.	50,000,000		
–2000.	27,000.000		
–3000.	14,000.000		
–4000.	7,000.000		
–5000.	5,000.000		

Tabela 3: Prognozirani rast ljudske populacije do 2100. godine

Područje	**2.017.**	**2.030.**	**2.050.**	**2.100.**
Afrika	1.256	1.704	2.528	4.468
Azija	4.504	4.947	5.257	4.780
Evropa	742	739	716	653
Latinska Amerika i Karibi	646	718	780	712
Okeanija	361	395	435	499
Sjeverna Amerika	41	48	57	72
Ukupno	7.550	8.551	9.772	11.184

Ekološke perspektive

Antropogene aktivnosti su fundamentalno promijenile Zemlju i njeno planetarno okruženje. Danas ljudi žive na svakom kontinentu i direktno utiču na najmanje 83% životne površine ove planete. Čovječanstvo utiče na sve strukture biogeohemijskih komponenti Zemlje, od atmosfere do okeana. Zato mnogi

izvori ovaj period antropogenih uticaja u historiji planete označavaju kao novu geološku epohu pod nazivom *antropocen* ili *antropogen*.

Ekološki problemi u tolikoj mjeri već ugrožavaju normalnu egzistenciju suvremenih ljudskih generacija da se s pravom dovodi u pitanje mogućnost opstanka čovječanstva budućnosti u (hipotetski) podnošljivim uvjetima životnog okruženja. Ti poremećaji su posljedica različitih oblika polucije, degradacije i destrukcije, kojima je ugrožena, ne samo ljudska egzistencija, nego i kontinuitet života na Zemlji i budući pravci njegove evolucije. Svi ti oblici – materijalnog i/ili energetskog – narušavanja prirodnih uvjeta u antroposferi, ustvari se svode na njeno osiromašivanje (i uništavanje) u najbitnijim resursima biološkog opstanka, ili, pak, na obogaćivanje komponentama koje su (u manjoj ili većoj mjeri) nespojive sa životom. Rezultanta kompleksa takvih aktivnost su i klimatske promjene pod uticajem globalnog zagrijavanja, odnosno stvaranja efekta "stakleničke bašte". Dosadašnji tempo zagrijavanja topi glečerske masive i prijeti da, u dogledno vrijeme, nivo svjetskog okeana podigne za oko dva metra. U toku su procjene i kalkulacije koja bi područja a i urbane konglomeracije tako bile potopljene.

Jednostavno govoreći, već su ozbiljno ugroženi osnovni prirodni putevi razmjene materije i protoka energije čovjeka sa okolinom – preko hrane, vode i zraka. Na osnovu toga, slobodno se može tvrditi da neodgovoran odnos prema sopstvenom okruženju, odnosno biosferi uopće, predstavlja jedan od najubjedljivijih dokaza nedovoljno usavršene prilagođenosti ljudskog adaptivnog tipa odgovarajućoj (antropogeno uvjetovanoj) adaptivnoj zoni. U pokušajima obezbjeđivanja normalne egzistencije što većeg broja ljudi na ovoj planeti, prethodne i suvremene generacije su, naime, dugoročno zanemarivale potrebu održivog razvoja proizvodnje i očuvanja balansa elementarnih ekoloških uvjeta za svoj biološki opstanak, pa se u opominjućoj formi nameće pitanje normalne egzistencije čak i suvremenih ljudskih pokoljenja. Ne treba sumnjati, međutim, da će svijest (tipski ljudska osobina) o egzistencijskoj potrebi života u zdravoj sredini rezultirati svrsishodnim rješenjima u oblasti njene zaštite i racionalnog iskorištavanja prirodnih resursa.

Mogućnost globalnog nuklearnog rata

Globalni nuklearni rat je, nažalost, već imao svoje istraživačke i praktične probe, (srećom) lokalnog karaktera. Sva stečena iskustva (posebno ona iz Hiroshime i Nagasakija) grubo upozoravaju na posljedice eventualnog globalnog nuklearnog rata.

Eksplozija atomske bombe u Hirošimi (06. 08. 1945.) usmrtila je odmah oko 80.000 ljudi, a daleko više ih je umrlo od posljedica tog bombardiranja; preživjeli stanovnici (i njihovi potomci) još i danas umiru od posljedica izazvanih

atomskim zračenjem. Bombe takve razorne snage već dugo se upotrebljavaju tek kao upaljači za aktiviranje fuzijske reakcije u termonuklearnim projektilima. Opasnosti od takvog oružja proističu iz njihovog samog postojanja. Iako je korišteno samo dva puta, procjenjuje se da je danas raspoloživo oko 22.000 takvih bombi, uz oko 2.000 prethodnih nuklearnih testova.

Iako tempo intenziviranja trke u naoružanju, odnosno kompletiranja novog nuklearnog naoružanja (do "rata zvijezda" i neizbježnog – šta dalje) ozbiljno zabrinjava, već ohrabruju općesvjetski napori za njegovo ograničavanje i izvlašćivanje moći pojedinaca i užih političkih (ili drugačije definiranih) grupa iz sfere raspolaganja nuklearnim arsenalom. Ukratko, suvremeno čovječanstvo živi u sjenci straha od moguće totalne katastrofe izazvane sopstvenim progresom, ali u sebi imanentno nosi i još snažnije faktore na kojima se može graditi optimizam u aktivnostima koje daju nadu da se takva kataklizma nikada ne dogodi.

Nuklearne eksplozije proizvode ogromne količine raznorodne energije. Njihova snaga može biti ilustracijski procijenjena smislom pojma kilotona (=1.000 tona) i megatona (=1.000.000 tona), koja je ekvivalent eksplozivnoj energiji konvencijskog hemijskog eksploziva trinitrotoluola (TNT). Naprimjer, atomska bomba bačena na Hirošimu imala je samo oko 64 kg visoko obogaćenog uranija, što je ekvivalent energiji od oko 15 kilotona hemijskih eksploziva. Ta eksplozija je odmah proizvela jak udarni talas, ogromne količine toplote i smrtonosnog ionizujućeg zračenja. Konvekcijske struje eksplozije podigle su prašinu i druge nečistoće u zrak, stvarajući oblak u obliku pečurke koji je u međuvremenu postao virtualna oznaka nuklearne eksplozije. Ogroman danak u razaranju, smrti, ozljedama i bolestima, koje je prouzrokovala eksplozija u Hirošimi i, tri dana kasnije, na Nagasakiju bio je u takvom obimu koji nikada ranije nije bio izveden bilo kojim pojedinačnim oružjem.

U cilju jačanja Regionalne zone bez nuklearnog oružja (NWFZ), uspostavljene su globalne norme o neširenju nuklearnog oružja, razoružavanju i konsolidaciji međunarodnih napora ka miru i sigurnosti. Ujedinjene nacije pokušale su da otklone takvo oružje još od svog osnivanja. Prva rezolucija koju je usvojila Generalna skupština UN-a, 1946. godine ustanovila je Komisiju za rješavanje problema vezanih za otkrivanje atomske energije. Komisija je trebala da predloži, između ostalog, obavezu kontrole atomske energije koliko je neophodno za osiguranje upotreba samo u miroljubive svrhe. Rezolucija je takođe odlučila da Komisija podnese prijedloge za "ukidanje nacionalnog naoružanja atomskog oružja i svih drugih velikih oružja koja se mogu prilagoditi masovnom uništenju". Od tada je uspostavljen niz multilateralnih ugovora za sprečavanje širenja i testiranja nuklearnog oružja, uz istovremeno promoviranje napretka u nuklearnom razoružavanju.

Brojni bilateralni i plurilateralni sporazumi i aranžmani pokušavaju smanjiti ili eliminirati određene kategorije nuklearnog oružja, kako bi se spriječilo njegovo širenje, uključujući i specifična vozila za isporuku. Oni obuhvataju nekoliko ugovora između Sjedinjenih Američkih Država i Ruske Federacije, kao i raznih drugih inicijativa, kao što su koordinirajuća grupa Nuklearnih dobavljača, režim kontrole raketne tehnologije, Haški kodeks ponašanja protiv proliferacije rafalnog raketnog rama i Wassenaar Arrangeme.

Vojni eksperti su procijenili da su svjetske vojne sile još prije dvadesetak godina raspolagale sa preko 60.000 nuklearnih bojevih glava, razorne snage oko 15-20 hiljada megatona (1 megatona = 1 milion tona klasičnog eksploziva), što je preko milion i po puta više od snage bombe koja je bačena na Hirošimu. Tada postojeći nuklearni potencijal je mogao uništiti preko 200 milijardi ljudi (oko 20 puta više od čovječanstva današnjice); preračunato u snagu klasičnog eksploziva, odgovara količini od 5–7 tona trinitrotoluola (TNT) po glavi stanovnika.

U decenijama od 1945. godine, mnoge druge zemlje su razvile nuklearno oružje daleko veće snage od onih koje su korištene protiv japanskih gradova. Istovremeno je rasla i zabrinutost zbog strašnih posljedica upotrebe takvog oružja pa su vlade ušle u pregovore o kontroli naoružanja i sporazumima poput zabrana nuklearnih proba, uz potpisivanje Ugovora o neširenju nuklearnog oružja iz 1968. Među vojnim stratezima i planerima, zbog samog prisustva ovih oružja razorne moći bez premca, nastala je posebna disciplina, sa sopstvenom unutrašnjom logikom i postavila doktrinu, poznatu kao nuklearna strategija.

Prvo nuklearno oružje bile su bombe koje su bačene iz aviona. Kasnije, bojeve glave su razvijene i za strateške balističke rakete, koje su postale daleko najvažniji oblik nuklearnog oružja. Razvijeno je manje taktičko nuklearno oružje, uključujući i ono za artiljerijske projektile, nagazne mine, dubinska protivpodmornička oružja, torpeda, te balističke i krstareće rakete kraćeg dometa. Daleko najbrži razvoj nuklearnih potencijala, nakon Drugog svjetskog desio se tokom tzv. Hladnog rata, u kojem su bile Sjedinjene Američke Države i njeni saveznici protiv Sovjetskog Saveza i njegovih satelitskih država. U ovom periodu, koji je trajao oko 1945-1991, američke zalihe nuklearnog oružja dostigle su vrhunac 1966., sa više od 32.000 bojevih glava, 30 različitih tipova. Tokom 1990-ih, nakon raspada Sovjetskog Saveza i kraja Hladnog rata, mnoge vrste taktičkih i strateških oružja su odložene i demontirane, u skladu s pregovorima o kontroli naoružanja, kao što su razgovori o smanjenju strateškog naoružanja, ili jednostranom inicijativom.

Do 2010, SAD su imale oko 9.400 bojevih glava (devet tipova), uključujući i dva tipa bombi, tri tipa interkontinentalnih balističkih raketa, po dva

podmorničkih balističkih raketa i krstarećih raketa. Od tih 9.400 bojevih glava, kako se procjenjuje, 2.468 su operativne (tj. postavljene na lansirne sisteme). Od 2.468 operativnih bojevih glava, oko 1.968. je bilo raspoređeno na strategijske (dugog dometa) lansirne sisteme, a neke na 500 nestrategijskih sistema (kratkog dometa). Od tih 500 bojevih glava u arsenalu SAD, oko 200 ih je raspoređeno u Evropi.

Sovjetske nuklearne zalihe su dostigla svoj vrhunac (oko 33.000 operativnih bojevih glava) 1988. godine, uz dodatnih 10.000 prethodno raspoređenih (koje su uskladištene), ali nisu uzete odvojeno. Nakon raspada Sovjetskog Saveza, Rusija je ubrzala program demontaže bojevih glava, ali je nejasan status mnogih od njih 12.000, koje su ostale u zalihama iz 2010. S obzirom na ograničene ruske resurse i nedostatak legitimnih vojnih misija, samo oko 4.600, od tih 12.000 bojevih glava je bilo servisirano i dovoljno održavano da bi bile raspoređene. Od 4.600 operativnih bojevih glava, nekih 2.600 su bile raspoređene na strategijskim sistemima i oko 2.000 na nestrategijskim.

Počevši od 1990-ih, u arsenalima Velike Britanije, Francuske i Kine također je došlo do značajnih promjena i konsolidacije. Britanija je, iz kopnene vojske, eliminirala taktičke Naval i klimatske nuklearne misije, tako da se njen arsenal, koji je sadržavao oko 350 bojevih glava 1970-ih godina, u 2010. sveo na samo 225. Od toga, manje od 160 je bilo u funkciji, sve na balističkim projektilima podmorničke flote. U međuvremenu, Francuska je smanjila arsenal od nekih 540 operativnih bojevih glava sa kraja Hladnog rata, na oko 300 u 2010. godini, eliminacijom nekoliko tipova sistema nuklearnog oružja. Kinezi su sa zalihama ostali prilično stabilni tokom 1990-ih, a onda su ih, početkom 21. stoljeća, počeli povećavati. Do 2010. godine, Kina je u zalihama imala oko 240 bojevih glava; od njih je 180 operativnih, a ostale su u rezervi ili mirovanju.

Izrael održava neobjavljene nuklearne zalihe od oko 60 do 80 bojevih glava, ali se podaci o razvoju čuvaju kao velika državna tajna. Procijenjeno je da Indija ima 60 do 80 sastavljenih bojevih glava, a Pakistan oko 70 do 90. Mislilo se da se da rivalske zemlje Indija i Pakistan, nemaju instalirane bojeve glave, ali se vjeruje da se na Indijskom potkontinentu povećavaju njihove zalihe. Sjeverna Koreja, koja je u nuklearni klub ušla u 2006. godini, možda je do 2010. godine proizvela dovoljno plutonija za čak 8 do 12 bojevih glava, iako nije bilo jasno da je bilo koja od ovih bila operativna.

Literatura

Literatura se nalazi u referencama fusnota.

Rifat Hadžiselimović

Some Futurological Issues of Contemporary Humanity

ABSTRACT

Modern humanity is nothing more than the current state in practically indefinite, continuous sequence of past, modern and future generations of continuously evolving human species. The interest in its own past was possibly sparked at the first moment of human awareness, at the moment of understanding the self and existence. It seems that the future enters the focus only when human activity, behavior and social conduct threaten its existence.

Definitive abandonment of finalistic and anthropocentric ideas about *human* as the fundamental and final end of the entire organic evolution opened numerous significant, provocative and inspiring questions related to the biological future of *Homo sapiens*.

In pursue of the answers to the most intriguing questions about the future, earlier (manmade) dilemmas on the relations between the factors of biological and cultural evolution have gradually faded. Possible domination of one over the other type of factors in micro-evolutionary processes of the modern and future humanity has been a subject of long-lasting debate, however the biological and cultural rise of the human as a species are now appreciated as inseparable components of its unique evolutionary system in the general economy of nature.

Among the abundance of questions on the future biology of the human, the projections of possible physical appearance and constitution as well as bare existence are of particular interest. The issues of demographic explosion, ecological crisis and possibilities of either global or restricted nuclear war are especially relevant in this sphere.

Nevad Kahteran*

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.08

Dvostruki doktor znanosti Mile Babić, filozof i teolog – najraskošniji franjevački mislitelj Bosne Srebrene

Sažetak

Mile Babić rođen je 26. 11. 1947. u selu Družinovići, općina Prozor (Bosna i Hercegovina). Kada bismo jednim paragrafom htjeli sukusirati filozofsko-teološku poziciju njegovih uklona u mišljenju i djelovanju onda bi to bio ovaj ispod.

U svom filozofskom i teološkom mišljenju traga za prijelazom iz svijeta nasilja u svijet slobode i ljubavi, dokazujući kako najveća ljubav nastaje iz najveće slobode i kako nas ljubav drugih i Drugog oslobađa za slobodno djelovanje, drukčije rečeno, razlika i jedinstvo su nerastavljivi, jer gdje ima razlike ima i jedinstva, i obratno, prema tome, pluralizam i jedinstvo se uzajamno pretpostavljaju i uključuju. Tako Babić zapravo razvija filozofiju i teologiju slobode i ljubavi, drukčije rečeno, filozofiju i teologiju razlike i jedinstva. Time je rečeno da se ljudski život umnaža u razlikama, jer ukidati razlike znači ukidati život. Samo razlike mogu biti u jedinstvu.

Stekavši široku filozofsko-teološku izobrazbu nastavio je da se zanima pitanjima i problemima klasične i suvremene filozofije i teologije. Prevodi s latinskog, njemačkog i grčkog jezika. Preveo je s njemačkog Kantovo djelo koje je tiskano pod naslovom Opća povijest prirode i teorije neba (1984); s latinskog Škotovo djelo Rasprava o prvom principu (1997), te s grčkog Teodoretovo djelo Eranistes (2004).

Bio je član uredništva međunarodnoga teološkog sedmojezičnog časopisa Concilium od 2013. do 2020, Voditelj Odjela za dijalog s drugim religijama na Franjevačkom institutu za kulturu mira u Splitu (1998-2009). Također, dopisni je član Akademije nauka i umjetnosti BiH (2018). Od 2019. predsjednik je Odbora za filozofiju i direktor Centra za filozofska istraživanja ANUBiH.

Ključne riječi: neortodoksnost Babićeve perspektive, medievalna filozofija, njemačka klasična filozofija, filozofija 20. stoljeća, sloboda, nenasilje i pluralizam

* Odsjek za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.
E-mail: nevad.kahteran@ff.unsa.ba

Uvodna razmatranja

Bosanski franjevci, ili pripadnici Reda Manje braće Bosne Srebrene - *Ordo fratrum minorum* (akronim OFM),[1] koji su nedvojbeno suputnici bosanske povijesti, imaju goleme zasluge u njegovanju katoličtva, hrvatskoga jezika, slobode misli, posebice kroz književnost.

Mile Babić, bosanski franjevac, teolog, filozof i književnik, jedan je od najraskošnijih izdanaka i svjedoka franjevačkog kontinuiteta u Bosni i Hercegovini. Ovo napose jer su oni prisutni i djeluju u Bosni i Hercegovini od 1291. s nepretrgnutim kontinuitetom sve do danas.[2] Franjevačka provincija Bosna Srebrena jedina je institucija u suvremenoj BiH s kontinuitetom od srednjovjekovne bosanske države do naših dana. Fra Mile Babić je raskošni nasljednik Fra Matije Divkovića (1563. – 1631.),[3] koji je napisao prve knjige na narodnom jeziku u Bosni, koje su otisnute bosančicom, potom Juraja Dragišića (rođenog u Srebrenici, 1445. – 1520.),[4] filozofa i teologa škotovske orijentacije, nadbiskupa i profesora u Italiji, kao i čitave plejade drugih franjevačkih mislitelja i književnika u BiH.

Za kazivanje o važnosti franjevaca u BiH dobro je primjećivanje nobelovca Ive Andrića (1892-1975),[5] koji su za njega svojevrstan tip duhovništva i kuriozitet unutar samoga Franjevačkoga reda te uopće među svećenstvom Katoličke Crkve: "Žao mi je kada pomislim da izumire svakim danom naša stara, čudna Bosna, a nema nikog da zabilježi i sačuva mrku ljepotu nekadašnjeg života. […] A žao mi je kad pomislim da sa svakom starom ženom umre jedan stih i sa svakim fratrom biva zakopana jedna historija".

Srazložno tomu, ovo je tekst o neortodoksnosti Babićeve perspektive koju, kako je to primijetio u razgovoru sa njim Ivan Milenković:[6] "On (svoju perspektivu) gradi polazeći, s jedne strane, od Dunsa Skota, s druge od Imanuela Kanta – ogleda se i u tome što svoju poziciju ne gradi polazeći od pokušaja da približi Boga i čoveka, već da uvaži što više razlika između idealnog bića (Bog) i nesavršenog bića kakvo je čovek. Tek u toj igri razlika moguće je, po Babićevom mišljenju, izgraditi poredak koji neće da počiva na nasilju".

---

1 Vidjeti: https://www.bosnasrebrena.ba/.

2 Vidjeti: https://www.glas-koncila.hr/mile-babic-bosanski-franjevac-teolog-filozof-knjizevnik-pravo-je-jedinstvo-ono-koje-afirmira-razlike/.

3 Vidjeti: https://www.bosnasrebrena.ba/node/250.

4 Vidjeti: https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16125.

5 Ivo Andrić u pismu Tugomiru Alaupoviću (8. 7. 1919.), bh. nobelovac koji je iznos Nobelove nagrade za književnost (dobivene 1961.) u cijelosti darovao bosanskohercegovačkim bibliotekama.

6 Vidjeti: https://www.rts.rs/lat/radio/radio-beograd-3/2519139/mile-babic-i-ivan-milenkovic-teologija-i-filozofija.html.

Dakle, Mile Babić rođen je 26. 11. 1947. u selu Družinovići[7] u općini Prozor (Bosna i Hercegovina).[8] Osmogodišnju školu pohađao je i završio 1961. u Prozoru. Na Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji maturirao je 1965. i ušao u Franjevački red te postao član Franjevačke provincije Bosne Srebrene. Za katoličkog svećenika zaređen je 1973. u Austriji. Filozofsko-teološki studij pohađao je u Sarajevu, Zagrebu i Innsbrucku (Austrija), a završio ga 1974. na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu radom *Sloboda u Hegelovoj* "Fenomenologiji duha". Poslijediplomski studij teologije pohađao je na istom fakultetu i 1977. magistrirao radom *Kršćanstvo kao apsolutna religija u Hegelovoj* "Filozofiji religije", a ondje je i doktorirao 1986. tezom *Himan Fil 2,6−11 u kristologiji Teodoreta Cirskog*. Poslijediplomski studij filozofije pohađao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je magistrirao 1988. radom *Sloboda i jedinstvo u Hegelovoj "Filozofiji prava"* i doktorirao 2008. tezom *Metafizičko utemeljenje politike u Hegelovoj "Filozofiji prava"*. Osim toga, studirao je i jugoslavenske književnosti i hrvatsko-srpski jezik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i diplomirao 1978. radom *Poezija Dobriše Cesarića*.

Od 1977. zaposlen na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu.[9] Dekan Franjevačke teologije bio je od 2006. do 2012, a obavljao je i druge odgovorne službe unutar Franjevačke provincije Bosne Srebrene, kao i šire crkvene (generalni tajnik Komisije Iustitia et pax Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine; voditelj Odjela za dijalog s drugim religijama Franjevačkog instituta za kulturu mira u Splitu). Radio je i kao profesor u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu (2007−12) i na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru (2007−14). Više od četrdeset godina aktivan je i u akademskoj sferi široj od matične: sudjelovao je na velikom broju domaćih i, posebno, inozemnih znanstvenih simpozija i stručnih kolokvija (Austrija, Brazil, Crna Gora, Filipini, Francuska, Hrvatska, Italija, Kanada, Mađarska, Njemačka, Portugal, Sjedinjenje Američke Države, Slovenija, Srbija, Švicarska). Godine 1990., postao je član Centra za filozofska istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine,[10] gdje ga je angažirao akademik Abdulah Šarčević u radu na edicijama i u filozofskim kolokvijima. Od 2020. član je Hrvatskoga filozofskog društva u Zagrebu.[11]

---

7 Vidjeti: https://rama.co.ba/.

8 Vidjeti: https://www.anubih.ba/images/clanovi/dopisni/biografije/20210205_ANUBiH_Mile_Babic_Biografija.pdf.

9 Vidjeti: https://franjevackateologija.ba/.

10 Vidjeti: https://anubih.ba/index.php/bs/organizacija/organizacione-jedinice/centar-za-filozofska-istrazivanja.

11 Vidjeti: http://www.hrfd.hr/.

U izdavačkoj djelatnosti angažirao se još 1971. kao student: bio je jedan od pokretača zbornika (godišnjaka) *Jukić*,[12] kojem je bio glavni urednik 1972, a na toj je dužnosti ponovno od 1982. do danas. God. 1983. jedan je od pokretača mjesečnika *Svjetlo riječi*[13] te lista *Zajedno*. Osim toga, 1991. pokrenuo je *Obzor*, dvotjednik za kulturu i politiku, i bio njegov glavni urednik. Član je uredničkog vijeća časopisa *Bosna Franciscana*[14] od pokretanja 1993. do danas; član uredničkog vijeća časopisa *Forum Bosnae*[15] od 2006. do danas; član uredništva međunarodnog teološkog časopisa *Concilium*[16] (koji izlazi na pet jezika: na engleskom, njemačkom, portugalskom, španjolskom i talijanskom) bio je od 2013. do 2020, a od tada do danas član je Conciliumova savjetničkog vijeća; član je uredništva edicije *Colloquia Franciscana*[17] (Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo) od pokretanja 2019. do danas; od 2019. član je savjeta časopisa *Dijalog* (ANUBiH),[18] a od 2020. zagrebačkih časopisa *Filozofska istraživanja*[19] i *Synthesis Philosophica*.[20] Krajem osamdesetih i početkom devedesetih bio je član redakcijskog odbora biblioteke *Polis* ("Polis – savremena društvena misao")[21] i biblioteke *Acta humaniora* u sarajevskoj izdavačkoj kući "Veselin Masleša", a sada je član savjeta sarajevske izdavačke kuće *Connectum*.[22]

Društveni rad započeo je osamdesetih godina, u okolnostima kad je postalo moguće pokrenuti dijalog unutar socijalističke samoupravne zajednice te tražiti nov, široki društveni konsenzus. U tom vremenu djelovao je kao delegat Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije i kao član komisije CK SKBiH zadužene za reformu političkog sistema. Društveno-politički rad iz osamdesetih zamijenio je društvenim (humanitarnim) radom početkom devedesetih: nakon sloma Jugoslavije angažirao se u pomaganju izbjeglicama i prognanicima kao voditelj podružnice Kruha sv. Ante,[23] karitativne organizacije bosanskih franjevaca, koja je tada djelovala u Zagrebu (i sama u egzilu). Od kraja rata do danas ostao je predan svim društvenim inicijativama koje teže za uspostavljanjem dijaloga među ljudima i narodima u Bosni i Hercegovini.

---

12 Vidjeti: https://franjevackateologija.ba/casopisi/.
13 Vidjeti: https://www.svjetlorijeci.ba/.
14 Vidjeti: https://franjevackateologija.ba/casopisi/.
15 Vidjeti: http://www.forumbosna.org/.
16 Vidjeti web-stranicu International Journal of Theology: https://concilium-vatican2.org/en/.
17 Vidjeti: https://franjevackateologija.ba/casopisi/.
18 Vidjeti: https://publications.anubih.ba/discover.
19 Vidjeti: http://www.hrfd.hr/filozofska-istrazivanja/.
20 Vidjeti: http://www.hrfd.hr/synthesis-philosophica/.
21 Vidjeti: https://polis.ba/.
22 Vidjeti: https://www.connectum.ba/.
23 https://www.kruhsvetogante.com/.

Filozofska istraživanja Mile Babića imaju tri svoja temeljna uporišta: Prvo, tvori srednjovjekovna filozofija, s fokusom na filozofskoj misli Aleksandra Haleškoga (Alexander Halensis), Bonaventure, Rogera Bacona, Petra Ivana Oliva, Ivana Dunsa Škota (Ioannes Duns Scotus), Vilima Ockhama (Guillelmus de Ockham) i Rajmunda Lula (Raimundus Lullus). **Drugo, jeste njemačka klasična filozofija,** s fokusom na filozofskim opusima G. W. Fr. Hegela i Immaneula Kanta. Hegelu je, međutim, posvetio najviše istraživačke energije, i to još od studentskih godina, pa je o njegovoj filozofiji objavio brojne radove, a osim Hegelove filozofije zanimala ga je i Hegelova kristologija, u čijem je proučavanju u europskim relacijama pionir bio švicarski teolog Hans Küng. U tom smislu postao je sistematičan proučavalac Teodoreta Cirskoga i Nikole Kuzanskoga, čija je djela objavio u prijevodu, opremivši ih odgovarajućim studijama i komentarima. **Treće uporište pak čini filozofija 20. stoljeća,** s težištem na djelima najznačajnijih filozofa toga vremena kojima se pozabavio u okviru vlastitih istraživanja, kao suradnik u izdavačkoj djelatnosti i kao suradnik Centra za filozofska istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Martin Buber, Gabriel Marcel, Max Scheler, Hans Jonas, Theodor Wiesengrund Adorno, Manfred Frank, Arnold Gehlen, Martin Heidegger, Paul Feyerabend, Karl Löwith, Dieter Henrich, Walther Ch. Zimmerli, Peter Sloterdijk, Hans Blumenberg, Bernhard Waldenfels, Ernst-Wolfgang Böckenförde, Thomas S. Kuhn, Donald Davidson). Posljednjih dvadeset godina sistematično se bavio opusima Francisa Fukuyame, Jacquesa Derride i Emmanuela Lévinasa, a posebno Charlesa Taylora, Jürgena Habermasa, Otfrieda Höffea i Hansa Jonasa u okviru istraživanja političke i pravne filozofije. Filozofske discipline obuhvaćene njegovim istraživanjima jesu filozofija prava, politička filozofija, socijalna filozofija i filozofska antropologija. Dosad je objavio devet autorskih knjiga te šest knjiga što ih je priredio i preveo sa starogrčkoga, latinskoga i njemačkoga uz napomenu da je riječ o skrajnje angažiranom i aktivnom filozofskom i teološkom plodonosnom piscu i spisatelju.

Njegov strukovni i društveni rad višekratno je afirmiran i nagrađivan: nagrada "Sloboda" (Međunarodni centar za mir, Sarajevo 2006);[24] nagrada "Isa beg Ishaković", kategorija na nauku (Klepsidra, Društvo za zaštitu kulture i kulturne baštine, Sarajevo 2010); nagrada za najbolju znanstvenu/stručnu knjigu u 2010. godini za knjigu Hegelova filozofija prava (Udruženje izdavača i knjižara BiH, Sarajevo 2011); povelja "Zlatna Ahdnama" (Udruženje bosansko-turskog prijateljstva, Sarajevo 2017); priznanje Adamson University (Manila / Filipini 2017); priznanje za antifašizam (Savez udruženja antifašista

[24] Vidjeti: https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/medjunarodni-centar-za-mir/.

i boraca Narodnooslobodilačkog rata, Sarajevo 2019); plaketa Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca (Sarajevo 2020).[25]

U radni sastav Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine primljen je 2018. izborom za dopisnog člana. Od 2019. predsjednik je Odbora za filozofiju i direktor Centra za filozofska istraživanja ANUBiH.

BABIĆEV *OEUVRE*

Mile Babić, kako je iznad istaknuto, dvostruki je bh. doktor znanosti, i teoloških i filozofskih:

Doktorska disertacija iz filozofije: *Metafizičko utemeljenje politike u Hegelovoj "FILOZOFIJI PRAVA": država i religija u Hegelovoj "Filozofiji prava"*, odbranjena je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, 2008., a mentor je bio akademik A. Šarčević[26]; dok je prva doktorska disertacija iz teologije: *Himan Fil 2,6−11 u kristologiji Teodoreta Cirskog*, odbranjena na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 1986.[27]

Knjige

a) Autorske

1. Babić, Mile (2021), *Secundum loca et tempora. Ljudska egzistencija i dodirne teme*, Sarajevo: FMC Svjetlo riječi. ISBN 978-9958-24-086-7: 302 str.[28]
2. Id. (2021), *Diogenova sjena. Izabrani razgovori 1989−2019*, Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat (Editio Civitas, knj. 35). ISBN 978-9958-673-79-5: 202 str.[29]
3. Id. (2019), *Nasilje idola / The Violence of the Idols*, [Translation by Saba Risaluddin], Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat (Editio Civitas, knj. 30). ISBN 978-9958-673-63-4: 254 str.[30]

---

[25] Vidjeti: https://vkbi.ba/.

[26] COBISS.BH-ID – 4601369. NUB BiH: Arhiva d 3428 IN: 2104745; FF UNSA: Bdr 273 IN: 045002141.

[27] Vidjeti Babić, Mile (1990). *Himan Fil 2,6-11 u Kristologiji Teodoreta Cirskog* (izvadak iz doktorske disertacije), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990, str. 56; kao i na web-stranici Izdavača: https://www.ks.hr/teoloski-radovi/9330200-himan-fil-26-11-u-kristologiji-teodoreta-cirskog.html.

[28] Vidjeti info: https://ika.hkm.hr/novosti/nova-knjiga-mile-babica-u-izdanju-fmc-svjetlo-rijeci/; https://bosnasrebrena.ba/nova-knjiga-u-izdanju-fmc-svjetlo-rijeci-0.

[29] Vidjeti info: https://www.svjetlorijeci.ba/promocija-knjiga-fra-mile-babica/; https://www.ktabkbih.net/hr/vijesti/objavljena-nova-knjiga-fra-mile-babica/101705.

[30] Vidjeti info: https://www.knjiga.ba/nasilje-idjola-the-violence-of-the-idjols-b1468.html; https://buybook.ba/proizvod/nasilje-idola-the-violence-of-the-idols-2838.

4. Id. (2017), *Temeljna pitanja suvremene filozofije*, Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat (Editio Civitas, knj. 25); Zagreb, Plejada. ISBN 978-9958-673-46-7; ISBN 978-953-7782-57-3: 378 str.[31]
5. Id. (2017), *Izazovi slobode*, Sarajevo: FMC Svjetlo riječi. ISBN 978-9958-24-057-7: 248 str.[32]
6. Id. (2010), *Hegelova filozofija prava. Država i religija u Hegelovoj Filozofiji prava*, Sarajevo: University Press (Editio Civitas, knj. 14); Sarajevo: Magistrat; Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo. ISBN 978-9958-9230-3-6; ISBN 978-9958-635-57-1; ISBN 978-953-164-148-7: XVI+393 str.[33]
7. Id. (2002), *Milost slobode*, Sarajevo: Svjetlo riječi. ISBN 9958-741-15-6: 79 str.[34]
8. Id. (2002), *Nasilje idola*, Sarajevo: Did. ISBN 9958-511-15-0: 138 str.[35]
9. Id. (1990), *Himan Fil 2,6−11 u kristologiji Teodoreta Cirskog* (Izvadak iz doktorske disertacije), Zagreb: Kršćanska sadašnjost (Teološki radovi. Biblioteka za koncilska istraživanja, dokumentaciju i informacije, sv. 20). ISBN 86-397-0122-9: 56 str.[36]

b) Urednik – kourednik

1. Babić, Mile (2022) (ed.), *Dijalog*, (1−2). ISSN 0350-6177: 222 str.[37]
2. Babić, M. i Harbaš, B. (2021) (eds), *Dijalog*, (1−2). ISSN 0350-6177: 226 str.[38]
3. Babić, M., Mahmutćehajić, R. Maurer, D., Papić, Ž. I Veispahić, F. (2020) (eds), *Forum Bosnae*, (91−92). ISSN 1512-5122: 400 str.[39]
4. Babić, M., Mahmutćehajić, R. Maurer, D., Papić, Ž. I Veispahić, F. (2020) (eds), *Forum Bosnae*, (89−90). ISSN 1512-5122: 295 str.[40]

---

[31] Vidjeti info: https://www.plejada-zg.hr/knjiga/temeljni-problemi-suvremene-filozofije/; https://www.knjiga.ba/filozofija/temeljna-pitanja-suvremene-filozofije-m6182.html.

[32] Vidjeti info: https://www.svjetlorijeci.ba/predstavljanje-knjiga-fra-mile-babica/:

[33] Vidjeti info: https://www.korisnaknjiga.com/hegelova-filozofija-prava-naslov-103347; https://www.knjiga.ba/hegelova-filozofija-prava-v2797.html.

[34] Vidjeti info: https://library.foi.hr/lib/knjiga.php?B=31&item=66107.

[35] Vidjeti info: https://www.knjiga.ba/nasilje-idjola-the-violence-of-the-idjols-b1468.html; https://www.knjigoriaplanet.hr/nasilje-idola-mile-babic/17338/product/.

[36] Vidjeti info KS: https://www.ks.hr/teoloski-radovi/9330200-himan-fil-26-11-u-kristologiji-teodoreta-cirskog.html.

[37] Napomena: Tematski dvobroj: "Akademik Abdulah Šarčević (1929−2021)".

[38] Napomena: Tematski dvobroj: "U povodu 250. godišnjice rođenja G. W. F. Hegela (1770−2020)".

[39] Napomena: Tematski broj: "Sarajevo and the World. Pandemic Perspectives".

[40] Napomena: Tematski broj: "Sarajevo i svijet: U pandemijskim vidicima".

5. Babić, M. (2003) (ed.), *Karl-Josef Kuschel, Od sporenja k natjecanju religija. Lessing i izazov islama*, Sarajevo; Zagreb: Svjetlo riječi (Knjižnica Pravda i mir, knj. 7). ISBN 9958-741-17-2; ISBN 953-7091-01-5: 323 str.[41]
6. Mahmutćehajić, R. i Babić, M. (2002) (eds), *Forum Bosnae*, (16). ISSN 1512-5122: 240 str.[42]
7. Babić, M. i R. Mahmutćehajić (2001) (eds), *Forum Bosnae*, (14). ISSN 1512-5122: 212 str.[43]
8. Mahmutćehajić, R. i Babić, M. (1999) (eds), *Međunarodni filozofski kolokvij Sloboda u jedinstvu razlika*. Sarajevo, 1. i 2. lipanj 1998., Sarajevo: Izdavačko preduzeće DID. ISBN 9958-511-03-7: 130 str.[44]

Sukladno spomenutoj Biobibliografiji fra Mile Babića prigotovljenoj za ANUBiH, *Poglavlja/prilozi u knjigama/monografijama* zaprema 31 bibliografsku jedinicu ili uključena članka, dok pobrojani *Radovi u zbornicima* obuhvataju 20 objavljenih članaka. Nadalje, broj *Radova u časopisima* iznosi 192 objavljena rada. Pod *Recenzije, prikazi, osvrti, diskusije, intervjui, nekrolozi* spominje se 121 bibliografska jedinica. S posebnim pijetetom prispominjem ovdje prevodilački njegov opus, kojemu i sam autor ovog teksta revnuje i posebice cijeni.

Prijevodi

a) Knjige

1. Babić, M., prev. (2019), *Ivan Duns Škot, O principu individuacije*, Zagreb: Demetra (Serija Atenej). ISBN 978-953-225-230-9: LIII+228 str.[45]
2. Id., prev. (2012), *Ivan Duns Škot, Sloboda uzvišenija od nužnosti*, Zagreb: Naklada Breza (Biblioteka Φῶς, knj. 23). ISBN 978-953-7036-74-4: 223 str.[46]
3. Id., prev. (2005), *Nikola Kuzanski, O miru među religijama*, Sarajevo: Connectum (Biblioteka Dialogos). ISBN 9958-590-22-0: 303 str.[47]
4. Id., prev. (2005), *Teodoret Cirski, Eranistes*, Zagreb: Demetra (Filosofska biblioteka Dimitrija Savića, sv. 81). ISBN 953-225-035-2: XVII+638 str.[48]

---

[41] Vidjeti info: http://knjizara.svjetlorijeci.ba/book-author/karl-josef-kuschel/; https://knjiga.hr/od-sporenja-k-natjecanju-religija-karl-josef-kuschel-1/.
[42] Napomena: Tematski broj: "Univerzalizam i pripadanje".
[43] Napomena: Tematski broj: "Tolerancija, ideologija, tradicija".
[44] Vidjeti info: https://plus.cobiss.net/cobiss/bh/bs/bib/bibte/6969094;
[45] Napomena: Bilingvalno izdanje; prijevod s latinskog izvornika.
[46] Napomena: Bilingvalno izdanje; prijevod s latinskog izvornika.
[47] Napomena: Bilingvalno izdanje; prijevod s latinskog izvornika.
[48] Napomena: Bilingvalno izdanje; prijevod sa starogrčkog izvornika.

5. Id., prev. (1997), *Ivan Duns Škot, Rasprava o prvom principu*, Zagreb: Demetra (Filosofska biblioteka Dimitrija Savića, sv. 24). ISBN 953-6093-32-4: VII+410 str.[49]
6. Id., prev. (1989), *Immanuel Kant, Opća povijest prirode i teorija neba ili pokušaj o ustrojstvu i mehaničkom postanku cijele svjetske zgrade raspravljen po Newtonovim principima*, Sarajevo: Svjetlost (Biblioteka Etos). ISBN 86-01-01522-0: 199 str.[50]

b) Prijevodi u knjigama/monografijama

1. Babić, M., prev. (2010), Christine von Kohl, *Od čega gradu ljepota* (Christine von Kohl: Jugoslawien Beck'sche Reiche Länder – Nr. 832, Verlag C.H. Beck, München, 1990).[51]
2. Id., prev. (2010), Martha Tausk, Zofka Kveder, *Povijest jednog prijateljstva* (Martha Tausk: Fernambuk und anderes, Verlag Genossenschaftsbuchhandlung, Zürich, 1930).[52]
3. Id., prev. (2010), Betty Brod, *Posjeta gospođi dr. Theodori Krajewskoj u Sarajevu* (Betty Brod: Ein Besuch bei Frau Dr. Theodora Krajewska in Sarajevo – Dokumente der Frauen, B.D.5. Nr. 8, Wien, 1901).[53]
4. Id., prev. (2010), Milena Preindlsberger-Mrazović, *Osvajačev grad* (Milena Preindlsberger-Mrazović: Bosnisches Skizzenbuch. Landschaft und Kultur – Bilder aus Bosnien und der Hercegovina, Dresden – E. Pierson's Verlag, Leipzig, 1900).[54]

K to mu još, *Prijevodi u časopisima* pak zapremaju 82 bibliografske jedinice ili teksta, dok pod *Enciklopedije i leksikoni* spomenuto je pet opsegom dužih natuknica uglavnom pisanih i objavljenih u *Filozofskom leksikonu* i *Hrvatskoj enciklopediji*, oboje izdanja Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža" iz Zagreba.[55] Ukoliko obzirimo da je riječ o skrajnje plodonosnom bh. autoru u zenitu stvaralačke snage, onda unaprijed radosno pogledamo na izglednu mogućnost silnih i izobilnih intelektualnih darova na bosansko-hercegovačkoj sofri (trpezi), kojom će uroditi akademska karijera fra Mile Babića u godinama

[49] Napomena: Bilingvalno izdanje; prijevod s latinskog izvornika.
[50] Napomena: Prijevod s njemačkog izvornika.
[51] U: (Dragana Tomašević) *Sve bih zemlje za Saraj'vo dala. Žene pišu i čitaju grad*, Sarajevo, Dobra knjiga. ISBN 978-9958-688-84-3: 259−260.
[52] Ibidem, str.129−133.
[53] Ibid., str. 120−122.
[54] Ibid., str. 74−80.
[55] Vidjeti web-stranicu The Miroslav Krleža Institute of Lexicography: https://www.lzmk.hr/index.php; https://www.lzmk.hr/en-us/.

pred nama. Uostalom, Sarajevo zapravo ima jednu dugu tradiciju prevođenja velikih teologa i velikih filozofa.

Na ovom mjestu držim odveć važnim prispomenuti intervju koji je Mile Babić dao Ivanu Milenkoviću za Radio Beograd, Treći program, Radiotelevizija Srbije, koji je tek prispomenut iznad, a koji u sebi sukusira teološko-filozofsku sintezu njegovih uklona u mišljenju i djelovanju.[56] Jer, Babić je i *homo politicus*, ne puki salonski i kabinetski mislitelj, već i franjevački svećenik koji je skrajnje angažiran u iznalaženju pribježišta u mišljenju i djelovanju ne samo za svoj Franjevački red, ne čak ni samo za Hrvate-katolike u Bosni i Hercegovini, već za sve Bosance i Hercegovce. Bosanski franjevci u tom smislu uvelike prednjače u izgradnji bh. pluralističke zajednice koja je kompatibilna sa širom europskom obitelji, budući da ih je višestoljetna tradicija i iskustvo predestiniralo za takovrsnu ulogu unutar bh. društva i oni su onaj veznik, vezivno tkivo Bosne i Hercegovine.

Uostalom, to je ona smjerna franjevačka tradicija od fra Anđela Zvizdovića (u. 1498),[57] preko fra Petra Anđelovića (u. 2009.) – vjernih Bogu i vjernih Bosni,[58] fra Luke Markešića (u. 2014.),[59] njegovog predšasnika, i brojnih drugih čiji je Babić raskošni izdanak i nasljedovatelj.

Njegova bi se teološko-filozofska pozicija mogla sumirati sljedećim paragrafom:

U svom filozofskom i teološkom mišljenju traga za prijelazom iz svijeta nasilja u svijet slobode i ljubavi, dokazujući kako najveća ljubav nastaje iz najveće slobode i kako nas ljubav drugih i Drugog oslobađa za slobodno djelovanje, drukčije rečeno, razlika i jedinstvo su nerastavljivi, jer gdje ima razlike ima i jedinstva, i obratno, prema tome, pluralizam i jedinstvo se uzajamno pretpostavljaju i uključuju. Tako Babić zapravo razvija filozofiju i teologiju slobode i ljubavi, drukčije rečeno, filozofiju i teologiju razlike i jedinstva. Time je rečeno da se ljudski život umnaža u razlikama, jer ukidati razlike znači ukidati život. Samo razlike mogu biti u jedinstvu.

Isti u dostatnoj mjeri reflektira Babićevo nastojanje da se izađe iz našeg svijeta nasilja, da ga se nadiđe u građenju pribježišta u mišljenju i djelovanju, koje

---

[56] Vidjeti Mile Babić i Ivan Milenković: Teologija i filozofija u emisiji DIJALOZI: https://www.rts.rs/lat/radio/radio-beograd-3/2519139/mile-babic-i-ivan-milenkovic-teologija-i-filozofija.html.

[57] Vidjeti: https://www.svjetlorijeci.ba/legendarni-fra-andeo-zvizdovic/.

[58] Bivši provincijal Franjevačke provincije Bosne Srebrene za vrijeme zadnjeg rata u Bosni i Hercegovini čija je smrt uistinu veliki gubitak ne samo za franjevce Bosne Srebrene nego i za cijelu civilnu BiH. Vidjeti Anđelović, Fra Petar (2009). *Sabrana djela 1-6*, Sarajevo: Rabic, str. 1363: https://www.knjiga.ba/sabrana-djjela-1-6-fra-petar-andelovic-m2136.html.

[59] Također, bio je provincijal Franjevačke provincije Bosne Srebrene (1982. – 1991.) i predsjednik Hrvatskog narodnog vijeća Bosne i Hercegovine (HNV) i to u više mandata.

je limitirano nacionalnim stupicama i zabludama kod nas u Bosni i Hercegovini i čitavom regionu ex-jugoslavenskih republika i uopće Balkana i gdje se sve upelo da podvuče razlikovnosti.

Nasuprot toj ili-ili isključivoj poziciji koja je prevalirajućeg karaktera kod nas u sagledavanju stvari čini se da fra Mile Babić posvema srazložno skrbi o tomu da je prijeko potrebito uspostaviti treći princip demokracije, pozivajući se na činjenicu da je u svojim posljednjim knjigama Habermas pokazao da je naša modernizacija skrenula s pravoga kolosijeka, kazujući da smo izgubili svijest o potrebi postojanja norme (*Normbewusstsein*), te da nemamo ništa što bi nas obvezivalo. Na ovaj način ćemo biti više u stanju da obrazujemo neku vrstu zajednice u kojoj možemo da se razumijemo, jer jedno od temeljnih učenja sv. Franje Asiškog jeste slaviti život, a ne zatomljivati ga: *primum vivere deinde philosophari* – prvo živjeti, onda filozofirati, dok se kod nas 'filozofira' pa tek onda nastoji živjeti i otuda tolika devastacija i depopulacija Bosne i Hercegovine i čitavog našeg regiona.

Nasuprot takovrsnom simplificiranom shvaćanju, fra Mile Babić drži da naš svijet treba kritički promatrati i razvijati, bez upotrebe bilo kakve sile, ne bilo kakvim nasiljem, već jedino argumentima. Zapravo, sukladno njemu, crno-bijela optika i način mišljenja i nije mišljenje, nego naprosto zapadanje u iracionalnost. Jer, pod utjecajem nacionaliz(a)ma, krivnju uvijek tražimo kod drugih, nikad kod nas samih (Matej 7:3: Zašto vidiš trun u oku svoga brata, a ne vidiš gredu u vlastitom oku?).

Uz ovo, fra Mile Babić je povrh svega odlučni zagovornik jedinstva i tražitelj sloge između filozofije i teologije, onog veznika u *Fides et Ratio*, a ne razdvojenosti i optrajavanja u njihovoj dihotomičnosti, ili pak njihovoj napetosti i protimbama.

Zaključna razmatranja

Pišući o Hansu Kűngu (Hans Küng: podudarnost teologije i biografije / Hans Küng: the correspondence of theology and biography), fra Mile Babić kao da je opisivao i sebe samog, jer i kod njega i u njegovom mnogostranom djelovanju podudaraju se njegova teologija i njegova filozofija i njegova biografija. Vjera je pak osobna stvar, osobni čin i osobni stav. Osoba vjeruje osobi, što znači da je vjera interpersonalna relacija. Ona se, dakle, prvenstveno realizira među osobama. Teologija je razumijevanje vjere i njezina je zadaća služenje vjeri: da vjeru pročisti, proširi i produbi. To se dogodilo kod Hansa Künga, ali i kod Mile Babića, jer je njegova vjera duboko osobna i njegovo razumijevanje vjere, tj. njegova teologija i njegova filozofija također je osobna. Čovjek je kao osoba otvoren univerzalnim vrijednostima, tako da se osobno i univerzalno pretpostavljaju i uključuju. Štoviše, za bosanske franjevce, ljude

neizmjerne druželjubivosti i srdačnosti, bosanski, hrvatski i katolički identitet nisu u protimbama i ne kolidiraju, već sukladiraju jedan drugom ujedno se snažeći i razmahujući u svoj svojoj silini. Štoviše, nisu zatočenici bilo kakove ideologije koja stremi ka mržnji, ili pak konfliktima, budući da se sve takovrsne situacije nadilaze stremljenjem ka univerzalnom dobru i zajedništvu i ovo se može iščitati iz njegovanja kulture pisane riječi franjevaca Bosne Srebrene.

Kao specijalni dodatak u zaključku mogli bismo dometnuti to Babićevo ostajanje na intersekcijama književnosti i filozofije kroz višedecenijsko prijateljevanje sa Dževadom Karahasanom (1953-2023),[60] jednim od najrenomiranijih pisaca Balkana i jedan od najviše poštovanih u regionu, koji je, bez ikakve dvojbe, bio jedan od velikih europskih suvremenih pisaca. Bilo je to prijateljstvo uzajamnog obogaćivanja i međuoprašivanja – da se poslužim na ovom mjestu Lenn Lenn E. Goodmanovim izrazom (*crosspollinations*), ali i sa Abdulahom Šarčevićem i brojnim drugim istaknutim misliteljima unutar i izvan BiH, koji su ovog odlučnog bosansko-hercegovačkog zagovornika jedinstva dodatno osnažili u njegovom stajalištu da individualni identitet, a ne kult etničkog i etničke stupice, mora biti najvažniji.

Srazložno tomu je nesmiljen u svojoj filozofskoj i teološkoj kritici religije i socijalne patologije u kojoj s neponovljivom minucioznošću i pronicljivošću pokazuje da je idolopoklonstvo opasnost koja je imanentna religiji, tj. ljudima koji se smatraju vjernicima. Jer, idolopoklonstvo izvire iz čovjekove sklonosti i želje da svu stvarnost, a tako i samoga Boga, pretvori u slugu svoga koristoljublja, slugu svojih želja. Otuda, napose u obožavanju nacije uviđa prisutnost dvostrukog idolopoklonstva kada je riječ o ljudima koji sebe smatraju vjernicima i koji su istodobno prihvatili naciju kao svoje glavno božanstvo (pervertirana slika Boga, s jedne, i diviniziranje vlastite nacije, s druge strane), budući da samo idolopoklonstvo utemeljuje nasilje kojemu svjedočimo posljednje tri decenije.[61]

Uz sve dosad kazano, cjelokupan dosadašnji rad Mile Babića, profesora filozofije i teologije na sarajevskoj Franjevačkoj teologiji, čiji intelektualni profil čine brojne humanističke discipline – od teologije preko filozofije i sociologije, pa sve do lijepe književnosti uistinu je dobra poputbina istinskim tražiteljima filozofskog i teološkog nauka i djelotvorne vjere ne samo u BiH, već čitavom našem regionu i EU u cijelosti.

I na kraju no ne manje vrijedno, temeljem preko četvrt stoljeća dugog druženja i prijateljstva s njim, preuzimam i supotpisujem ocjene o njemu koje je

---

[60] Vidjeti: (2019). Dževad Karahasan, *Izabrana djela* 10/1, Sarajevo: Connectum, https://www.unsa.ba/index.php/novosti/memoriam-akademik-dzevad-karahasan; https://penbih.ba/clanovi/dzevad-karahasan/.

[61] Babić ovaj fenomen izlaže u svojoj knjizi (2002). *Nasilje idola*, Sarajevo: Did.

dao književnik Mile Stojić, a koje u dostatnoj mjeri portretiraju našeg fra Milu Babića:

Kao svećenik i kršćanski teolog, on svoja moralna i intelektualne uvjerenja zasniva na kritici vjere kao dogme, i zbog tih stavova još se kao mladić sukobljava s crkvenom hijerarhijom. Osnovavši početkom osamdesetih, mislim 1971. godine, sa grupom studenata teologije časopis Jukić (kojemu je urednik preko pola stoljeća i koji i danas izlazi), Babić žestoko kritizira kršćansku dogmatiku i odvojenost Crkve od naroda, tvrdeći da je njezino poslanje da služi, a ne da narod bude njezin sluga. Babić u časopisu Jukić objavljuje najmodernije teološke rasprave raznih suradnika, te prijevode iz svjetske teološke i filozofske literature, ponajviše na tragu napisa brazilskog teologa Leonarda Boffa, te nikaragvanskog svećenika i velikog svjetskog pjesnika Ernesta Cardenala.

Taj sarajevski studentski pokret s imenom znamenitog bosanskog franjevca i prosvjetitelja iz devetnaestog stoljeća Ivana Franje Jukića, međutim, bit će snažno osporavan od tadašnje lokalne crkve, tako da će Babić morati napustiti sarajevski franjevački fakultet i školovanje nastaviti u austrijskom Innsbrucku, gdje će biti i zaređen. Mili biva tad ponuđeno da ostane u austrijskoj crkvi, ali on to kategorično odbija i vraća se u svoju Bosnu Srebrenu, tvrdeći da je mnogo korisniji svome zavičaju i njegovo je poslanje da služi svome narodu i svojoj državi. Službuje po raznim župama, od Vareša do Viteza i Zenice, a uporedo studira književnost i sprema doktorate iz teologije i filozofije. Poput Diogena, Babić nije htio živjeti u sjenci samostanskih zidova. Ne pristaje ostati zatvoren ni u doktrinarne okvire, on snažno istupa u javnosti, sudjelujući, kao jedan od bitnih intelektualnih glasova, u borbi protiv mržnje i zla što su obilježili bosanske dane i godine.[62]

Otuda, za ovog pluralističkog franjevačkog mislitelja: jedino pluralno društvo je moguće, podijeljene zajednice su bolesne.[63]

Literatura

Anđelović, Fra Petar (2009). *Sabrana djela* 1-6, Sarajevo: Rabic, str. 1363;

Babić, Mile (2022) (ed.), *Dijalog*, (1−2). ISSN 0350-6177: 222 str.;

Id. (2021), *Secundum loca et tempora. Ljudska egzistencija i dodirne teme*, Sarajevo: FMC Svjetlo riječi;

[62] Vidjeti: https://nomad.ba/stojic-mile-babic-protiv-zivota-u-sjeni.

[63] Vidjeti: https://nap.ba/qpost/232477.

Babić, M. i Harbaš, B. (2021) (eds), Dijalog, (1−2).

Id. (2021), *Diogenova sjena. Izabrani razgovori 1989−2019*, Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat (Editio Civitas, knj. 35);

Babić, M., Mahmutćehajić, R. Maurer, D., Papić, Ž. I Veispahić, F. (2020) (eds), *Forum Bosnae*, (91−92);

Babić, M., Mahmutćehajić, R. Maurer, D., Papić, Ž. I Veispahić, F. (2020) (eds), *Forum Bosnae*, (89−90);

Id. (2019), *Nasilje idola / The Violence of the Idols*, [Translation by Saba Risaluddin], Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat (Editio Civitas, knj. 30);

Id., prev. (2019), Ivan Duns Škot, O principu individuacije, Zagreb: Demetra (Serija Atenej);

Id. (2017), *Temeljna pitanja suvremene filozofije*, Sarajevo: University Press – izdanja Magistrat (Editio Civitas, knj. 25); Zagreb, Plejada;

Id. (2017), *Izazovi slobode*, Sarajevo: FMC Svjetlo riječi;

Id., prev. (2012), Ivan Duns Škot, *Sloboda uzvišenija od nužnosti*, Zagreb: Naklada Breza (Biblioteka Φῶς, knj. 23);

Id. (2010), *Hegelova filozofija prava. Država i religija u Hegelovoj Filozofiji prava*, Sarajevo: University Press (Editio Civitas, knj. 14); Sarajevo: Magistrat; Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo;

Id., prev. (2010), Christine von Kohl, *Od čega gradu ljepota* (Christine von Kohl: Jugoslawien Beck'sche Reiche Länder – Nr. 832, Verlag C.H. Beck, München, 1990);

Id., prev. (2010), Martha Tausk, Zofka Kveder, *Povijest jednog prijateljstva* (Martha Tausk: Fernambuk und anderes, Verlag Genossenschaftsbuchhandlung, Zürich, 1930);

Id., prev. (2010), Betty Brod, *Posjeta gospođi dr. Theodori Krajewskoj u Sarajevu* (Betty Brod: Ein Besuch bei Frau Dr. Theodora Krajewska in Sarajevo – Dokumente der Frauen, B.D.5. Nr. 8, Wien, 1901);

Id., prev. (2010), Milena Preindlsberger-Mrazović, Osvajačev grad (Milena Preindlsberger-Mrazović: Bosnisches Skizzenbuch. Landschaft und Kultur – Bilder aus Bosnien und der Hercegovina, Dresden – E. Pierson's Verlag, Leipzig, 1900);

Id., prev. (2005), *Nikola Kuzanski, O miru među religijama*, Sarajevo: Connectum (Biblioteka Dialogos);

Id., prev. (2005), Teodoret Cirski, *Eranistes*, Zagreb: Demetra (Filosofska biblioteka Dimitrija Savića, sv. 81);

Id. (2003) (ed.), Karl-Josef Kuschel, *Od sporenja k natjecanju religija. Lessing i izazov islama*, Sarajevo; Zagreb: Svjetlo riječi (Knjižnica Pravda i mir, knj. 7);

Id. (2002), *Milost slobode*, Sarajevo: Svjetlo riječi;

Id. (2002), Nasilje idola, Sarajevo: Did;

Id., prev. (1997), *Ivan Duns Škot, Rasprava o prvom principu*, Zagreb: Demetra (Filosofska biblioteka Dimitrija Savića, sv. 24);

Id. (1990). *Himan Fil 2,6-11 u Kristologiji Teodoreta Cirskog* (izvadak iz doktorske disertacije), Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990, str. 56;

Id., prev. (1989), Immanuel Kant, *Opća povijest prirode i teorija neba ili pokušaj o ustrojstvu i mehaničkom postanku cijele svjetske zgrade raspravljen po Newtonovim principima*, Sarajevo: Svjetlost (Biblioteka Etos).

Mahmutćehajić, R. i Babić, M. (2002) (eds), *Forum Bosnae*, (16);

Babić, M. i R. Mahmutćehajić (2001) (eds), *Forum Bosnae*, (14);

Mahmutćehajić, R. i Babić, M. (1999) (eds), *Međunarodni filozofski kolokvij Sloboda u jedinstvu razlika.* Sarajevo, 1. i 2. lipanj 1998., Sarajevo: Izdavačko preduzeće DID.

Online izvori

https://anubih.ba/index.php/bs/clanstvo/dopisni-clanovi/100-clanovi-anubih/713-mile-babic;

https://www.anubih.ba/images/clanovi/dopisni/biografije/20210205_ANUBiH_Mile_Babic_Biografija.pdf;

https://www.bosnasrebrena.ba/;

https://www.bosnasrebrena.ba/node/250;

https://www.bosnasrebrenaarhiv.ba/spisateljstvo/spisatelji-bosne-srebrene/247-babic-mile.html;

https://concilium-vatican2.org/en/;

https://www.connectum.ba/;

Babić, Mile. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 8. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5018>.

https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5018;

Dragišić, Juraj. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 8. 2023.

http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16125;

http://www.forumbosna.org/;

https://franjevackateologija.ba/;

https://www.glas-koncila.hr/mile-babic-bosanski-franjevac-teolog-filozof-knjizevnik-pravo-je-jedinstvo-ono-koje-afirmira-razlike/;

http://www.hrfd.hr/filozofska-istrazivanja/;

http://www.hrfd.hr/synthesis-philosophica/;

https://ika.hkm.hr/novosti/nova-knjiga-mile-babica-u-izdanju-fmc-svjetlo-rijeci/;

https://www.knjiga.ba/sabrana-djjela-1-6-fra-petar-andelovic-m2136.html;

https://www.kruhsvetogante.com/;

https://www.ks.hr/teoloski-radovi/9330200-himan-fil-26-11-u-kristologiji-teodoreta-cirskog.html;

https://www.lzmk.hr/index.php; https://www.lzmk.hr/en-us/;

https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/medjunarodni-centar-za-mir/;

https://nomad.ba/stojic-mile-babic-protiv-zivota-u-sjeni;

https://penbih.ba/clanovi/dzevad-karahasan/;

https://plus.cobiss.net/cobiss/bh/bs/bib/bibte/6969094;

https://polis.ba/;

https://rama.co.ba/;

https://www.rts.rs/lat/radio/radio-beograd-3/2519139/mile-babic-i-ivan-milenkovic-teologija-i-filozofija.html;

https://www.svjetlorijeci.ba/legendarni-fra-andeo-zvizdovic/;

https://www.unsa.ba/index.php/novosti/memoriam-akademik-dzevad-karahasan. Vlaisavljević, Ugo, Lepoglava i univerzitet, Mauna-Fe, 2009.

Westbrook, Robert B., *John Dewey and American Democracy*, Cornell University Press, 1992.

Nevad Kahteran

Mile Babić, DD, PhD (1947 -), a Philosopher and a Theologian – Most Profound Franciscan Scholar of the Bosna Srebrena Franciscan Province

Summary

Mile Babić was born on 26 November 1947 in Družinovići, Prozor municipality (Bosnia and Herzegovina). What follows is an attempt to encapsulate his philosophical and theological positions in his acts and opinions, through an examination of the non-orthodoxy of Babić's perspective, his books on medieval philosophy, German classical philosophy, 20th century philosophy, freedom, nonviolence and pluralism.

In his philosophical and theological deliberations, he is seeking a transition from the world of violence to the world of freedom and love, proving that the greatest love is born out of the greatest freedom, and that love of others and of the Other provides us with liberty to act freely, in other words, that difference and unity are inseparable, for where difference exists, there is also unity and vice versa; hence, pluralism and unity are mutually presupposed and inclusive.

Mile Babić's philosophical research is structured around three main pillars: first, medieval philosophy, second, German classical philosophy, and third, 20th century philosophy.

Keywords: a philosophy and theology of freedom and love, a philosophy of theology and unity, unity and congruity between philosophy and theology, the Fides et ratio conjunction

Mile Babić*

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.09

Politička filozofija Nerkeza Smailagića

Nerkez Smailagić:
Historija političkih doktrina I–II
&
Politička vizija Dantea Alighierija
Sarajevo/Zagreb: Kupola, 2023.

Pokušat ću izložiti i aktualizirati osnovne misli političke filozofije Nerkeza Smailagića na temelju njegovih djela pod naslovom *Historija političkih doktrina* (objavljenoj u dva sveska) i *Politička vizija Dantea Aligijerija*.[1] Prvi svezak *Historije političkih doktrina* podnaslovljen je kao *Antika, srednji i novi vijek*. U njemu Smailagić najprije govori o političkoj misli helenskoga svijeta, zatim o političkoj misli srednjega vijeka i o političkoj misli novoga vijeka, a svezak zaključuje izlaganjem političkoga programa Adolfa Hitlera sadržan u njegovoj knjizi *Mein Kampf*. U zaključku prvoga sveska Smailagić tvrdi da se doktrina građanske epohe razvija od principa slobode do principa ropstva, od slobode pojedinca do apsolutne prevlasti moćne države. Drugi svezak *Historije političkih doktrina* nosi podnaslov *Socijalizam*. U njemu autor govori najprije o socijalizmu kao novom svijetu, zatim o socijalizmu kao političkom društvu i socijalizmu kao radničkoj demokraciji. U poglavlju o socijalizmu kao političkom društvu govori o Karlu Korschu, o Vladimiru Iljiču Uljanovu (Lenjinu) i o Josifu Visarionoviču Džugašviliju (Staljinu), gdje tvrdi da je Staljin državu podredio partiji, a partiju sebi. Diktatura partije stoji u službi diktature diktatora: „Partitokracija kao oblik i instrument personalne diktature je zastrašujuća i okrutna zbilja staljinizma“ (str. 84). U zaključku drugoga sveska Smailagić tvrdi da su u socijalizmu na njegovu početku svijetlila dva magična svjetla: um i sloboda, ali je *libido dominandi* [želja za dominacijom] nadvladao strast za slobodom, a logika prisile povjerenje u duh (usp. str. 145).

Nerkez Smailagić posjeduje enciklopedijsku učenost i ima dubokoumne uvide u antičku političku filozofiju. Kod starih Grka, po njemu, najvažnije je bilo znanje, tj. spoznaja. Važna je najviša spoznajna moć koja se zove *nous* (čitaj: *nus*). *Nous* smo na latinski jezik preveli kao *intellectus* [intelekt]. To je intuitivna spoznajna moć kojom spoznajemo principe, a principi su ono iz čega nastaju ili proizlaze sve ostale stvari. Također je važna niža spoznajna

* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, mbabic@anubih.ba

1 Riječ na predstavljanju dviju knjiga Nerkeza Smailagića, održanom u Bošnjačkom institutu – Fondacija „Adil Zulfikarpašić“ u Sarajevu 22. 11. 2023.

moć koja se naziva *logos*: to je diskurzivna spoznajna moć, koja se temelji na onome što je spoznao intelekt. *Logos* smo na latinski preveli kao *ratio*. Ako čovjek krivo djeluje, ako griješi, svi njegovi krivi i zli čini svode se na nedostatak pravoga znanja, odnosno na krivo ili manjkavo znanje. Platon je htio da filozofi postanu kraljevi, da oni vladaju, jer imaju pravo znanje. Immanuel Kant na to će odgovoriti da posjedovanje svake kvari čovjekovo slobodno rasuđivanje.

Kod Helena, po Smailagiću, pojedinac je uklopljen u *polis*, *polis* u kozmos, a kozmos u božanski svijet. Kad se ovo jedinstvo raspada, sve upada u krizu. Tada svoja politička djela pišu Platon i Aristotel, tražeći od svih da temeljni princip države bude pravda, a pravda daje svakome ono što mu pripada te ljude čini jednakima pred zakonom. U novije vrijeme priznat je princip pravde u političkoj filozofiji. Naime, više od dvjesta godina vladao je u angloameričkom svijetu utilitarizam, tj. korist kao glavni princip političke filozofije. Američki filozof John Rawls g. 1971. objavio je knjigu pod naslovom *Teorija pravednosti* i razotkrio utilitarizam kao ideologiju. To sada čine Michael J. Sandel, Alasdair McIntyre i Charles Taylor. Sandel pokazuje kako se liberalni individualizam u Sjedinjenim Američkim Državama pretvara u egoizam, tako što moćni i bogati imaju svoju službu sigurnosti, svoje bolnice, svoje škole, svoj prijevoz i svoj teritorij, pa su oni država u državi, što je stanje koje dovodi društvo u proces raspada. Za stare Grke zajedničko dobro (*bonum commune*) bilo je važnije od privatnoga. Grčki filozofi zahtijevaju od ljudi da razviju svoje kreposti ili vrline: od uma traže da bude mudar, od *thymosa* da bude hrabar i častan, a od *epithymia* da bude umjeren. Osim toga, i epoha kozmopolitizma je od golemoga značaja, jer s njim trijumfira etika pojedinca, etika moralne slobode koja se temelji na umu.

Smailagić oštroumno primjećuje da je kod starih Grka prisutna samo politička sloboda, koja se sastoji u sudjelovanju građana u vlasti i u pravosuđu. Ni u takvoj umanjenoj slobodi nisu mogli participirati robovi, žene i stranci. Naime, Smailagić zamjećuje da ideja slobode u kršćanstvu, kod sv. Pavla i kod sv. Augustina, postaje glavnom idejom. Kršćanstvo usvaja grčku filozofiju i prihvaća intelekt kao važan, ali sada se kao važnije pojavljuje slobodna volja (*voluntas*), pa do danas osjećamo napetost između grčkoga intelekta i slobodne volje. Toma Akvinski stajao je pod utjecajem Aristotela i on se jasno odlučuje za intelekt. Ni do danas mnogi nisu taj problem riješili, jer je tomizam vladao u Katoličkoj Crkvi sve do Drugoga vatikanskog sabora (1962–1965); i kad kažemo *visio beatifica*, to je gledanje Boga intelektom koje čovjeka usrećuje. Primat slobodnoj volji dali su veliki franjevački mislioci Ivan Duns Škot i Vilim Ockham. Škot jasno kaže da jedna ljudska zajednica ne može postojati bez slobode, a pod zajednicom podrazumijeva

sve njezine oblike, od političke do religijske. Kod Škota intelekt pripada naravi, a u naravi vlada princip nužnosti. Tek slobodnim činom čovjek nadilazi svoj prirodni egoizam. Iz te slobode od egoizma nastaje ljubav prema Bogu. Dakle, pravo polazište da se dođe do živoga Boga (a ne samo do Boga kao ideje) jest sloboda. Ovo će kasnije prihvatiti Kant i Hegel, premda nisu poznavali ove mislioce.

Govoreći o Danteu Alighieriju, Smailagić je vrlo dobro uočio da je za Alighierija i za ostale Europljane bilo važno Rimsko Carstvo i rimsko pravo. Razlikovanje duhovne i svjetovne (političke) vlasti bila je tada najvažnija tema, jer su pristalice pape (gvelfi) i pristalice cara (gibelini) ratovali za premoć preko sto dvadeset godina. Samostojnost obiju vlasti, svake na svom području ovlasti, zastupa Dante, dok su Toma Akvinski i ostali davali prednost duhovnoj vlasti pred svjetovnom, jer su mislili da je *telos* [cilj] duhovne vlasti viši od cilja svjetovne. Naime, duhovna vlast odvodi ljude u vječnu sreću, a politička u zemaljsku. Američki povjesničar Harold Berman objavio je g. 1983. knjigu pod naslovom *Pravo i revolucija*, s podnaslovom *Formiranje zapadne pravne tradicije*, u kojoj je potvrdio Smailagićeve uvide, pa je tvrdio da je u doba spora o investituri, odnosno za vrijeme papa Grgura VII, uslijedila recepcija rimskoga prava preko glosatora (tumača). Bermanova teza glasi: razračunavanje carske i papinske vlasti onemogućilo je monopolističko shvaćanje vlasti i praktično spriječilo formiranje monopolističke vladavine. Ovo diferenciranje dviju vlasti on shvaća kao revoluciju, koja je najvidljivije prožela i oblikovala povijest Europe.

U političkoj filozofiji novoga vijeka Smailagić razaznaje tri etape: (1) etapu političke radikalizacije ili revolucije; (2) etapu političke sistematizacije u postrevolucionarnom razdoblju; (3) etapu političke realizacije, u kojoj glavnu ulogu imaju tri predstavnika: Heinrich Gotthard von Treitschke (1834–1896), Benito Mussolini i Adolf Hitler. Smailagić zaključuje da se u novovjekovnoj političkoj filozofiji otišlo u dvije krajnosti: u egoistički individualizam u zapadnom i američkom svijetu te u egoistički kolektivizam u nekadašnjim socijalističkim zemljama. U egoističkom kolektivizmu uglavnom vlada vođa koji je apsolutist ili diktator. On ističe da je sada potrebna temeljna revolucija, temeljni obrat od *libido dominandi* do onoga što je tome suprotno. Dakle, potreban je temeljni obrat prema etosu koji nam je zajednički i prema ideji bratstva koja je posve potisnuta jer su je mnogi zlorabili. Ali, zloporaba ne ukida uporabu (*Abusus non tollit usum*). Taj potencijal bratstva (i sestrinstva), naime, postoji u našim religijama, ali one su manje ili više politički instrumentalizirane. Uostalom, i znanost i cijela kultura politički su instrumentalizirane.

Nerkez Smailagić bio je čovjek slobode te su njegova sloboda misli i sloboda govora istaknuti oblici njegove osobne slobode, tj. slobode savjesti. On je

ove knjige pisao šezdesetih godina minulog stoljeća, od g. 1960. do 1967. Nije se podložio duhu svoga vremena, nije se podložio nijednoj ideologiji, nego je svojom slobodom nadišao svoje vrijeme.

Mile Babić*

DOI: 10.5644/DIJALOG.2024.1-2.10

Različite, ali nedjeljive: vjera i religija

Ivan Cvitković, *Sociološki pogledi na naciju i religiju IV*,
Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2023, 291 str.

U ovoj knjizi Ivan Cvitković daje na uvid čitateljima svoje sociološke poglede na naciju i religiju, koji su nastajali od g. 2017. do 2020.[1] Ovom knjigom autor želi doprinijeti „razvoju dijaloga, tolerancije, međusobnog uvažavanja i poštivanja pripadnika različitih nacija, konfesija, svjetonazora u izgradnji boljeg svijeta od ovoga u kojem živimo“ (str. 9). U prvom tekstu pod naslovom „Kontroverzije bosanskohercegovačkog društva“ autor kaže da stječe dojam, kad razmišlja o Bosni i Hercegovini iz doba Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine i o današnjoj Bosni i Hercegovini, da im je zajednička karakteristika – strah (usp. str. 16). Naime, proizvodnja straha od drugih blokira slobodu mišljenja i zabranjuje te negira slobodu pojedinca. Čovjek koji ne smije slobodno misliti nezreo je čovjek i, po Immanuelu Kantu, sam je kriv za svoju nezrelost. Slobodno misliti znači samostalno misliti, a samostalno misliti znači slijediti svoj vlastiti um, a ne tuđi. Čovjek koji slobodno misli ne želi imati sljedbenike, trabante, slijepe pristaše, ulizice; čovjek koji slobodno misli također ne želi biti ničiji sljedbenik. Sljedbenici su nasilni, jer su slijepi, a slijepi su zato što su se odrekli svjetla svoga vlastitog uma. Takvi sljedbenici ponašaju se slijepo kao rulja. Kad je čovjek slobodan, on napreduje. Kad je Bosna i Hercegovina samostalno mislila za vrijeme Branka Mikulića, Hamdije Pozderca, Brace Kosovca i Džemala Bijedića, tada je i napredovala. Oni koji danas u Bosni i Hercegovini proizvode strah na svim područjima i na svim razinama društva negiraju slobodu pojedinca i slobodu Bosne i Hercegovine. A, po Hegelu, napredak se mjeri napretkom u slobodi. Homogenizacija je najveća negacija slobode pojedinca.

Ivan Cvitković navodi kako neki tvrde da posjeduju istinu. Na to treba reći da nitko ne može posjedovati istinu, jer istina ne može biti ničiji posjed. Već je Karl Jaspers davno rekao: „Istina je ono što nas povezuje“ (*Wahrheit ist, was uns verbindet*). Istina je, dakle, ono što cijelo čovječanstvo povezuje u jednu zajednicu. Ona je jedna za sve i Istina nas sve nadilazi i oslobađa nas od laži. Do Istine dolazimo u dijalogu među različitim perspektivama. Nitko od nas

* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, mbabic@anubih.ba

[1] Riječ na predstavljanju knjige akademika Ivana Cvitkovića, održanom u dvorani Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 14. 5. 2024.

ne može zauzeti božansko stajalište, iako danas – i tijekom povijesti – imamo diktatore koji su sebe proglasili istinom.

Na nekoliko mjesta u knjizi Cvitković spominje razliku između vjere i religije, osobito kad govori o velikom sociologu religije Đuri Šušnjiću. Ta je tema najvažnija, jer su vjera i religija različite stvarnosti, ali nedjeljive. Ovu konfuziju valja ukloniti, što ću sada pokušati u nekoliko riječi. Naime, u novom vijeku glavna je opozicija *unutarnje – vanjsko*; ono unutarnje je nevidljivo, a ono vanjsko vidljivo; vanjsko bi trebalo biti manifestacija unutarnjega. Glavni filozofski termin u novom vijeku, kod Hegela i ostalih filozofa, jest *Entäusserung*, što znači povanjštenje. Ono unutarnje, dakle, postalo je vanjska, vidljiva stvarnost. Srpski se kaže ospoljenje; ono što je bilo unutra, ono što je bilo *interior*, postalo je *exterior*, pa to nazivamo eksteriorizacijom.

Čin vjere eminentno je unutarnji čin. Vjera je kvalitativno različita od znanja, osobito od znanja kako ga shvaćaju prirodne znanosti. Sigurnost koju pruža vjera kvalitativno je različita od sigurnosti koju čovjeku priskrbljuje znanje. Vjera je najdublji, najslobodniji i potpuno osoban čin. Sloboda koja se očituje u vjeri jest pozitivna, jer se očituje u slobodnu predanju drugome, tj. u ljubavi. Vjera je relacija između dviju osoba, što znači da je ona interpersonalna relacija. To je relacija između *ja* i *ti*. Kad je riječ o religioznoj vjeri, onda nije riječ o ograničenom *ti*, nego o *nepojmljivoj Tajni*, koja je princip svake osobnosti i svakoga *ja – ti* odnosa. U religioznoj vjeri posrijedi je vrhunska sloboda, jer samo iz nje nastaje vrhunsko predanje Drugome. Vidljiva stvarnost nevidljivu Božju ljubav čini vidljivom, postaje djelotvornim znakom Božje ljubavi, tj. čudom. Vjernik tako doživljava da mu je vjera darovana, da je ona zapravo Božji dar njemu, jer čovjek ni sama sebe ni drugoga ne može prisiliti da vjeruje. Čin vjere naprosto se ne može iznuditi. U vjeri koja uključuje ljubav i nadu čovjek osjeća zahvalnost prema osobi kojoj vjeruje, jer posjeduje iskustvo da mu je vjera darovana, a ne zaslužena.

Vjera uključuje religiju, jer su one nedjeljivo povezane. Možemo reći da je vjera unutrašnja strana religije, a religija vanjska strana vjere. Religiji pripadaju obje strane. Vjera teži za svojim ostvarenjem, što znači za religijom, a religija je usmjerena na svoju bit – na vjeru. Kad se vjera, prema tome, očituje/ostvaruje/institucionalizira, onda ona postaje vanjska pojava, tj. religija. Vjera se očituje u molitvi, a vrhunac molitve je kult. Kad vjera postane kulturna, historijska i društvena pojava, onda je ona religija. Vanjski, dakle, oblik vjere nazivamo religijom, koji mora služiti unutrašnjoj strani religije, a to je vjera. Religija, prema tome, mora služiti vjeri, tj. njezinu ostvarenju i produbljenju. Religija izdaje svoju bit, tj. vjeru u Boga, onda kad ostaje prikovana samo za vanjsku stvarnost, a zaboravlja da vanjska stvarnost ima ulogu znaka koji upućuje na unutarnju stvarnost, tj. na vjeru. To je rečeno u Evanđeljima: „Narod

me ovaj usnama časti, a srcem je daleko od mene“ (Mt 15,8; Mk 7,6). Kada, dakle, ljudi pristanu uz ono vanjsko i vidljivo i zaborave da je vanjsko izraz vjere u Boga, onda oni izdaju bit religije, dakle, izdaju vjeru u Boga i postaju praktični ateisti. Oni u vanjskoj pojavi, u riječima i obredima, ostaju teisti, ali su u praksi ateisti: izvršavaju vanjske obrede, ali Bogu ne vjeruju, jer im je srce daleko od njega. Slično je u braku: muž ili žena izvršava sve bračne dužnosti, ali ne voli svoga bračnoga druga. Praktični, dakle, ateisti umnažaju vanjsku stranu religije i tako onu bitnu, unutrašnju stranu negiraju. Oni religiju pretvaraju u ideologiju, a Boga u svoga slugu. Takva je religija zapravo idolatrija, jer u njoj čovjek pretvara sam sebe u lažno božanstvo, tj. u idola. To je religija čovjekova samoobožavanja.

Kad je riječ o Martinu Lutheru, Cvitković citira glasovitoga njemačkog povjesničara Heinza Schillinga, protestanta, ali objektivna povjesničara. Schilling pokazuje kako iz konfesija nastaju nacije, a to znači da konfesije postaju nacionalne, a to znači sekularne. Naime, konfesionalistički katolicizam imao je moćnu ulogu u oblikovanju narodne i svakodnevne kulture u Španjolskoj. Obnova katolicizma kao odgovor na izazov Reformacije (*pestis Germaniae*) presudno je pridonijela preporodu španjolskoga naroda. Upečatljiv je primjer za luteranske konfesionalne identitete, za skandinavske zemlje, Švedska, koja je pandan Španjolskoj u katoličkom lageru. Kada smo g. 2017. slavili petsto godina od pojave Reformacije, ja sam iz Schillingove knjige izveo sljedeći zaključak. Mi nismo imali u kršćanstvu istinsku reformaciju, jer riječ *reformatio* znači povratak izvornoj formi života, što znači Isusovoj formi života. Isus je mjerodavan za kršćanstvo jer se njime mjeri svaki pojedinac i cijela kršćanska zajednica. Imali smo, zapravo, dvije protureformacije, protestantsku i katoličku, jer su više bile usmjerene jedna protiv druge, a najmanje usmjerene prema Isusovoj formi života. O tome je pisao Nikola Kuzanski u svome djelu *O miru među religijama* i naš veliki filozof i teolog Juraj Dragišić iz Srebrenice.

Religija kao institucija mora se stalno reformirati (*Ecclesia semper reformanda est*). Moramo mijenjati i sebe i svoje institucije, ali bez institucija, kakve su da su, vjera se ne može institucionalizirati ni ostvarivati. Veliki njemački filozof i sociolog Hans Joas tvrdi da se ideje ne mogu ostvarivati bez institucija. Cvitković pokazuje da svi poznati sociolozi religija ističu važnost obreda u religiji, jer se vjera očituje u molitvi, individualnoj i zajedničkoj, a vrhunac molitvne je kult, odnosno obred. Ali, ako ljudi ne mogu vidjeti da vanjska stvarnost u obredu upućuje na unutarnju, nevidljivu stvarnost, na vjeru u Boga, onda njima taj obred djeluje onako kako je Sigmundu Freudu djelovalo kao dječaku koji je sa svojom dadiljom išao na misu: nije razumio simboliku, pa su mu obredne radnje djelovale kao prisilne radnje. Najvažnija je stvar u religiji da je ono vidljivo znak koji nas upućuje na nevidljivo. Sjetimo

se Platona: nevidljiva stvarnost je prava stvarnost. A danas, u doba scijentizma, ova vidljiva (mjerljiva) stvarnost jedina je prava stvarnost.

Akademiku Ivanu Cvitkoviću čestitam na knjizi i izdavaču na dobro obavljenu poslu.

UPUTSTVO AUTORIMA

Dijalog je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, pregledne tekstove, prikaze i osvrte na knjige, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova iz naučnih oblasti društvenih i humanističkih nauka. Dijalog izlazi četiri puta godišnje. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu dijalog@anubih.ba. Ukoliko rad zadovoljava kriterije Dijaloga, što se utvrđuje na redakcijskom kolegiju, prosljeđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslovi za razmatranje rukopisa su sljedeći:

- Tekstovi treba da sadrže između 5 000 i 30 000 slovnih znakova s razmacima, bez referenci i fusnota. Prikazi knjiga i konferencija sadrže do 7 000 znakova s razmacima.
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1,5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **bold**, a podnaslove u *italic*. Margine podesiti na 2,5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga u fusnoti naziv institucije u kojoj je zaposlen/a, kao i elektronsku adresu za korespondenciju.
- Apstrakt se prilaže na bosanskom, srpskom, hrvatskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 riječi. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih pojmova. Ukoliko je tekst na engleskom jeziku, apstrakt se na kraju teksta prilaže samo na engleskom jeziku.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (dio naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u izvornoj transkripciji, a u slučaju fonetske transkripcije s navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog spominjanja.
- U fusnote upisivati samo pojašnjenja ili dodatne komentare. Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Način citiranja

- Na kraju citata otvoriti zagradu i u nju unijeti prezime autora, godinu izdanja i stranicu, npr.: (Žižek, 2012: 65); ukoliko se radi o dva autora: (Žižek – Horvat, 2010: 42); ukoliko se radi o više djela istog autora koja su objavljena iste godine, razliku među njima naznačiti ubacivanjem malog slova abecede a, b, c, d itd., npr.: (Rorty, 2006b: 89).

Navođenje izvora u literaturi (harvardski bibliografski stil)

Monografije: Prezime, ime autora, naziv monografije (*italic*), izdavač, mjesto izdavanja, godina izdanja.

Polanji, Karl, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.

Collier, Paul, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Tekstovi u tematskim zbornicima: Prezime, ime autora, naziv djela (pod znacima navoda), "u", ime i prezime urednika (ur.), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mjesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

Miščević, Tanja, "Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju", u Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.

Stewart, Frances and Langer, Arnim, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change", in Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, pp. 54-72.

Tekstovi u naučnim časopisima: Prezime, ime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*italic*), broj toma, broj izdanja, godina, broj strane.

Vidojević, Jelena, "Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?", *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, jun 2011, str. 469-471.

Harbom, Lotta and Wallensteen, Peter, "Armed conflicts, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, 2010, pp. 501-509.

Tekstovi u novinama i časopisima: Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*italic*), datum, broj strane.

Vuletić, Vladimir, "Ni Kosovo ni Evropa", *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.

Luther, Pierre, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10. April 2011, p. 22.

Dokumenti: Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mjesto i godina izdanja, broj strane.

"Ustav Republike Srbije", *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38-42.

Doktorske i master teze: Prezime, ime autora, naziv teze (*italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum.

Tepšić, Goran, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011.

Simendić, Marko, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011.

Izvori s interneta: Prezime, ime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

Collier, Paul and Hoeffler, Anke, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D. C., 2000. Available from: http://ssrn.com/abstract=630727 (accessed August 7, 2010), p. 5.

Kosanović, Rajko, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno na: http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf (pristupljeno 24. januara 2012), str. 41-45.

Grafikoni i tabele: Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

Dialogue is a scientific journal that publishes original papers, the results of scientific research, review articles, book reviews as well as reports of national and international meetings in the scientific field of social sciences and humanities. Dialogue is published four times a year. Manuscripts should be submitted to the email address dijalog@anubih.ba. If the manuscript meets the criteria of the Journal it will be reviewed by independent reviewers.

Conditions to consider manuscripts are as follows:

- Texts must contain between 5 000 and 30 000 characters with spaces, without references and footnotes. Book reviews and conference reports contain up to 7 000 characters with spaces.
- Authors should use letters types Times New Roman, size 12, spacing 1.5. Titles and subtitles are written without numbering, size 12. Titles are written in **bold**, and subheadings in *italics*. The margins should be set at 2.5 cm, at A4 page.
- The name and surname of the author are given above the title, followed by the footnote with the name of the institution where one is employed, as well as an electronic address for correspondence.
- Abstract is enclosed in Bosnian/Serbian/Croatian (in the beginning) and English (at the end) and should contain between 75 and 150 words. 5 to 10 key terms are given below the Abstract. If the text is in English, the abstract is given in English only at the end of the text.
- In a separate footnote (*) specify additional information about the text (part of a scientific project, the result of a specific research, etc.).
- Foreign names and titles are written in the original transcription, and in the case of phonetic transcriptions upon first mentioning in the text the original name is given in parentheses.
- In the footnote only clarifications or additional comments are written. In review articles, book reviews footnotes are not used.

Citation in the text

- Citation in the text: At the end of the quote open parenthesis and enter the author's name, year of publication and page, eg .: (Zizek, 2012: 65); in case of two authors: (Zizek – Horvat, 2010: 42); if there are several works by the same author that were published the same year, indicate the difference between them by inserting the small letters of the alphabet a, b, c, d, etc., for example: (Rorty, 2006b: 89).

Citing of the sources in the literature (Harvard style)

Monographs: Surname and name of the autor, *title of the monograph* (italic), publisher, place of publication, year of publication.

Polanyi, Karl, *The Great Transformation*, Filip Visnjic, Belgrade, 2003.

Collier, Paul, *The Bottom Billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Texts in the thematic conference: Surname and name of the autor, "title" (in quotation marks), in name of the editor (ed.), *Title of proceedings* (in Italics), publisher, place of publication, year of publication, page number.

Miscevic, Tanja, "The negotiations of Serbia and the European Union for the conclusion of the Stabilisation and Association Agreement", in Slobodan Samardzic (ed.), *Serbia in the EU accession process*, Official Gazette, Belgrade, 2009, pp. 147-152.

Stewart, Frances and Langer, Arnim, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change", in Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence and multiethnic societies,* Palgrave Macmillan, London, 2008, pp. 54-72.

Articles in scientific journals: Surname and name of the autor, "title text" (in quotation marks), *the name of the journal* (italic), volume number, issue number, year, page number.

Vidojević, Jelena, "Health care in the United States: a right or a privilege?", *Yearbook of the Faculty of Political Science*, Vol. 5, no. 5, jun 2011, pp. 453-471.

Harb, Lotta and Wallensteen, Peter, "Armed Conflict, 1946-2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, 2010, pp. 501-509.

Articles in newspapers and magazines: Surname and name of the autor, "title of the article" (in quotation marks), *the name of the newspaper or magazine* (italics), date, page number.

Vuletic, Vladimir, "Neither Kosovo nor Europe", *Politika*, December 15, 2011, p. 15.

Luther, Pierre, "China goes into the world news business", *Le Monde diplomatique*, April 10, 2011, p. 22.

Documents: "Document name" (in quotation marks), *journal or newsletter in which the document was published* (italics), edition number (if any), publisher, place and year of publication, page number.

"Constitution of the Republic of Serbia", *Official Gazette of the Republic of Serbia*, no. 98, Belgrade, 2006, p. 20.

"Health at a Glance 2011: OECD Indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38-42.

Doctoral and master's thesis: Surname and name of the autor, *title of the thesis* (italic), doctoral / master's thesis, the name of the university (and faculty), date.

Tepšić, Goran, *Access Johan Galtung in the field of conflict resolution*, master's thesis, University of Belgrade, Faculty of Political Science, 2011.

Simendić, Mark, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011.

Sources from the Internet: Surname and name of the autor, *title text* (italic), publisher (if the article was published), place and year of publication. Available from: full Internet address (accessed: date), page number (if available).

Collier, Paul and Hoeffler, Anke, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, DC, 2000. Available from: http://ssrn.com/abstract=630727 (accessed: August 7, 2010), p. 5.

Kosanovic, Rajko, *Social legislation*, Friedrich Ebert Stiftung, Belgrade. Available from: http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf (accessed: January 24, 2012), pp. 41-45.

Graphs and tables: Tables and graphs should contain the number, title and source (all in the lower right corner). In electronic form using formats .jpg, .tiff and .ai. If necessary, graphs are sent in a separate document.

ISSN 0350-6177

DIALOG

Safer Grbić
Vesna Stanković Pejnović
Admir Lisica
Semir Halilović
Hamdija Muratović
Sadmir Karović, Marina M. Simović
Rifat Hadžiselimović
Nevad Kahteran
Mile Babić